

EKONOMİ MALİYE İŞLETME DERGİSİ (EMİD)
JOURNAL OF ECONOMICS PUBLIC FINANCE BUSINESS (JEPFB)
CİLT:3-SAYI:1 / VOLUME:3 ISSUE:1
Haziran-2020 / June-2020
<http://dergipark.gov.tr/emid>

Sahibi / Owner

Doç. Dr. Adil AKINCI

Baş Editör / Editor in Chief

Doç. Dr. Adil AKINCI

Editör / Editor

Doç. Dr. Niyazi KURNAZ

Öğr. Gör. Erkan BİLGE

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Niyazi KURNAZ / Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Doç. Dr. Adil AKINCI /Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Esra N. KILCI / İstanbul Arel Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Barış YILDIZ / Gümüşhane Üniversitesi

Öğr. Gör. Erkan BİLGE/Kırklareli Üniversitesi

Kapak Tasarımı / Cover Design

Öğr. Gör. Eren GÖRGÜLÜ / Kırklareli Üniversitesi

Yazışma Adresi / Correspondence Address

adilakinci@gmail.com

E-ISSN

2667-4378

Ekonomi Maliye İşletme Dergisi (EMİD), yılda bir cilt ve iki sayı olarak (Haziran ve Aralık) yayımlanan, çift-körleme hakemlik süreci yürüten uluslararası akademik bir dergidir. Dergide yayınlanan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazarlarına ait olup Dergimizin kurumsal görüşünü yansıtmamaktadır. Yazılar yayıncı kuruluştan izin alınmadan kısmen veya tamamen bir başka yerde yayınlanamaz.

Journal of Economics Public Finance Business (JEPFB) is a double blind peer-reviewed academic journal which is published twice per year (June and December). All the responsibility for the content of the papers published here belongs to the author/authors, and does not express the official view of the Journal. Without getting permission of the journal, papers published here cannot be published partially or totally on other media.

EKONOMİ MALİYE İŞLETME DERGİSİ (EMİD)
JOURNAL OF ECONOMICS PUBLIC FINANCE BUSINESS (JEPFB)
CİLT:3-SAYI:1 / VOLUME:3 ISSUE:1
Haziran-2020 / June-2020
<http://dergipark.gov.tr/emid>

BİLİM KURULU / SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Dr. Abdulvahap ÖZCAN	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Burçin YERELİ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Filiz EKİNCİ	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim KIRCOVA	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Mecit EŞ	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Hasan EKEN	Kırklareli Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa AYKAÇ	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Nilgün ÇİL	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK	Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Doç. Dr. Andrei NESTIAN	Alexandru Ioan Cuza Üniversitesi
Doç. Dr. Aysun ÇETİN	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Derya ÖZTÜRK	Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. G. Serap ÇEKEROL	Eskişehir Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim DURAK	Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Muharrem ÖZTEL	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Resul KURT	İstanbul İstinye Üniversitesi
Doç. Dr. Valerij DERMOL	International School for Social and Business Studies
Dr. Luan VARDAR	Kolegji Universum

Ekonomi Maliye İşletme Dergisi (EMİD), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Index Copernicus, Asos Indeks, Scientific Indexing Services, InfoBase Index, Eurasian Scientific Journal Index, Directory of Research Journals Indexing, Academic Resource Index, Root Society for Indexing tarafından indekslenmektedir.

Journal of Economics Public Finance Business (JEPFB) is indexed by *Directory of Open Access Journals (DOAJ), Index Copernicus, Asos Indeks, Scientific Indexing Services, InfoBase Index, Eurasian Scientific Journal Index, Directory of Research Journals Indexing, Academic Resource Index, Root Society for Indexing.*

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- 1.Çiğdem YILMAZ ÖZSOY.....1-9**
Covid-19 Pandemic and Central Bank Digital Currency as the Future of Money
Covid-19 Pandemisi ve Geleceğin Para Birimi Olarak Merkez Bankası Dijital Para Birimi
Doi: <https://doi.org/10.46737/emid.725549>
(Araştırma Makalesi/Research Article)
- 2.Hakan ERYÜZLÜ.....10-19**
Covid-19 Ekonomik Etkileri ve Tedbirler: Türkiye’de “Helikopter Para” Uygulaması
Covid-19 Economic Impact and Measures: In Turkey "Helicopter Money" Application
Doi: <https://doi.org/10.46737/emid.745621>
(Araştırma Makalesi/Research Article)
- 3.Samet GÜRİSOY & Mert Baran TUNÇEL & Burak SAYAR.....20-32**
Koronavirüsün (Covid-19)Finansal Göstergeler Üzerine Etkileri
Effects of (Covid-19) Coronavirus on Financial Indicators
Doi: <https://doi.org/10.46737/emid.730941>
(Araştırma Makalesi/Research Article)
- 4.Gözde ARSLAN & Hicran KASA.....33-45**
Free Market Economy and Effect of Macroeconomic Factors on Growth: The Case of South Korea
Serbest Piyasa Ekonomisi ve Makroekonomik Faktörlerin Büyüme Üzerine Etkisi: Güney Kore Örneği
Doi: <https://doi.org/10.46737/emid.686098>
(Araştırma Makalesi/Research Article)
- 5.Veysel KARAGÖL.....46-54**
Kalkınma İktisadına Farklı Bir Bakış Açısı: Davranışsal Kalkınma İktisadı
A Different Perspective on Development Economics: Behavioral Development Economics
Doi: <https://doi.org/10.46737/emid.751274>
(Araştırma Makalesi/Research Article)

6.Tufan SARITAŞ & Yüksel OKŞAK.....55-65

Dış Ticaretin Reel Döviz Kuruna Etkisi: Türkiye Üzerine Uzun Dönemli Bir Nedensellik Analizi

The Effect of Foreign Trade on the Real Exchange Rate: On a Long Term Causality Analysis of Turkey

Doi: <https://doi.org/10.46737/emid.734612>

(Araştırma Makalesi/Research Article)

7. Hüseyin ÇETİN & Mehmet Nuri SALUR & Ahmet AKUSTA66-74

Kurumsal Yönetim Derecelendirme Notu ile Hisse Senedi Getirileri Arasındaki İlişki: Bist Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı Şirketleri Üzerine Bir İnceleme

The Relationship between Corporate Governance Rating and Return of the Stocks: An Investigation on Companies of Bist Real Estate Investment Trust

Doi: <https://doi.org/10.46737/emid.746029>

(Araştırma Makalesi/Research Article)

8.Emin KURTCEBE & Mehmet UTKU.....75-84

Muhasebe Ve Vergi Uygulamalarında E-Dönüşüm: 509 Nolu V.U.K. Genel Tebliğinin Ticari Hayata Etkileri

E-Transformation in Accounting and Taxation: The Impact of the General Communiqué of Tax Procedure Law No. 509 on Commercial Life

Doi: <https://doi.org/10.46737/emid.740376>

(Araştırma Makalesi/Research Article)

9.Bahar GÜRDİN.....85-100

Robonomi ve Müşteri Memnuniyeti: Hizmet Robotlarına İlişkin Literatür Taraması

Robonomics and Customer Satisfaction: A Literature Review Towards Service Robots

Doi: <https://doi.org/10.46737/emid.732024>

(Araştırma Makalesi/Research Article)

10.İskender GÜMÜŞ101-117

Esping-Andersen ve Refah Rejimi Tartışmaları: Teorik Bir Değerlendirme

Esping-Andersen and Welfare Regime Discussions: A Theoretical Assesment

Doi: <https://doi.org/10.46737/emid.753591>

(Araştırma Makalesi/Research Article)

EKONOMİ MALİYE İŞLETME DERGİSİ (EMİD)
JOURNAL OF ECONOMICS PUBLIC FINANCE BUSINESS (JEPFB)
CİLT:3-SAYI:1 / VOLUME:3 ISSUE:1
Haziran-2020 / June-2020
<http://dergipark.gov.tr/emid>

CİLT:3 SAYI:1 HAKEMLERİ / REFEREES of VOLUME:3 ISSUE:1

Prof. Dr. Cüneyt KOYUNCU	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Prof. Dr. M. Engin SANAL	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Muzaffer KOÇ	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ramazan YANIK	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Rasim YILMAZ	Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Doç. Dr. Aslan Tolga ÖCAL	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Bilal ÇANKIR	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Eyman GÜREL	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Oğuz BAŞOL	Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Selim TÜZÜNTÜRK	Bursa Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. Tunga BOZDOĞAN	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Berna DÖMBEKÇİ ÖZÇELİK	Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emrullah METE	Giresun Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Eray GEMİCİ	Gaziantep Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gizem AKBULUT YILDIZ	Gümüşhane Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gülşen ÇETİN AYDIN	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gülşen KIRPIK	Adıyaman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kadir TUTKAVUL	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Nuri SALUR	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehtap DEMİR	Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mihriban CİNDİLOĞLU DEMİRER	Hitit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ATALAY	Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KIRCA	Düzce Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ŞİT	Harran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nurcan YÜCEL	Fırat Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nurullah ALTINTAŞ	Sakarya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Semih BÜYÜKİPEKÇİ	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Suna AKTEN ÇÜRÜK	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yasemin AKMAN	Kırklareli Üniversitesi
Dr. Beyhan KILINÇER	Adıyaman Üniversitesi
Dr. Bilge ŞENTÜRK	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Dr. Hakan AYDIN	Kırklareli Üniversitesi
Dr. Işık ALTUNAL	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Melike TORUN	İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa
Dr. Mesut Alper GEZER	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Mustafa Eser KURUM	İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi

COVID-19 PANDEMİK VE MERKEZ BANKA DİJİTAL PARA BİRİMİ OLARAK GELECEĞİN PARA BİRİMİ OLARAK MERKEZ BANKASI DİJİTAL PARA BİRİMİ

Çiğdem YILMAZ ÖZSOY¹

Abstract

Coronavirus disease, which was first detected in Wuhan, has spread globally, causing coronavirus pandemic in 2019-2020. Coronavirus disease has caused concerns about viral transmission through cash, reducing the use of banknotes and coins and causing changes in the way of people's payment system. This brought the introduction of the "Central Bank Digital Currency" as a new digital payment system, which is thought to be resistant to a wide range of threats. This article provides a comprehensive overview of Finance and Investment readers about the Central Bank Digital Currencies (CBDC). The interest in Central Bank Digital Currencies' arises from the developments that started with the 2008 crisis, such as the emergence of cryptocurrencies and the rise of digital transactions and reduced cash use. Some large Central Banks are actively investigating the introduction of sovereign digital currencies. In this study, how the Central Bank Digital Currency can transform all aspects of the monetary system and facilitate the systematic and transparent execution of monetary policy is examined through the examples of E-Peso and E-Krona.

Keywords: COVID-19, Central Bank, Digital Currency, E-PESO, E-KRONA

JEL Codes: A120, E58, E59


COVID-19 PANDEMİSİ VE GELECEĞİN PARA BİRİMİ OLARAK MERKEZ BANKASI DİJİTAL PARA BİRİMİ

Öz

Çin'in Hubei eyaletinin başkenti Wuhan'da Aralık 2019'da tespit edilen ve küresel olarak yayılarak 2019-2020 koronavirüs pandemisine neden olan Coronavirus hastalığı 2019 (COVID-19) nakit yoluyla viral bulaşma konusunda endişelere yol açarak, banknot ve madeni para kullanımını azaltmış ve insanların ödeme yapma şekillerinde değişikliklere neden olmuştur. Bu durum, çok çeşitli tehditlere karşı dirençli olması gerektiği düşünülen yeni bir dijital ödeme sistemi olarak "Merkez Bankası Dijital Para Biriminin" devreye sokulmasını gündeme getirmiştir. Bu makale, Merkez Bankası Dijital Para Birimleri (CBDC) hakkında Finans ve Yatırım okuyucularına kapsamlı bir genel bakış sunmaktadır. CBDC'lere olan ilgi kripto para birimlerinin ortaya çıkışı ve dijital işlemlerin yükselişi, nakit para kullanımının azalması gibi 2008 krizi ile başlayan gelişmelerden kaynaklanır. Bazı büyük Merkez Bankaları, egemen dijital para birimlerinin kullanılmaya başlanmasını aktif olarak araştırmaktadır. Bu çalışmada, Merkez Bankası Dijital Para Biriminin para sisteminin tüm yönlerini nasıl dönüştürebileceği ve para politikasının sistematik ve şeffaf yürütülmesini nasıl kolaylaştırabileceği E-Peso ve E-Krona örnekleri üzerinden incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: COVID-19, Merkez Bankası, Dijital Para, E-PESO, E-KRONA

JEL Kodları: A120, E58, E59

¹ Ph.D., Istanbul University, cigdemyilmazozsoy@gmail.com, 

Makalenin Geliş Tarihi (Received Date): 22.04.2020

Yayına Kabul Tarihi (Acceptance Date): 25.05.2020

Atıf (Citation): Yılmaz Özsoy, Ç. (2020), "Covid-19 Pandemic and Central Bank Digital Currency as the Future of Money", Ekonomi Maliye İşletme Dergisi, 3(1):1-9

Introduction

Coronavirus disease 2019 (COVID-19), which was detected in Wuhan, is an infectious disease that is caused by Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS-CoV-2). Common main symptoms caused by COVID-19 are fever, cough, and shortness of breath. However, symptoms such as fatigue, muscle pain, diarrhea, sore throat, loss of smell, and abdominal pain can also be seen. These symptoms caused by COVID-19 can occur between two and fourteen days. Most of the cases result in mild symptoms, while some cause viral pneumonia and multiple organ failure (European Centre for Disease Prevention and Control, 2020). On the 17th of April 2020, more than 2.15 million COVID-19 cases, more than 145,000 deaths were reported and more than 550,000 people recovered in 210 countries and regions. (<https://gisanddata.maps.arcgis.com/apps/opsdashboard/index.html#/bda7594740fd40299423467b48e9ecf6>).

While the COVID-19 public health emergency continues to emerge, it is clear that this virus will have economic and human effects. Because of the COVID-19 outbreak, many people have started to work from home, and people have become more cautious about shopping in public places. This has led to changes in the way consumers shop and retail payments. Researches in the field of microbiology have started to investigate whether viruses, bacteria, fungi, and parasites can survive on banknotes and coins (Angelakis et al., 2014). In the study of Thomas et al. (2008), it is found that some viruses such as human flu, may last for hours or days on banknotes, especially when diluted in mucus. As a result of Lopez et al. (2011), it is also found that nonporous surfaces have higher transfer efficiency, and they can transmit viruses and bacteria more easily. Van Doremalen et al. (2020) found that COVID-19 can survive on surfaces, stay for three hours in the air, 24 hours in cardboard, and even longer on other hard surfaces. Regardless of whether concerns are justified or not, the perception that money can spread pathogens and alter payment behavior by users and firms; while circulating cash growth decreases over time, digital payments may come to the fore. However, not all digital payments protect people from COVID-19. For example, bank and credit card transactions often require a signature or PIN entry on a vendor's device for larger transactions. Therefore, recently, authorities in Austria, Germany, Hungary, Ireland, the Netherlands, the UK have set higher transaction limits for contactless payments. (Auer et al., 2020).

As a result of all these developments, if cash is not generally accepted as a payment instrument during and after the COVID-19 outbreak, a “payment split” may occur between those who have access to digital payments and those who do not. In the context of the current crisis, the Central Bank needs to understand the security and effectiveness of payment systems and their impact on financial stability policy by designing the Central Bank Digital Currency to allow access options for non-bank and (non-contact) technical interfaces that are particularly suitable for the entire population (Fung and Halaburda, 2017).

The term CBDC is a digital tool for payments and agreements that central banks lend. There are two types of central bank money issued by the central bank: (a) banknote and (b) central bank deposit, including a reserve deposit. Paper-based banknotes can be used by anyone for daily transactions 365 days in a year and 24 hours in a day. On the other hand, central bank deposits have been digitized in most countries, are mainly used by banks for major appreciation, and their availability is under the constraints of the working hours of central bank clearing systems and their direct relevance to central bank accounts. Parallel to these two central bank currency categories, CBDCs can be divided into two types:

- (a) CBDCs used by the general public for daily transactions instead of banknotes.
- (b) CBDCs for large-value placements based on central bank deposits and adopting new technologies such as distributed ledger technology (DLT) (Yanagawa and Yamaoka, 2019).

The central bank aims to increase the effectiveness of CBDC as an exchange tool in performing the basic functions of any public currency, its security as a store of value, and its stability as an accounting unit for economic and financial transactions. Using these criteria, the characteristics of the well-designed CBDC are as follows.

- ✓ An account-based CBDC can serve as a practically inexpensive exchange tool. Such accounts can be held directly in the central bank or made accessible through public-private partnerships with commercial banks.
- ✓ CBDC with an interest rate can provide a secure value store with a rate of return parallel to other risk-free assets such as short-term government securities. CBDC interest rate can be the main tool in the execution of monetary policy.
- ✓ To facilitate the gradual aging of the paper currency; CBDC can be made widely available to the public with a gradual fee tariff for transfers between cash and CBDC. As a result, changes in the CBDC interest rate will not be effectively limited.
- ✓ The monetary policy framework can support real price stability; that is, the actual value of CBDC will remain stable over time in terms of a broad consumer price index. Such a framework will facilitate the systematic and transparent execution of monetary policy (Bordo et al., 2017).

The 2018 report, prepared by the Payments and Market Infrastructures Committee and the Market Committee, identifies CBDCs as new types of central bank money, unlike physical cash or central bank reserve/clearing accounts. Accordingly, the four main features of money are:

- ✓ Institution (central bank or not);
- ✓ Form (digital or physical);
- ✓ Accessibility (wide or limited); and
- ✓ Technology

In terms of technology, the report distinguishes between a coin or an account-based money. The key distinction between a coin (or value) and the account-based currency in the form of verification required when exchanged. Coin-based money largely relies on the ability of the buyer to verify the validity of the payment object. When it comes to cash, the concern over money is a fraud, while the concern in the digital world is whether the coin or "coin" is original, that is, electronic fraud and whether the money has already been spent.

In the case of coin-based currency, the value is directly represented by the coin. Cash is a good example of money based money, as it is the reality of cash that is critical to the buyer, not the identity of the money maker. Paying with coin-based money requires checking that the money received to the creditor is original. Any electronic alternative should include security mechanisms that prevent multiple payments at the same time (without double-spending). Types of coin-based systems:

- ✓ Storage on physical devices often requires money to be stored locally on a physical device (a card, mobile phone, or other mobile devices with internet access).
- ✓ Registry-based solutions protect the integrity of money through an underlying registry, which means that money does not need to be connected to a particular physical device.

In contrast, account-based systems depend on the ability of the account holder to verify their identity. The issue of concern in this system is identity theft, which allows perpetrators to transfer or withdraw money from unauthorized accounts. ID is needed to properly associate payers and creditors and to identify account histories. In the case of account-based money, the value is associated with the credit balance of an account owned by an identifiable account holder. When payments are made with account-based money, the owner must be identified and verified that the payment will be used (collateral) and has money to be transferred to the creditor. Account-based system types:

- ✓ *Open Account Solution* that offers direct payment to private bank accounts of buyers, corresponding to payment accounts offered by private banks.
- ✓ *Closed Account Solution* requiring the payer to have an account with Norges Bank.

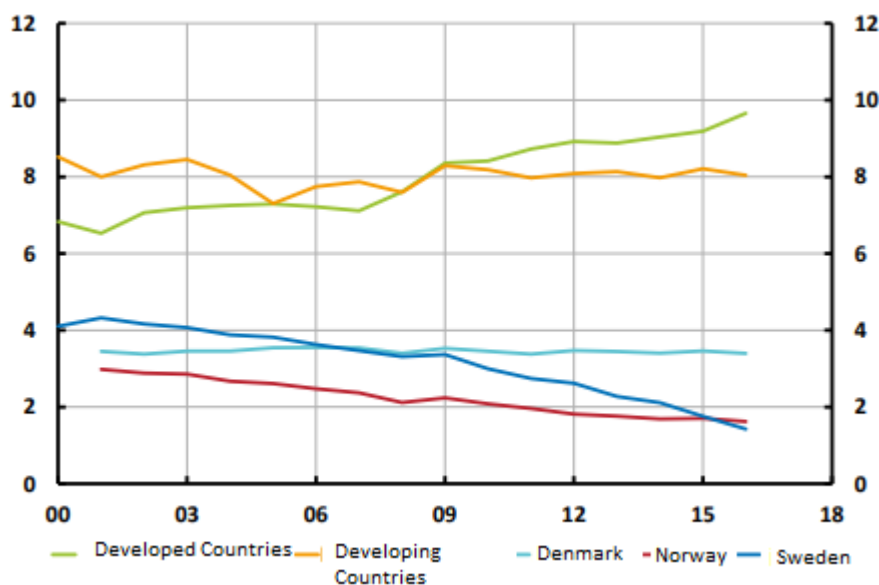
1. Central Bank Digital Currency Designs

There are two general-purpose CBDC projects currently on the agenda, called E-Krona and E-Peso (Barontini and Holden, 2019).

1.1. E-Krona

The demand for electronic payments is increasing abroad, but also the demand for cash is either steady or increasing. Betch et al. (2018) published an analysis of the use of cash and electronic payments. According to the results of the analysis, the continuation of cash demand in many parts of the world after the financial crisis in 2008 functions as a safe value store. However, as shown in Figure 1 in Sweden and Norway, the share of circulating cash in GDP continued to decline even after the financial crisis.

Figure 1: *The Share of Cash in Circulation in GDP*



Source: Betch et al., (2018). https://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt1803g.pdf

Electronic payments outside the cards (in particular, a mobile payment system called “Swish”) have recently increased significantly in Sweden. However, its use is significantly lower among the elderly. Riksbank stated that it may need a simpler and more user-friendly offer to prevent exclusion, including the elderly and more vulnerable groups who can only access cash. E-krona is a digital central bank currency issued by Riksbank. Its value is stated in the Swedish currency SEK. E-krona is generally

open to the public 24/7 and 365 days and can be used to make instant payments at any time. It is initially interest-free. E-krona can be a value-based unit that can be stored in an account with Riksbank or locally, for example, on a card or in an app. (Sveriges Riksbank, 2018).

1.2. E-Peso

The central Bank of Uruguay, to better fulfill and expand its financial targets, E-Peso has launched a pilot program to publish, distribute, and test in December 2017. The platform acted as the registration of the ownership of digital banknotes. A total of 20 million e-Pesos were given; 7 million of them were distributed to a third party with equivalent pesos value in a central bank account. In electronic wallets, individual users and companies are entitled to receive a maximum of 30.00 e-Pesos (approximately \$ 1,000) and 200,000 e-Pesos respectively. Transfers; It was carried out instantly and as a peer-to-peer (P2P), using mobile phones via text message or e-Peso application. The legal duty of the Central Bank of Uruguay was sufficient to publish electronic e-Peso as a complement to physical cash. The pilot study was considered successful and closed in April 2018. After the pilot study, all e-Pesos were canceled. The program is now under evaluation (Barontini and Holden, 2019).

In addition to these examples, According to the 2020 Presidential Annual Program, Blockchain-based Central Bank Digital Currency will be applied, the design and software development stages of the Instant Payment System will be completed, and test studies will begin in Turkey. (http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/11/2020_Yili_Cumhurbaskanligi_Yillik_Programi.pdf).

When the above examples are examined, the issues that policymakers should pay attention in Turkey to are listed below.

- *Policymakers and technologists should come together to switch to the CBDC:* Combining the expertise and perspectives of policymakers, technologists, public and private sectors will be critical to addressing values that support not only the technology but also the digital economy.
- *Not all digital currencies have the same system as Bitcoin:* Without a central authority, Bitcoin and other cryptocurrencies, which guarantee the value of money over time, should not be viewed as the future of money. Instead, it not only provides stable value but also widely accessible through mobile applications, integration with social media, point of sale terminals, etc. Facebook Libra or Chinese Digital Yuan samples controlled by a state or company should be investigated. In March 2020, the People's Bank of China (PBoC) became the only major economy with a CBDC in circulation today, implementing a sovereign digital currency known as digital yuan. The digital yuan is centrally issued by PBoC, fully supported by fiat reserves, and replaces circulating cash. Digital yuan is based on a two-tier system: PBoC publishes its currency to select commercial banks and payment providers; these institutions distribute it to individuals and businesses. The currency is stored in digital wallets and payments can be made using several applications, including AliPay, WeChat, and mobile banking applications. Digital yuan is easily adopted by retail customers due to its ease of use and low fees. Currently, 95% of all domestic payments in China are made with Digital Yuan.
- *Transfer Mechanism:* The CBDC can be transferred using the peer-to-peer system, a commercial, or a Central Bank as an intermediary.
- *Interest Bearing:* Like other digital central bank obligations, it is technically possible to pay positive or negative interest to both the coin, and the account - based CBDCs. The CBDC interest rate can be set equal to an existing policy interest rate or adjusted to a different level to encourage or deter CBDC demand. Both interest-free and interest-bearing accounts can be used for retail or wholesale payments. Paying (positive) interest will likely increase the

attractiveness of an instrument that also serves as a store of value (BIS, 2018; <https://www.belfercenter.org/sites/default/files/2020-01/DCW%20Simulation%20Recap.pdf>)

2. Pros and Cons of the Central Bank Digital Currency

Although the effects of the digital fiat currency can be vaguely evaluated at this point, the effects of monetary policy and financial stability will be both positive and negative.

2.1. Pros of the Central Bank Digital Currency

- *Low transaction costs:* CBDC's can result in lower transaction costs for retail and corporate payments.

- *Economic growth and digital innovation:* Becoming a viable digital currency jurisdiction and building an attractive crypto ecosystem not only leads to advanced economic activities, but it can have spillovers to other technology sectors.

- *Include funding:* It can increase access to digital payments for non-bank households. Given that some consumers do not have a bank account, CBDC can enable them to access these tools at minimum or no cost.

- *Trailblazer position:* Rapid transition to CBDC can position a country as a pioneer in defining monetary policy on CBDCs and setting standards that are applicable for the coming years.

- *Inexpensive, secure valuable storage:* CBDC is cheaper than cash because it does not have production and storage costs such as transportation and disposal.

- *Technology efficiency:* It can increase swap speed and allow payments in real-time.

- *Encouraging competition:* It can increase competition in payment systems and require private institutions to innovate. It can also increase competition among banks.

- *Monetary policy transfer:* CBDC can be used as an interest-generating direct monetary policy tool that will allow more direct control of the money supply.

- *Liquidity:* This engages Central Banks to provide short-term liquidity assistance, even on public holidays; this effectively reduces the risk of individual institutions triggering chain reactions systematically.

- *Increased privacy:* A traditional digital currency can offer more anonymity than existing commercial debit card payments.

2.2. Cons of the Central Bank Digital Currency

- Cryptocurrencies that do not have a connection to a conventional currency show a high level of price fluctuation. Therefore, they open to speculation.

- *Competition for commercial banks:* The introduction of a close substitution tool for bank deposits can lead banks to increase their deposit rates and shift from deposit funds to wholesale funds.

- *Geographical restrictions:* CBDCs are accepted only in the country that issued them.

- *Lack of trust:* CBDCs are vulnerable to power outages and poor internet connections.

- *Low economic growth:* Banks can lose their revenues because Central Banks are direct competitors to payment service providers. Likewise, a new investment opportunity can reduce consumer deposit demand. In turn, this can reduce the bank economy to the general economy and thus to economic growth. (PwC, 2019).

3. Conclusion

In addition to the technological revolution, the COVID-19 pandemic pushes us towards the digital representation of many objects in our daily life. On a global scale, payment instruments have changed drastically over the past decade. While making payments with the use of mobile money in Africa, there is a movement to decrease the number of cash payments in Asia. In Europe and the USA, cash usage has declined through increasing use of online transactions and card payments. As central banks play an important role in payment systems, they have begun to explore the financial and economic effects of presenting their digital currencies, both due to reduced cash use and related developments in the private sector. E-PESO and E-KRONA trials have been successful pilot studies and have used to evaluate many aspects of the Central bank business models. At this stage, the COVID-19 pandemic has made calls for CBDCs to be activated by the Central bank, emphasizing the value of access to various payment instruments and that any payment method must be resistant to a wide variety of threats.

REFERENCES

- Angelakis, E., Azhar, E.I., Bibi, F., Yasir, M., Al-Ghamdi, A., Ashshi, A., Elshemi, A., and Raoult, D. (2014). Paper Money and Coins as Potential Vectors Of Transmissible Disease, *Future microbiology*, 02, 249–61. <https://doi.org/10.2217/fmb.13.161>
- Auer, R., Cornelli, G., and Frost, J. (2020). Covid-19, Cash, and the Future of Payments. *BIS Bulletin*, 3, 1-7. <https://www.bis.org/publ/bisbull03.pdf> , (Date of Access: 15.04.2020)
- Barontini, C., and Holden, H. (2019). Proceeding With Caution - A Survey On Central Bank Digital Currency. *BIS Papers*, 101. www.bis.org
- Bech, M., Faruqui, U., Ougaard, F., and Picillo, C. (2018). Payments are A Changing' but Cash Still Rules. *BIS Quarterly Review*, March, 67-80. https://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt1803g.pdf
- Bordo, M. D., and Levin, A. D. (2017). Central Bank Digital Currency and Monetary Policy. *Economics Working Papers*, 17704. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3011401>
- Norges Bank. (2019). *Central Bank Digital Currencies*. (2). Oslo. https://static.norgesbank.no/contentassets/79181f38077a48b59f6fbbd113c34d2c/nb_papers_2_19_cbdc.pdf?v=06/27/2019121511&ft=.pdf
- Economic Diplomacy Initiative. (2020). *Digital Currency Wars A National Security Crisis Simulation*. Cambridge: President and Fellows of Harvard College. <https://www.belfercenter.org/sites/default/files/2020-01/DCW%20Simulation%20Recap.pdf> , (Date of Access: 19.05.2020)
- European Centre for Disease Prevention and Control. (2020). *Coronavirus disease 2019 (COVID-19) pandemic: increased transmission in the EU/EEA and the UK*. (7). Stockholm. <https://www.ecdc.europa.eu/sites/default/files/documents/RRA-seventh-update-Outbreak-of-coronavirus-disease-COVID-19.pdf> , (Date of Access: 02.04.2020)
- Fung, B. S. C., and Halaburda, H. (2017). Central Bank Digital Currencies: A Framework for Assessing Why and How. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2994052>
- Lopez, G., Gerba, C., Tamimi, A., Kitajima, M., Maxwell, S., and Rose, J. (2011). Transfer Efficiency Of Bacteria And Viruses From Porous And Nonporous Fomites To Fingers Under Different Relative Humidity Conditions, *Applied Environmental Microbiology*, 79(18), 5728–5734. doi: 10.1128/AEM.01030-13
- PwC. (2019). *Central Bank Digital Currency Benefits and Drawbacks*. Birchstrasse, Zurich. [https://www.pwc.ch/en/publications/2019/Central Bank Digital Currency_EN-web.pdf](https://www.pwc.ch/en/publications/2019/Central-Bank-Digital-Currency_EN-web.pdf)
- Sveriges Riksbank. (2018). *The Riksbank's E-Krona Project Report 2*. Stockholm. <https://www.riksbank.se/globalassets/media/rapporter/e-krona/2018/the-riksbanks-e-krona-project-report-2.pdf> , (Date of Access: 20.03.2020)
- Turkey Presidency of the Republic Strategy and Budget Presidency. (2020). *2020 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı (30938)*. Ankara. http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/11/2020_Yili_Cumhurbaşkanligi_Yillik_Programi.pdf, (Date of Access: 19.05.2020)
- Thomas Y, Vogel, G., Wunderli, W., Suter, P., Witschi, M., Koch, D., Tapparel, C., and Kaiser, L. (2008): Survival of Influenza Virus On Banknotes, *Applied and environmental microbiology*, 05, 3002–3007. 10.1128/AEM.00076-08

Yanagawa, N., and Yamaoka, H. (2019). *Digital Innovation, Data Revolution and Central Bank Digital Currency*. http://www.boj.or.jp/en/research/wps_rev/wps_2019/data/wp19e02.pdf, (Date of Access: 18.03.2020)

Van Doremalen, N., Bushmaker, T., Morris, D., Holbrook, M., Gamble, A., Williamson, B., Tamin, A., Harcourt, Thornburg, N.J., Gerber, S., Lloyd-Smith, J., de Wit, E., and Munster, V. (2020). Aerosol and surface stability of SARS-CoV-2 as compared with SARS-CoV-1, *NEJM.org*, 16(382), 1564-1567. DOI: 10.1056/NEJMc2004973.

WEBSITES:

<https://gisanddata.maps.arcgis.com/apps/opsdashboard/index.html#/bda7594740fd40299423467b48e9ecf6>, (Date of Access: 17.04.2020)

COVID-19 EKONOMİK ETKİLERİ VE TEDBİRLER: TÜRKİYE’DE “HELİKOPTER PARA” UYGULAMASI

Hakan ERYÜZLÜ¹

Öz

Tüm Dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgınının ekonomik yansımaları ciddi şekilde hissedilmeye başlanmıştır. Salgının yarattığı korku ve panik ortamı piyasa mekanizmalarını derinden etkileyerek arz ve talep şoklarına sebep olmaktadır. Gelişmiş ülkeler başta olmak üzere her ülke kendi olanakları dahilinde parasal genişlemelerle desteklenen ekonomik politika tedbirlerini uygulamaya başlamışlardır. 2020 yılı tüm Dünyada negatif büyüme ve artan işsizlik sorunu ile geçeceği ise tahminlerin ortak noktasını oluşturmaktadır. Ekonomik anlamda küresel rekabetin ikinci plana bırakıldığı bu dönemde regülasyon uygulamalarının da arttığı gözlenmektedir. Bu çalışmada Covid-19 ekonomik önlemleri kapsamında Türkiye özelinde uygulanan politikaların bütün halinde “helikopter para” teorisine ne oranda benzediği, bu kapsamda da olası olumlu ve olumsuz sonuçları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Helikopter Para, Para Politikası, Maliye Politikası

JEL Kodları: E42, E51, E52, E58.


COVID-19 ECONOMIC IMPACT AND MEASURES: IN TURKEY "HELICOPTER MONEY" APPLICATION

Abstract

The economic reflections of the Covid-19 epidemic, which have taken over the whole world, have started to be felt seriously. The fear and panic environment created by the epidemic deeply affects market mechanisms, causing supply and demand shocks. Each country, especially developed countries, has started to implement economic policy measures supported by monetary expansion within its own means. The common point of the forecasts that 2020 will pass through the problem of negative growth and increasing unemployment all over the world. It is observed that regulation practices also increased in this period when global competition was left to the second plan economically. In this study, within the scope of Covid-19 economic measures, the policies implemented in Turkey "helicopter money" at what rate similar to that theory and the possible positive and negative consequences of the policies were evaluated.

Keywords: Covid-19, Helicopter Money, Monetary Policy, Fiscal Policy

JEL Codes: E42, E51, E52, E58.

¹Dr.Öğr.Üyesi, İskenderun Teknik Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Ekonomi Bölümü, hakan.eryuzlu@iste.edu.tr, 

Makalenin Geliş Tarihi (Received Date): 30.05.2020

Yayıma Kabul Tarihi (Acceptance Date): 13.06.2020

Atıf (Citation): Eryüzü, H. (2020), “COVID-19 Ekonomik Etkileri ve Tedbirler: Türkiye’de “Helikopter Para” Uygulaması”, Ekonomi Maliye İşletme Dergisi, 3(1):10-19

Giriş

2008 global krizinden sonra gelişmiş ülkelerin genişletici para politikası uygulamaları Dünya ekonomisinin en önemli itici gücü olmuştur. Söz konusu bu genişletici politikalar uzun bir süre devam etmiş hatta ABD Merkez Bankası (FED) ilk faiz artışını 2015 yılında yapmıştır. Gelişmiş ülke merkez bankaları söz konusu parasal genişlemeden uzaklaşmanın zamana yayılması konusunda karar vermiş ve 2020 yılına girerken kademeli uzaklaşmanın ilk aşamaları ancak gerçekleştirilmiştir. Parasal genişleme çabaları 2008 sonrası Dünya ticaretini canlandırmış olsa da son üç (2017-2019) yıl siyasi sebepler başta olmak üzere istikrarlı büyüme oranları sağlanamamıştır. Tablo 1'de Dünya mal ticaretinin 2020 yılı öncesi üç yıllık verileri özetlenmiştir;

Tablo 1: *Dünya Mal Ticareti Göstergeleri*

YILLAR	2017	2018	2019
Mal Ticareti (Trilyon \$)	17,5	19,3	18,3
Değer Bazında Mal Ticareti Büyümesi	7,8	9,9	-4,8
Miktar Bazında Mal Ticareti Büyümesi	4,1	2,7	4,0

Kaynak: (Dünya Ticaret Örgütü)

2018'deki iyileşme sonunda uluslararası örgütlerin 2019 için küresel ticaret ve büyümede olumlu beklentileri bulunuyordu. Fakat, ABD'nin özellikle Çin başta olmak üzere BRICS ülkeleri ile ticaret savaşlarını kızıştırması, ayrıca Ortadoğu başta olmak üzere jeopolitik sorunlar 2019'un beklenen olumlu seviyede sonuçlanmasına engel olmuştur. Tablo 1'deki 2019 yılı değer bazında mal ticareti büyümesinin negatif gerçekleşmesi bu sürecin en belirgin sonucudur.

Türkiye açısından yaşanan süreç daha kötü durumdadır. 2016 yılında yaşanan 15 Temmuz darbe girişiminden sonra ciddi üretim kaybı yaşanmış ardından 2017 yılında toparlanma sürecine girilmiştir. Bu defa da 2018 yılının ikinci yarısında başlayan döviz krizi söz konusu toparlanmayı bozmuş ve 2019 yılı 2018 yılından kalan yüksek enflasyonun etkisi ile geçmiştir. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) 2019 yılı son çeyreğinde enflasyonunda kontrol altına alınmaya başlanmasıyla faiz oranında ardı ardına indirimlere gitmiş ve piyasayı canlandırmaya çalışmıştır. Bu girişime rağmen yeterince iyimser bir tablo oluşturulamamıştır. Tablo 2'de Türkiye'nin 2020 yılı öncesi üç yıllık verileri özetlenmiştir;

Tablo 2: *Türkiye Göstergeleri*

YILLAR	2017	2018	2019
GSYİH Büyüme	7,4	2,6	0,9
Toplam Tüketim Büyümesi	5,9	1,2	0,9
Toplam Yatırımların Büyümesi	7,8	-0,6	-10,0
Dış Ticaret Dengesi (milyar \$)	-74,2	-54,3	-29,2

Kaynak: (Türkiye İstatistik Kurumu)

Özellikle toplam yatırım harcamalarında 2019 yılında yaşanan negatif büyüme 2020 yılı içerisinde etkisini fazlaca gösterebilecektir. Yine 2019 yılında negatif büyümenin kıyısından dönen büyüme oranı da 2019 yılının Türkiye ekonomisi açısından ne kadar zor geçtiğinin kanıtlarındandır. Tablo 1'e göre olumlu olarak değerlendirilebilecek dış ticaret dengesindeki açığın azalmasına böyle bir tabloda şüphe ile bakmakta yarar vardır. Çünkü açığın iyileşmesinin nedeni dövizin aşırı değerlenmesi sonucu ihraç malının ucuzlaması ve pahalı hale gelen ithal malları sonunda ithalatın

daha düşük seviyede yapılmasıdır. Nitekim büyüme oranının çok düşük olması ve toplam yatırım büyümesinin azalması bu öngörünün kanıtı olabilir.

Yukarıda açıklandığı gibi gerek siyasi gerekse ekonomik yönden sorunlara rağmen ekonomik açıdan toparlanma beklentileri ile 2020 yılına gelinmiştir. Dünya ekonomisinin %3,3 ve Türkiye ekonomisinin de %3'ten daha fazla (Türkiye İhracatçılar Meclisi, 2020: s.15) oranda büyümesi beklenmekteydi. Fakat kimse 2019 Aralık ayında Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan endemik olarak değerlendirilen Covid-19 virüsünün çok kısa bir sürede salgın haline geleceğini tahmin etmemiştir. Mayıs 2020 itibariyle Dünyada Covid-19 tanısı koyulanların sayısı 4,5 milyonu geçmiş durumdadır (Dünya Sağlık Örgütü istatistikleri). Alınan tedbirler kapsamında ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya gibi gelişmiş ülkelerde yüksek oranda virüs tespitine karşılık sokağa çıkma kısıtlamaları ile ekonomik tedbirler alınmış ve alınan tedbirler biraz gevşetilmiş olsa da devam etmektedir.

Aslında Dünya tarihinde, çok daha ölümcül oranlarda olan, salgınlar meydana gelmiştir. 1918 İspanyol gribi, 2003 SARS, 2009 Domuz gribi, 2013 Ebola bu salgınlardan bazılarıdır. Önceki salgınlarında ekonomiler üzerindeki etkileri mevcuttur. Örneğin 2003 yılında başlayan SARS virüsü salgınının makroekonomik etkileri üzerine yapılan araştırmalar, çeşitli mal ve hizmetlerin tüketimindeki büyük düşüşler, işletme maliyetlerindeki artış ve artan risk primlerine yansıyan ülke risklerinin yeniden değerlendirilmesi yoluyla ekonomiler üzerinde önemli etkileri tespit edilmiştir. Ülkeler özelindeki ekonomik etkiler, ülkelerin hastalığa maruz kalma veya duyarlılık derecesine göre değişiklik gösterse de araştırmacılar az sayıda vaka ve ölüme rağmen, küresel anlamda ekonomilerin etkilendiğini görüşündedir (Lee ve McKibbin, 2003). Herhangi türde ama salgın düzeyinde bir hastalığın ekonomik etkilerinin ne olacağı konusunda yapılan çalışmalarda literatürde mevcuttur. McKibbin ve Sidorenko (2006), dört farklı salgın düzeyindeki influenza senaryosu üstünde çalışmışlardır. Birinci senaryoda, salgının 1968-69 Hong Kong Gribine benzediği "hafif" bir senaryoyu; 1957 Asya gribine benzeyen ikinci "orta" bir senaryo; 1918-1919 İspanyol gribine dayanan üçüncü "ciddi" bir senaryo ve 1918-19 İspanyol gribine benzer ancak vaka ölüm oranının üst-orta tahminleri olan dördüncü "ultra" bir senaryo olarak analiz etmişlerdir. Düşünülen senaryolar için 300 milyon ABD doları ile 4,4 trilyon ABD doları arasında maliyeti olacağını tahmin edilmiştir.

Bu çalışmada, Covid-19 salgının ekonomi üzerindeki etkisi Dünya ve Türkiye özelinde kısaca özetlenecektir. Sonrasında ekonomik çözüm önerileri adına, yaşanan arz şoku tedbirleri kapsamında "helikopter para" teorisi değerlendirilecektir.

1. COVID-19 Süreci ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri

Bir salgın olarak Covid-19 virüsünün öldürme oranı düşük olsa da yayılma hızı çok yüksektir. Önceki salgınlardan en büyük farkı ise yarattığı korku ve telaş ortamının büyüklüğüdür. İnsanların gelişen teknoloji ile hem uluslararası hareketliliğinin artması hem de iletişim ağlarının sosyal medya aracılığıyla olağanüstü gelişmesi, korku ve telaş ortamına katkı sağlamaktadır. Artık dünyanın herhangi bir yerinde herhangi bir anda meydana gelen bir olay anında takip edilebilmektedir. Korku/panik ortamına katkı sağlayacak doğru olamayan veya değiştirilmiş haber ve söylemler de sürece fazlaca dahil olmaktadır. Gerçekten de bilinmeyen ölümcül virüs korkusu, biyolojik ve diğer terörizm tehditlerine tepki ile psikolojik etkilerine benzer ve genellikle daha uzun vadeli sonuçlarla yüksek düzeyde strese neden olur (Hyams vd., 2002: s. 274). Bu haliyle Covid-19'un sosyolojik olarak da diğer salgınlardan önemli farkları bulunmaktadır.

Covid-19'un ekonomik etkileri, son 100 yıl içerisindeki salgınlar, büyük buhran ve 2008 global krizinin ortak etkilerini barındırmaktadır. Söz konusu etkiler: salgınların fazla görüldüğü ülkelerde sağlık sisteminin aşırı zorlanması, büyük buhrandaki gibi işsizlik sayısının artması ve özellikle tedarik zincirinin hasar görmesi sonucu paranın dolaşımının yavaşlamasıyla finansal sektörün zarar görebilme ihtimalidir. Bu zarar sonunda da reel sektör olumsuz etkilenecektir. Finansal sektör tarafının, FED ve Avrupa Merkez Bankalarının erken müdahaleleri ile kriz boyutuna

ulaşmamış olması mevcuttaki en iyi durumdur. Gelişmiş ülkelerde başlayan parasal genişleme yönündeki müdahaleler halen devam etmektedir. TCMB'de cesaretli bir şekilde faiz oranlarını düşürmekte ve emisyon hacmini genişletmektedir.

Covid-19 ile başlayan ekonomik sıkıntıların, 2008 krizinin başlangıcı ile ciddi farklılıkları vardır. 2008'de piyasa şoku ve bununla başlayan bir finansal sektör çöküşü yaşanmıştır. Covid-19'daki şok; büyük bir hızla talep azalması (çok fazla sektörde) ve arz tarafında ise firmaların nakit depolama yönünde pozisyon alması ile başlayan ve akabinde maliyetlerin artması ile arz şoklarının oluşması şeklinde ilerleyen ekonomik süreçlerdir. 2008'den bir farkta aslında talep potansiyeli piyasalarda mevcut fakat arz ve talebi buluşturacak piyasa mekanizması; sokağa çıkma, seyahat kısıtları vb. nedenlerle çalışmamakta ve çalışmayan piyasa mekanizması hem Avrupa hem Asya hem de Amerika kıtasında giderek yayılmaktadır. Finans sektöründe de yatırımcılar ciddi şekilde varlık satışlarına başlamış ve sert satış istekleri oluşmuştur (1987'den beri en yüksek oran). Avrupa borsalarında kayıplar %10'u aşarken ABD'de yüksek düşüşlerin ardından işlemlere ara verildiği gözlenmiştir.

Bu haliyle, ülkelerde yaşanan ortak ekonomik sıkıntıları ortak birkaç başlık altında toplanabilir;

- *Sağlık harcamalarının artması ve sağlık sektörüne aşırı yüklenilmesi.* Bu konuda ülkeler her ne kadar birbirlerine çeşitli malzeme yardımı yapsalar da özellikle tıbbi malzeme ve cihaz yetersizlikleri çeşitli önlemler alınması ile sonuçlanmıştır. Örneğin Türkiye'de cerrahi maske satışı yasaklanmış devlet tarafından ücretsiz şekilde dağıtılmıştır. Dezenfektan, kolonya gibi hijyen sağlayan ürünlerin fiyatları aşırı yükselmiş bazı ürünlere tavan fiyat koyulması gereği ortaya çıkmıştır. Tüm bunlardan daha önemli bir sorun olarak birçok ülkede yeterli tıbbi cihaz, hastane ortamı, sağlık personeli vb. eksiklikler belirmiştir. Mevcut donanım ve personeller de aşırı iş yüküne maruz kalmışlardır. Yine birçok ülke aşı çalışması başta olmak üzere salgın döneminde gerekli olan diğer malzemelerin üretimi için yeni kaynaklar ayırmıştır. Böylelikle 2020 ve önümüzdeki yıllar için ülkelerin sağlık harcamalarının ciddi şekilde artması beklenmektedir.
- *Potansiyel talebin piyasa dahil olmaması sonucu talep şoku.* Salgın sürecinde yaşanan korku ve panik ortamını yatıştırmak, çok hızlı yayılan virüsün yayılma hızını yavaşlatmak için öncelikle uluslararası seyahatlerin kısıtlanması ve ülkeler içerisinde seyahatlerin kısıtlanması sonrasında da birçok ülkede sokağa çıkma yasakları uygulanmıştır. Yine Türkiye'de benzer tüm önlemlerin yanında, restoran, kafe, çocuk oyun alanları, eğlence yerleri, sahil gezinti alanları, piknik alanları vb. işletmeler ve sosyal alanların faaliyeti geçici süre durdurulmuştur. Bu haliyle salgın sürecinde, virüsün yayılmasını önlemek ve hijyenin sağlamak adına tüm ülkelerde yaklaşık olarak aynı tedbirler alınmıştır. Bu tedbirlerin doğru olduğuna dair çalışmalar literatürde mevcuttur. Levine ve McKibbin'de (2020) ana hatlarıyla belirtildiği gibi iyi hijyen uygulamalarının yaygın bir şekilde yayılması ve tedbirlerin artırılması, bulaşma derecesini azaltabilen ve dolayısıyla sosyal ve ekonomik maliyeti azaltabilen düşük maliyetli ve oldukça etkili bir uygulama olabileceğini belirtmişlerdir. Virüsün yayılımının kontrol altına alınması kapsamında son derece yararlı olan bu tedbirler tüketicilerin birçok tüketim harcamasının anında kesilmesine yol açmıştır. Devletlerin aldığı kısıtlamalar sebebiyle, başta yeme-içme hizmetleri olmak üzere seyahat, konaklama ve tekstil işletmelerinde talepte büyük oranda düşüş yaşanmıştır. Bu kapsamda özellikle ve öncelikle sosyal harcamalara olan talebin azaldığı belirtilebilir. Türkiye Odalar Borsalar Birliği (TOBB) verilerine göre, Türkiye'de konaklama ve yiyecek hizmetleri sektöründe 2020 Mart ayı açılan şirket sayısı 2019 yılı Mart ayında açılan şirket sayısına göre yaklaşık %15 azalmıştır.
- *Tedarik zincirinin bozulması sonucu arz şoku.* Bu kapsamda öncelikle talebin bazı sektörlerde keskin şekilde düşüşü ve de dış ticaret kısıtlamaları ile hem depolama maliyetleri artışı hem de ürünleri tedarik edilememesinden dolayı arzda düşüş meydana gelmiştir. En önemlisi, tüketiciler ve firmalar arasındaki bazı panikler olağan tüketim

kalıplarını bozmuş ve piyasa anormallikleri yaratmıştır (McKibbin ve Fernando, 2020:2). Örneğin bazı sektörlerdeki satın alma yöneticileri üzerinden tutulan, satın alma yöneticileri endeksi Türkiye verilerine göre 13 aydır kesintisiz artan endeks 2020 Nisan ayında azalarak %48,4 değerine gerilemiştir (PMI Türkiye Nisan 2020 Raporu). Yine benzer şekilde ekonominin arz tarafında özellikle faaliyeti kısıtlanan sektörlerdeki işletmeler mecburen üretimi durdurmuşlardır. Talep şokları sonrası ve işsizlik sonrası gecikmeli olarak ta arz şoklarının artarak devam etmesi beklenen bir durumdur.

- *İşsizlik oranındaki hızlı artışlar.* Talep ve arz şoklarının vazgeçilmez sonucu üretimde meydana gelen düşüşlerdir (Guerrieri, 2020: s. 2). Üretim düşüşleri de işsizlik oranındaki artış olarak yansımaktadır. Uluslararası Para Fonu (IMF), gelişmiş ülke ekonomilerinde 2019 yılında ortalama %4,8 gerçekleşen işsizlik oranını, Mayıs 2020 tahmininde, 2020 yılı sonu için %8,3 tahmin etmektedir. Türkiye içinse 2019 yılında %13,2 olan işsizlik oranını 2020 yılı sonu için %17,2 tahmin etmektedir. Bu tahmin ise 2020 yılında Türkiye’de yaklaşık 1,3 milyon kişinin işsiz kalması anlamına gelmektedir. ABD ise durum yine kötümserdir. Şubat 2020’de işsizlik oranı son 4 yılın en düşük oranına eşit olarak %3,5 idi. Sadece altı hafta sonra, görünüm derinden değişti ve yaklaşık 10 milyon Amerikalı işsizlik parası için başvuruda bulunmuştur (Chaney ve Morath, 2020).
- *Finansal sektör sıkıntıları.* Finans sektörü diğer sayılan sıkıntılara göre şimdiye kadar daha az etkilenen kısım olarak gözlemlenmektedir. Bu durumunda en büyük sebebi, 2008 krizinden alınan tecrübeler ile erken müdahale sonucunda parasal genişlemenin sağlanmasıdır. Fakat bu tedbirler finansal sistemin etkilenmeyeceği ya da etkilenmediği anlamına gelmemektedir. Özellikle belirli bir süre sonra borç geri ödemelerinde aksamalar meydana gelmesi ihtimali yüksektir. Aynı zamanda finansal sorunlar ülkelerin dış borç ödemelerini de aksatabilecektir. Jorda vd. (2020), yaptıkları zaman serisi çalışmalarında tarihsel salgınlarda faiz oranını azalttığına dair kanıt tespitleri vardır.

2. COVID-19 Kapsamında Yakın Gelecek Senaryoları Ve Alınması Gereken Acil Tedbirler

Literatürde bulaşıcı hastalıkların geniş çaplı salgınlarının ekonomik maliyetleriyle ilgili çok çalışma yoktur: Schoenbaum (1987), influenza’nın ekonomik etkisinin erken analizine bir örnek verilebilir. Meltzer vd. (1999) ABD’deki influenza salgınının olası ekonomik etkilerini incelemiş ve aşı bazlı çeşitli müdahaleleri değerlendirmişlerdir. Yayılma hızında (yani, toplam nüfusa virüs bulaşan kişi sayısı) % 15-35, influenza ölümlerinin sayısı 89-207 bin olduğunda ABD ekonomisi için tahmini ortalama toplam ekonomik etkisini 73.1 - 166.5 milyar dolar arasında olacağını tespit etmişlerdir.

Yukarıda sıralanan ekonomik nedenler kapsamında tüm ülkeler çeşitli ekonomik paket ve politika kararlarını hızlıca uygulamaya koymuşlardır. Dünya genelinde Covid-19 ekonomik önlemleri kapsamında açıklanan destek paketlerinin büyüklüğü 8 trilyon doları geçmiş durumdadır. Bu tutar 2008 küresel krizinde alınan önlemleri üzerine çıkmıştır ki sadece bu rakam bile durumun ne kadar ciddiye alındığını kanıtlamaktadır. Krizin yaz aylarına sarkması durumunda ise bu önlemlerin çok yetersiz kalacağı görüşü hakim durumdadır (Chetan Ahya, 2020). Türkiye’de de TCMB’nin parasal genişleme hamlelerinin yanı sıra ekonomik paketler açıklanmıştır. Bu kapsamda ihracat/ithalat yasak ve kısıtlamaları, bazı mal/hizmet gruplarında tavan fiyat uygulamaları, ücretsiz izne ayrılan işçilere gelir desteği, kredi destekleri, projeler vasıtasıyla üretim teşvikleri vb. politikalar geliştirilmiştir.

2020 yılı makroekonomik tahminleri ise her revizyonda biraz daha kötü tahmin edilmektedir. Tablo 3.’de 2020 Mayıs itibariyle IMF’nin bazı tahminleri özetlenmiştir;

Tablo 3: Covid-19 Etkisinde Bazı Makroekonomik Tahminler

DEĞİŞKEN	2019	2020*
Dünya Reel GSYİH Büyümesi	%2,9	-%3,0
Gelişmiş Ülkeler Reel GSYİH Büyümesi	%1,7	-%6,1
Gelişmekte Olan Ülkeler Reel GSYİH Büyümesi	%3,7	-%1,0
Asya 5 Reel GSYİH Büyümesi	%4,8	-%0,6
Avrupa Bölgesi Reel GSYİH Büyümesi	%1,2	-%7,5
Türkiye Reel GSYİH Büyümesi	%0,9	-%5,0
Türkiye Enflasyon Oranı	%15,2	%12
Gelişmiş Ülkeler İşsizlik Oranı	%4,8	%8,3
Avrupa Bölgesi İşsizlik Oranı	%7,6	%10,4
Türkiye İşsizlik Oranı	%13,7	%17,2

Kaynak: (IMF Mayıs 2020 tahminleri)

Tablo 3'ten de anlaşılacağı gibi 2020 yılı tüm dünya adına ekonomik açıdan zor bir yıl olacaktır. Ayrıca COVID-19 salgını, 2008 kriziyle ilişkili olandan daha büyük ve 1929 Büyük Buhran sırasında belirsizlikteki artışa daha çok benzer büyük bir belirsizlik şoku yaratmıştır (Baker vd., 2020:7). Yine bu dönemde alınan önlemler maliye politikası tarafında da (özellikle 2008 krizinden farklı olarak) çok sıkı olduğundan piyasa ekonomisinden uzaklaşma ve regülasyonların artması dikkat çekmektedir. Fakat bu durum genel olarak desteklenmektedir. Çünkü piyasalarda hem arz hem de talep tarafında şoklar bulunmaktadır. Fernandes'e (2020) göre de derin ve uzun küresel bir durgunluk kaçınılmaz görünmektedir. Bu süre ve derinlik, COVID-19'un yayılmasını önlemek için alınan önlemlerin başarısına, KOBİ'lerde likidite sorunlarını hafifletmeye, mali sıkıntı altındaki aileleri desteklemeye ve işleri güvence altına almak için hükümet politikalarının etkilerine bağlıdır. Fernandes çalışmasında bazı tahminlerde bulunmuştur. Temel tahmininde, GSYİH büyümesi ülkeye bağlı olarak %3-5 arasında düşebileceğidir. Kötü senaryo tahminlerinde ise GSYİH %10'a kadar düşebileceğini öngörmektedir. Fernandes'e göre ortalama olarak, her bir ek kriz ayı küresel GSYİH'nin %2-%2,5'ini oluşturmaktadır. Ayrıca, önceki krizlere dayanarak, daha genç ve daha az eğitilmiş işçilerin maalesef işlerini kaybetme olasılıkları daha yüksek olacağını tahmin etmektedir. Benzer şekilde ekonomik tahmin ve senaryolara yönelik Covid-19 ekonomi literatürü de hızla artmaktadır. Fornaro ve Wolf (2020) salgını verimlilik artış hızına olumsuz bir şok olarak yaşayacağını belirtmişlerdir. Faria-e Castro (2020), yeni Keynesyen modelinde farklı maliye politikası biçimleri üzerine öneriler yapmaktadırlar. Ayrıca salgının, tüketim tarafında büyük bir olumsuz şok olarak yansıdığı tespitinde bulunmuşlardır.

3. "Helikopter Para" Bir Müdahale Aracı Olabilir mi?

Yaşanan ekonomik sorunların çözüm önerileri kapsamında bu çalışmada özellikle arz şokunun giderilmesi/azaltılmasının öncelikle yapılması önerilmektedir. Çünkü arz şokları kısa sürede çok fazla işletmenin kapanıp ya da faaliyetlerini azaltıp önce ciddi üretim kaybına ardından da ciddi işsizliklere neden olacaktır. Türkiye gibi son yıllarda çeşitli ekonomik sorunlarla uğraşan ve 2020 yılına işsizlik büyümesi ile giren bir ülkede daha fazla işsizlik ekonomik sıkıntılarla birlikte sosyal sorunları da arttıracaktır. Söz konusu işsizlik sorunu adına Covid-19 sürecinde bazı önlemler alınmıştır. Örneğin, geçici bir süre işten çıkartma yasaklanmış, ücretsiz izine çıkarılan işçiler kısa çalışma ödeneği kapsamına dahil edilmiş, çeşitli mali destek programları yayınlanmıştır. Fakat bu tip önlemler kısa vade de şokun etkisini azaltsa da destekler kaldırıldığı ya da azaltıldığı anda durumun hızla tersine dönmesi olasıdır. Bu sebeple daha kalıcı aynı zamanda kısa vadede sonuç verebilecek politikalara ihtiyaç vardır.

Bu aşamada, yukarıda açıklanan, arz şokunun kısa vade de ve daha kalıcı giderilebilmesi/azaltılabilmesi için “helikopter para” yöntemi değerlendirilmiştir. Helikopter para (ya da kalıcı para yaratma) Friedman (1948) tarafından geliştirilen, yaptığı metaforla bir helikopterden herkese 1.000 dolar banknot atıldığını varsaydığı daha sonra helikopter para tabirini alan teoridir. Friedman bu teorisini deflasyonist ortamın giderilmesi için geliştirmiştir. Tüketicilere bir defalığına olsa da verilen paraların tüketimi arttıracığından enflasyonist ortamı destekleyeceğini devamında da üretimde büyümeler sağlanacağını varsaymıştır.

Çok açıktır ki helikopter para uygulamasında bir helikopter kullanılmamaktadır. Günümüzde helikopter para uygulaması maliye ve para politikalarının ortak bir argümanı olarak değerlendirilebilir. Yani teorik olarak koordineli çalışan ama alınan kararlar yönünden birbirinden bağımsız iki politika yöntemi, helikopter para uygulamasında ortak davranırlar. Şöyle ki maliye politikası ile bütçe dengesi hassasiyeti ikinci plana atılarak piyasa doğrudan ve karşılıksız desteklenir ve merkez bankası para basarak hükümet bütçe dengesinin sağlanmasına katkıda bulunur. Dolaylı bir şekilde olsa da doğrudan parasal destekler yerine vergi indirimleri ile de helikopter para uygulanabilir. Fakat vergi desteklerinin nakit para gibi piyasada hızlı etki yaratmayacağı hesaba katılmalıdır. Helikopter para uygulamasını merkez bankası geleneksel para uygulamalarından ayıran en belirgin özellik, devlet tahvili alımı vasıtasıyla değil paranın doğrudan piyasaya dağıtılmasıdır (Altay, 2016:2). Helikopter para uygulamasının ekonomi literatüründe bir öneri ya da alternatif bir uygulama olarak kalmış ve doğrudan bu uygulamayı yapan bir ülke olmamıştır. Tüm bunların aksine helikopter para kapsamında yapılacak parasal genişlemenin kamusal genişleme ile (örneğin vergi indirimi) desteklenmemesi yönünde görüşü olan araştırmacılar da mevcuttur (Dowd, 2018: s. 148).

Türkiye’de para politikası otoritesi olarak TCMB, 2020 Mayıs ayına gelene kadar emisyon genişlemesinin bir bölümünün para basarak sağlamıştır. Çünkü TCMB verilerine göre 2019 yılında emisyon oranı 2018’e göre -1,57 oranında azalırken 2020 yılı mayıs ayı başında 2019 yılı sonuna göre %60’ yakın bir oranda artmıştır. Artışın hepsinin tahvil bazlı olması çok uzak bir ihtimaldir. Mutlaka belli bir kısmı para basımı şeklinde olması gerekmektedir. Aynı zaman da Covid-19 sürecinde reel sektör için devlet destekleri de artmıştır. Bu tablo dahilinde Türkiye’de Covid-19 için uygulanan güncel politikalar helikopter para teorisi içerisinde değerlendirilebilir. Çünkü, Türkiye’de Covid-19 sürecinde uygulanan politikalar uygulanış biçimi açısından helikopter para ile büyük benzerlik taşımaktadır.

4. Sonuç ve Genel Değerlendirme

Bu haliyle Türkiye’de para ve maliye politikasının eşgüdümlü uyguladığı ekonomik önlemlerin helikopter para kapsamında değerlendirilirse bazı sakıncalarını dikkate almak gerekecektir. Öncelikle Friedman’ın önerisini enflasyonun yeterli düzeyde olmadığı çok düşük olduğu ya da deflasyonist ortamın geçerli olduğu bir ekonomide talep artışı ile enflasyon oluşumunun desteklenmesi için geliştirmiştir. Bu durumda helikopter paranın enflasyon yükselmesine yol açması zaten ilk sonucudur. Türkiye ise 2018’den gelen yüksek enflasyon oranında 2019 yılında ancak bir iyileşme sağlayabilmiştir. Acaba enflasyonun daha fazla yükselme riski var mıdır? Bu sorunun cevabı evet olacaktır. Belke (2018) çalışmasında benzer bir uyarıyı yapmaktadır. Belke’ye göre, helikopter para uygulamasının süreklilik kazanması, para politikası mekanizmasını bozacak ve enflasyon yükselmesi gibi olumsuz sonuçlar çıkaracaktır. Tersine bir çalışma da Rooij ve Hann (2019) Hollanda için yaptıkları analizde, helikopter para kapsamında dağıtılan parayı hane halkının harcamadan çok tasarruf eğilimli kullanacağını tespit etmişler ve bu sebeple teorisinin aksine enflasyonu arttırıcı etkisinin olmayabileceğini savunmuşlardır. Söz konusu Covid-19 etkileri kapsamında değerlendirildiğinde, 2020 yılı içerisinde Türkiye helikopter para tarzı bir uygulama yapsın ya da yapmasın enflasyonda yine de bir yükselme olacaktır. Çünkü talep şokunun salgının etkisinin azalmasıyla talep artışı yönünde yaşanacak iyileşme süreci, arz şoku sonunda kapanan ya da üretimini azaltmak durumunda kalan işletmelerin arz artış hızından fazla olacağı için artacaktır. Bir başka neden zaten 2018 yılı sonundan beri aşırı değerlenmiş döviz kurunun

yeniden değerlendirilmesi ve yurtdışı üretimin de azalması ithal malını daha az ve daha pahalıya bulundur hale getireceğinden maliyet yönlü enflasyon artışı da olacaktır. Ayrıca olası vergi artışlarının da maliyetleri etkileyeceğini öngörebiliriz.

Enflasyon oranının arttığı, işsizliğin arttığı, üretimin azaldığı, arz ve talep şoklarının bulunduğu, Dünyanın ticaret ve üretim hacminin küçüldüğü bir senaryo içerisinde helikopter para uygulamasının Türkiye açısından mantıklı tarafları vardır. Öncelikle;

- Para basımı katkısıyla da olsa parasal genişleme ve hükümetin ekonomik destek paketleri talebi canlandırır,
- Canlanan talep arzı olumlu yönde etkiler,
- Arzdaki artış işsizliğin azalmasına ya da daha az oranda artmasına katkı sağlar.

Fakat burada hassas olan nokta, enflasyon artışının öngörülenden fazla olması durumudur. Böyle bir durumda yukarıda özetlenen tüm senaryo tersine dönebilir. Bu durumda enflasyon oranını en az oranda etkileyecek destek paketlerinin oluşturulması önem arz etmektedir. Böyle bir senaryoda talep yönlü politikalarla ziyade arz yönlü maliye politikaları uygulanmalıdır. Söz gelimi özellikle KOBİ düzeyindeki işletmelere karşılıksız destekler, iflası önleme ve üretimi düşürmeyecekleri seviyede hassas destekler verilmelidir. Çünkü Covid-19 salgını sonunda ortaya çıkan ekonomik anlamdaki sorunların en spesifik özelliği; piyasaların talep tarafının talep edebiliyor ama piyasa girebilecek ortamı bulamamasıdır. Dolayısıyla iflas ve işsizlikler önlendiği ya da ötelenildiği takdirde Covid-19 etkisinin azalmaya başlaması ile talep tekrar eski düzeyine gelebilecektir. Giorgio ve Traficante (2018) helikopter para açısından bu durumu desteklemektedir. Giorgio ve Traficante'ye göre helikopter para kapsamında sağlanacak parasal genişleme borç finansmanın da değil parasal finansmanda kullanılırsa enflasyon daha fazla oranda etkilenmektedir.

Özetle, Türkiye'nin Covid-19 sürecinde helikopter para veya bu tarzda bir emisyon ve para basımı vasıtasıyla kamu bütçesinin finanse edilmesinin olumlu bir politika olarak sonuç bulması bazı şartlara bağlıdır. Öncelikle gerçekleştirilecek kamu desteklerinin (ekonomik paketlerin) daha çok arz yönlü olması önemlidir. Çünkü talep yönlü desteklerin fazla olması enflasyon hızını arttırıcı etkiler doğurabilir. Bu kapsamda işletmelere yapılacak destekler; iflas, işten çıkarma ve üretimi arttırıcı yönde değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- Altay F. (2016), “Helikopter Para: Mevcut Parasal Genişleme Politikası ile Kıyaslama”, *Konya Ticaret Odası Araştırma Raporu*, Aralık, Konya.
- Baker, S. R., Bloom, N., Davis, S. J., & Terry, S. J. (2020). Covid-Induced Economic Uncertainty (No. w26983). National Bureau of Economic Research.
- Belke, A. (2018). Helicopter Money: Should Central Banks Rain Money from the Sky?. *Intereconomics*, 53(1), 34-40.
- Chaney, S., & Morath, E. (2020), Record 6.6 Million Americans Sought Unemployment Benefits Last Week. *Wall Street Journal*, 3.
- Chetan Ahya (Morgan Stanley'nin Baş Ekonomisti), BBC röportajı, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52065095> (Erişim Tarihi: 09.05.2020).
- Di Giorgio, G., & Traficante, G. (2018). Fiscal Shocks and Helicopter money in Open Economy. *Economic Modelling*, 74, 77-87.
- Dowd, K. (2018). Against Helicopter Money. *Cato Journal.*, 1(38), 147-169.
- Dünya Sağlık Örgütü, Covid-19 Pandemi İstatistikleri, <https://www.who.int/data/collections> (Erişim Tarihi: 12.05.2020).
- Dünya Ticaret Örgütü, Ticaret İstatistikleri, <https://timeseries.wto.org/> (Erişim Tarihi: 12.05.2020).
- Faria-e-Castro, M. (2018). Fiscal Multipliers and Financial Crises. FRB St. Louis Working Paper, (2018-23).
- Fernandes, N. (2020). Economic Effects of Coronavirus Outbreak (COVID-19) on the World Economy. Available at SSRN 3557504.
- Fornaro, L., & Wolf, M. (2020). Covid-19 Coronavirus and Macroeconomic Policy: Some Analytical Notes. CREI/UPF and University of Vienna.
- Friedman, M. (1948). “Monetary and Fiscal Framework for Economic Stability”. *Essays in Positive Economics*, 133-56.
- Guerrieri, V., Lorenzoni, G., Straub, L., & Werning, I. (2020). Macroeconomic Implications of COVID-19: Can Negative Supply Shocks Cause Demand Shortages? (No. w26918). *National Bureau of Economic Research*.
- Hyams, K. C., Murphy, F. M., & Wessely, S. (2002). Responding to Chemical, Biological, or Nuclear Terrorism: The Indirect and Long-Term Health Effects May Present the Greatest Challenge. *Journal of health politics, policy and law*, 27(2), 273-292.
- Jordà, Ò., Singh, S. R., & Taylor, A. M. (2020). Longer-run economic consequences of pandemics (No. w26934). *National Bureau of Economic Research*.
- Lee J-W & W. McKibbin (2004), “Estimating the Global Economic Costs of SARS” in S. Knobler, A. Mahmoud, S. Lemon, A. Mack, L. Sivitz, and K. Oberholtzer (Editors), *Learning from SARS: Preparing for the next Outbreak*, The National Academies Press, Washington DC Ebook (Erişim Tarihi: 12.05.2020).
- McKibbin, W. J., & Sidorenko, A. (2006), “Global Macroeconomic Consequences of Pandemic Influenza”. Sydney, Australia: Lowy Institute for International Policy.
- McKibbin, W. J., & Fernando, R. (2020). The Global Macroeconomic Impacts of COVID-19: Seven scenarios.

- Meltzer, M. I., Cox, N. J., & Fukuda, K. (1999). The Economic Impact of Pandemic Influenza in the United States: Priorities for Intervention. *Emerging Infectious Diseases*, 5(5), 659.
- PMI Türkiye, <https://www.markiteconomics.com/public?language=tr> (Erişim Tarihi: 08.06.2020).
- Rooij, M. V., & de Haan, J. (2019). Would Helicopter Money be Spent? New Evidence for the Netherlands. *Applied Economics*, 51(58), 6171-6189.
- Schoenbaum, S. C. (1987). Economic Impact of Influenza: the Individual's Perspective. *The American Journal of Medicine*, 82(6), 26-30.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Veri Dağıtım Sistemi, <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/portlet/IScH%2BA8YwOo%3D/tr> (Erişim Tarihi: 12.05.2020).
- Türkiye İhracatçılar Meclisi (2020), "İhracat 2020 Raporu Yeni Vizyon Yeni Yol Haritası", Ankara
- Türkiye İstatistik Kurumu, Konularına Göre İstatistikler, <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> (Erişim Tarihi: 12.05.2020).
- Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Açılan/kapanan şirket istatistikleri, <https://www.tobb.org.tr/BilgiErisimMudurlugu/Sayfalar/KurulanKapananSirketistatistikleri.php> (Erişim Tarihi: 12.05.2020).
- Uluslararası Para Fonu, Türkiye ve Gelişmiş Ülkeler İçin İşsizlik İstatistikleri, <https://www.imf.org/external/datamapper/LUR@WEO/OEMDC/WEOWORLD/ADVEC> (Erişim Tarihi: 12.05.2020).

KORONAVİRÜSÜN (COVID-19) FİNANSAL GÖSTERGELER ÜZERİNE ETKİLERİ

Samet GÜRSOY¹

Mert Baran TUNÇEL²

Burak SAYAR³

Öz

Bu çalışmada, Covid-19 Koronavirüs salgınıyla finansal göstergeler arasındaki nedensellik ilişkisini ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu bağlamda virüsün ortaya çıktığı ülke olan Çin'in gösterge pay piyasası olan SSEC endeksi bağımlı değişken olarak alınırken bağımsız değişken olarak altın, Brent petrol, Bitcoin ve VIX (Volatility IndeX) endeksi verileri kullanılmıştır. Ayrıca her bir bağımlı değişken için bağımsız modellerinde kurulduğu çalışmada 03.01.2017 ile 10.03.2020 arasındaki günlük veriler (790 Gözlem) kullanılmıştır. Sonrasında yine aynı ülke verileri virüsün tespit edildiği 06.12.2019 ile 10.03.2020 dönemlerini kapsayacak şekilde düzenlenmiştir. Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi kullanılarak koronavirüsün finansal göstergeler üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Elde edilen analiz sonuçlarına göre, SSEC (Shanghai Composite) endeksi ile Altın ve Vix (korku endeksi) arasında %5 anlamlılık düzeyinde bir nedensellik ilişkisine rastlanmıştır. SSEC endeksinden Altına doğru tek yönlü bir nedensellik olduğu görülürken Vix (korku endeksi) ile iki taraflı bir nedensellik ilişkisinin olduğu saptanmıştır. Bu sonuçlar çalışmada belirtilen her iki dönem içinde değişim göstermiştir. Fakat SSEC endeksi ve altın fiyatları arasındaki ilişkinin anlamlı olmasının yanında 2019 Aralık sonrasında SSEC endeksinin Altın fiyatları üzerinde etkisinin arttığı yönünde bulgulara erişilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Koronavirüs, Altın, Petrol, Bitcoin, Vix, Toda-Yamamoto

JEL Kodları: G10, G15, C01, C12, E00


EFFECTS OF (COVID-19) CORONAVIRUS ON FINANCIAL INDICATORS


Abstract


In this study, it was aimed to reveal the causality relationship between Covid-19 epidemic and financial indicators. In this context, while the SSEC index, which is the indicator share market of China, where the virus originates from, is taken as dependent variable, gold, Brentoil, Bitcoinand VIX index data are used as independent variables. Inaddition, daily data (790 Observations) between 03.01.2017 and 10.03.2020 wereused in the study in which independent models were established for each dependent variable. Later, the data of the same country were arranged to cover the periods between 06.12.2019 and 10.03.2020 when the virus was detected. The effects of coronavirus on financial indicators were in vestigated by using theToda-Yamamoto (1995) causality test. According to the analysis results obtained, a causality relationship was found between the SSEC indexand Gold and Vix (fearindex) at a level of 5% significance. While there was a one-way causality from SSEC indexto Gold, it was determined that there was a bilateral causality relationship with Vix (fearindex). These results have changed in both periods specified in the study. However, in addition to the significant relationship between SSEC index and gold prices, findings have been reached that the effect of SSEC index on Gold prices has increased after December 2019.

Keywords: Coronavirus, Gold, Oil, Bitcoin, Vix, Toda-Yamamoto

JEL Codes: G10, G15, C01, C12, E00

¹Dr. Öğr. Üyesi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Bucak ZTYO, sametgursoy@mehmetakif.edu.tr, 

²Öğr. Gör, Şırnak Üniversitesi, Şırnak Meslek Yüksekokulu, mbtuncel@sirnak.edu.tr, 

³Öğr. Gör., Bitlis Eren Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, bsayar@beu.edu.tr, 

Makalenin Geliş Tarihi (Received Date): 03.05.2020

Yayına Kabul Tarihi (Acceptance Date): 31.05.2020

Atf (Citation): Gürsoy, S., Tunçel, M.B. & Sayar, B. (2020), "Koronavirüsün (Covid-19) Finansal Göstergeler Üzerine Etkileri", Ekonomi Maliye İşletme Dergisi, 3(1):20-32

Giriş

Tarih salgın hastalıkların sebep olduğu birçok ölüme tanıklık etmiştir.1347 ve 1351 yılları arasında 75-100 milyon insanın ölümüne sebep olan Kara Ölüm "Veba Salgını", 1545-1548'de Meksika'da meydana gelen Kanamalı Ateş, 1899-1923 yılları arasında Kolera salgını, ilk kez 1908'de Kamerun'da ortaya çıkan Edinilmiş Bağışıklık Eksikliği Sendromu (AIDS) virüsü,2002-2003 yılları arasında Asya ve Kanada'da etkili olan şiddetli akut solunum sendromu (SARS), Ebola ve Domuz Gribi bunlardan bazılarıdır (Zeren ve Hızarcı, 2020: 79). Tarih boyunca görülen salgın hastalıklar insanlar için önemli problemler ortaya çıkarmıştır. İnsanlık tarihi boyunca salgın hastalıklar olmasına rağmen, bazı dönemlerde insanlığa etkisi çok daha fazla olmuştur. Bunlar arasında 14. yüzyıldaki veba salgınında Avrupa'nın nüfusu yaklaşık olarak 100 milyon iken, 25 milyon insanın bu salgında hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir (Koyuncu, 2008: 1).

Salgın hastalıklar birçok kötü sonuçları da beraberinde getirmektedir. Bunlar arasında; ani ölümler, ani ve büyük nüfus kayıpları, günlük yaşamın alt üst olması, üretim ve faaliyetlerin durması, buna bağlı olarak ticaretinde etkilenmesiyle beraber ekonominin büyük zarar görmesi yer almaktadır (Gülçiçek, 2019: 1).

Koronavirüs, hayvanlarda veya insanlarda hastalığa neden olabilecek büyük bir virüs ailesidir. İnsanlarda, birkaç koronavirüsün soğuk algınlığından Orta Doğu Solunum Sendromu (MERS) ve (SARS) gibi daha şiddetli hastalıklara kadar solunum yolu enfeksiyonlarına neden olduğu bilinmektedir. Covid-19 hastalığı, en son keşfedilen koronavirüsün neden olduğu bulaşıcı bir hastalıktır (<https://www.who.int/news-room/q-a-detail/q-a-coronaviruses>). 31 Aralık 2019'da Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) Çin Ülke Ofisi, Çin'in Hubei eyaletinin Wuhan şehrinde etiolojisi bilinmeyen pnömoni vakalarının olduğunu bildirmiştir. 7 Ocak 2020'de etken daha önce insanlarda tespit edilmemiş yeni bir Koronavirüs (2019-nCoV) olarak tanımlanmıştır. Daha sonra ise 2019-nCoV hastalığının adı Yeni Koronavirüs Hastalığı (Covid-19) olarak kabul edilmiş olup virüs SARS CoV'e yakın benzerliğinden dolayı SARS-CoV-2 olarak adlandırılmıştır (T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü, 2020: 7).

Koronavirus'ların insanlarda bulunan, insandan insan kaynaklı bulaşabilen çeşitli alt tipleri (HCoV-229E, HCoV-OC43, HCoV-NL63 ve HKU1-CoV) bulunmaktadır. Koronavirus'lar tek zincirli, pozitif polariteli, zarflı RNA virüsleridir. Pozitif polariteli olduğu için RNA'ya bağımlı RNA polimeraz enzimi içermemekte fakat genomlarında bu enzimi kodlarlar. Yüzeylerinde çubuksu uzantıları bulunmaktadır. Koronavirus'lar, Koronaviridae ailesi, Orthocoronavirinae alt ailesi içinde yer alırlar. Ortocoronavirinae alt ailesi dört cins ve bu cinslerin altında da çok sayıda alt cins şeklinde sınıflandırılmıştır: Alfa, Beta, Gama ve Deltacoronavirus cinsleridir. Bu cinsler altında virüsler insan, yaras, kedi, köpek, domuz, kemirgen ve kanatlılarda bulunabilmektedir. (T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü, 2020: 7-9). Dünya genelinde 23 Mayıs 2020, 03:00 GMT + 3(GreenwichMean Time) itibariyle koronavirüs Covid-19 salgınından dolayı 5.061.476 doğrulanmış vaka ve 331.475 ölüm gerçekleşmiştir (World Health Organization, 2020).

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), Covid-19 salgınına 30 Ocak 2020 tarihinde uluslararası endişe duyulan bir halk sağlığı acil durumu olarak ilan etmiştir. Dünyanın dört bir yanında, yeni türün kökenine ve bunun muhafazasına, tedavisine ve önlenmesine cevap bulmak için çaba gösterilirken, Covid-19'un sadece insan ölümlerine neden olmadığı ayrıca dünyadaki sosyal ve ekonomik düzeni yerle bir ettiği görülmektedir. Pandemilerin etkisi hayal gücünün ötesindedir ve insan hayatının kaybı ile sınırlı olmamakla birlikte etkilenen ülkelerin ekonomik istikrarını ve varlığını tehdit edebilmektedir (Bobdey ve Ray, 2020: 9).

Güçlü bir şekilde bağlı ve bütünleşmiş bir dünyada, hastalığın mortalitesinin (ölenler) ve morbiditesini (vaka sayısı) ötesindeki etkileri salgınla birlikte belirginleşmiştir. Çin ekonomisinin üretim kesintileriyle yavaşlaması küresel tedarik zincirlerinin işleyişini olumsuz etkilemiştir. Çin'den gelen girdilere bağlı olarak, büyüklükleri ne olursa olsun dünyadaki şirketlerde üretimde daralmalar görülmeye başladı (McKibbin ve Fernando, 2020: 2). Buradan hareketle SSEC Şanghay Kompozit Endeksi'nin finansal göstergeler üzerinde etkiler göstermesi muhtemeldir.

Bu çalışmada koronavirüsün finansal göstergeler üzerindeki etkileri incelenecektir. Koronavirüs'ün etkisini ölçmek için de SSEC Şanghay Kompozit Endeksi bağımsız değişken olarak seçilmiştir. Finansal göstergeler için de Covid-19 vakasının en sık görüldüğü ülkelerin pay piyasaları baz alınmıştır. Çalışma 2 bölümden oluşmakta olup birinci bölümde yapılan literatür özetleri incelenecek olup ikinci bölümde ise çalışmada kullanılan analiz yöntemleri anlatılarak bu yöntemlerin sonuçları yorumlanacaktır. Son olarak da bu alanda yapılacak başka çalışmalara da ışık tutması amacı güdülen öneriler sunulacaktır.

1. Literatür Taraması

Salgın hastalıklar ile ilgili yapılan literatür çalışmasında zaman aralığı paylaşılmayacaktır. Çünkü genelde yapılan çalışmalar hastalık veya salgının yayılım gösterdiği dönem ele alınarak yapılmıştır. Bunun yerine salgının ekonomik sonuçları ile ilişkisinin olduğu çalışmalara bakıldığında; Bloom ve Mahal (1997), çalışmalarında AIDS ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele almışlardır. Yapılan analiz sonuçlarına göre, AIDS ve ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi söz konusu iken değişkenler arasında nedensellik bulunmamıştır. Barnett vd. (2000), çalışmalarında AIDS ve GSYİH arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Elde edilen analiz sonuçlarına göre AIDS ve GSYİH arasında negatif yönde bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Brempong ve Wilson (2003), çalışmalarında doğumda yaşam beklentisi ve sağlık harcamaları ile büyüme arasındaki ilişkileri ele almışlardır. Elde edilen sonuçlara göre, doğuşda yaşam beklentisi ve sağlık harcamalarının büyüme üzerinde olumlu bir etki oluşturduğunu tespit edilmiştir. Carpernter (2011), çalışmasında ayak ve ağız hastalığı virüsünün (FMDV) Kaliforniya'nın ekonomik büyümesine etkisini analiz etmiştir. Elde edilen bulgulara göre, FMDV salgını ile şehir ekonomisi arasında ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ay vd. (2013), çalışmalarında ekonomik büyüme ile sağlık göstergeleri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Elde edilen sonuçlara göre, değişkenler arasında pozitif ilişki olduğu ortaya konmuştur. Doğan (2013), çalışmasında sağlık göstergeleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Analiz sonuçlarına göre, ekonomik büyüme ve sağlık göstergesi arasında çift yönlü ve doğrusal olmayan bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Son olarak; salgının ekonomik yönden etkisinin araştırıldığı başka bir çalışmada, Vijayakumar vd. (2013), araştırmalarında Chikungunya salgını ile Hindistan'da kişi başına aylık gelir arasındaki ilişkiyi ele almışlardır. Elde edilen analiz sonuçlarına göre, söz konusu iki değişken arasında ilişki olmadığını tespit edilmiştir. Buradan hareketle çalışmaların geneline bakıldığında salgın hastalıkların ekonomik göstergeler ile yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Dolayısı ile bu çalışmada bağımsız değişkenler olarak incelenen finansal göstergeler içinde aynı yönde sonuçların çıkması beklenmektedir. Doğrudan Korona ile ilgili yapılan bir çalışma olan Luo ve Tsang (2020) de Covid-19 salgını ile borsalar arasındaki ilişkiyi yorumlamaya çalışmışlardır. Elde edilen sonuçlara göre, Çin ile yakından bağlantılı üretim ve ticaret ağı olan ülkelerde, Covid-19 salgınının ihmal edilemez bir etkisi olduğu tespit edilmiştir.

2.METODOLOJİ

Çalışmanın bu bölümünde, araştırmanın amacı, yöntemi ve veri seti yer almaktadır.

2.1. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Bu çalışmada Çin’de ortaya çıkan ve kısa zamanda tüm dünyayı etkisi altına alarak küresel bir tehdit haline gelen koronavirüsü vakalarının uluslararası yatırım araçları üzerindeki etkisini analizi amaçlanmıştır. Bu bağlamda çalışmada daha çok küresel krizler sonrası tercih edilen finansal piyasa araçları ile koronavirüsü’nün yayıldığı ülke olarak tespit edilen Çin pay piyasası arasındaki nedensellik ilişkisinin varlığı varsa ilişkinin yönü sınanacaktır. Öncelikle Söz konusu değişkenler arasındaki ilişkiyi araştırmak için yapısal kırılmaları da dikkate alan ve durağanlığı test eden Zivot-Andrews birim kök testinden faydalanılmıştır. Daha sonra seriler birim kökten arındırılarak durağan hale getirilmesi ile optimal gecikme uzunluğunu test eden Schwarz Bilgi Kriter (SC) dikkate alarak analiz gerçekleştirilmiştir. Seriler arasında herhangi bir nedensellik bulunup bulunmadığı ve nedensellik bulunuyorsa yönünün tespit edebilmesi için Toda-Yamamoto (1995) analizi kullanılmıştır.

2.2. Veri Seti

Çalışmada öncelikli olarak Koronavirüsü vakasının en sık görüldüğü ülkelerin pay piyasalarında 03.01.2017 ile 10.03.2020 arasındaki günlük veriler(790 Gözlem) kullanılarak analiz gerçekleştirilmiştir. Sonrasında yine aynı ülke verilerini virüsün tespit edildiği zaman aralığını kapsayacak şekilde 06.12.2019 ile 10.03.2020 arası dönem ele alınmıştır. Analizde kullanılan 5 değişkene ait günlük veriler www.investing.com sitesinden alınmıştır. Analizde kullanılan tüm değişkenlerin kısaltılmış sembollerinin açıklaması aşağıda Tablo 1’de belirtildiği gibidir.

Tablo 1:Veri Seti

Değişken	Değişken Açıklaması	Zaman Aralığı	Veri Periyodu	Kaynak
SSEC	SSEC Şanghay Kompozit Endeksi (ÇİN)	Ocak2017 Mart2020	Günlük kapanış fiyat verileri	Investing.com
ALT	Günlük altın fiyatları			
BRENT	Günlük Petrol fiyatları	Aralık2019		
BTC	Günlük Bitcoin fiyatları	Mart2020		
VIX	Volatility Index(Korku endeksi)			

2.3. Araştırmanın Hipotezleri

Çalışmada, veri setlerinin kırılma yaşayıp yaşamadığı, birim kök(durağan olup olmadığı) içerip içermediği, veri setlerinin trendli olup olmadığı ve veriler arasında nedensellik ilişkisi bulunup bulunmadığıyla alakalı olarak birçok hipotez test edilecektir. Fakat araştırmanın temel hipotezi şu şekildedir;

H₀: Koronavirüs değişkeni ile Finansal Göstergeler değişkenleri arasında bir nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır.

H₁: Koronavirüs değişkeni ile Finansal Göstergeler değişkenleri arasında bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

2.4. Araştırmanın Metodolojisi

Koronavirüs değişkeni ile finansal göstergeler arasındaki nedensellik ilişkisini incelemek için öncelikle yapısal kırılmaları dikkate alan ve durağanlığı test eden Zivot-Andrews (ZA) birim kök testinden faydalanılmıştır. Değişkenler Zivot-Andrews (ZA) testi aracılığıyla durağan hale getirildikten sonra optimal gecikme uzunluğu Schwarz Bilgi Kriterine (SC) göre belirlenmiştir. Değişkenlere birim kök testleri yapıldıktan sonra Toda-Yamamoto (1995) analizi, ikili analiz şeklinde uygulanarak değişkenler arasında nedensellik olup olmadığı varsa

nedenselliğin yönünün ne olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Aşağıda çalışmada kullanılan model ve testlere ilişkin teorik bilgilere ve modellerin denklemlerine yer verilmiştir.

2.4.1. Zivot-Andrews Birim Kök Testi

Perron (1989)'un dışsal kırılma noktası varsayımını rasyonel bulmayıp, temel hipoteze karşılık alternatif hipotez altında trend fonksiyonunda tahmini bir kırılmaya izin veren yeni bir birim kök testi Zivot ve Andrews (1992) tarafından geliştirilmiştir. Zivot-Andrews (ZA) durağanlık testinde, Model A sadece düzeyde tek kırılmaya izin veren bir model iken, Model B ise sadece eğimde tek kırılmaya izin veren bir modeldir. Ancak Model C hem eğimde hem de düzeyde tek kırılmaya izin veren bir modeldir. Söz konusu modeller aşağıdaki gibi ifade edilmektedir;

$$\text{Model A: } Y_t = \mu + \beta t + \delta Y_{t-1} + \theta_1 DU(\lambda) + \sum_{i=1}^k \delta_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$\text{Model B: } Y_t = \mu + \beta t + \delta Y_{t-1} + \theta_2 DT(\lambda) + \sum_{i=1}^k \delta_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$\text{Model C: } Y_t = \mu + \beta t + \delta Y_{t-1} + \theta_1 DU(\lambda) + \theta_2 DT(\lambda) + \sum_{i=1}^k \delta_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Modellerde yer alan DU düzeydeki, DT eğimdeki kırılmayı ifade eden kukla değişkenlerdir;

$$DU(\lambda) = \begin{cases} 1 & t > T_B \\ 0 & t \leq T_B \end{cases} \quad DT(\lambda) = \begin{cases} t - T\lambda & t - T\lambda > T\lambda \\ 0 & t \leq T_B \end{cases}$$

Burada, $t=1,2,\dots,T$ zamanı, T_B kırılma tarihini ifade etmek üzere, $\lambda=T_B/T$ kırılma noktasını vermektedir.

Öncelikle her bir seri için, $j=2/T$ ve $j=(T-1)/T$ aralığında yer alan $\lambda=T_B/T$ kırılma noktası ile (1), (2) ve (3) denklemleri en küçük kareler yöntemi kullanarak tahmin edilmektedir. Kırılma tarihi, en küçük t istatistiğinin olduğu tarih olarak seçilir (Zivot Ve Andrews, 1992: 255). Kırılma tarihi belirlendikten sonra, hesaplanan t istatistiği, Zivot ve Andrews (1992)'un hesaplamış olduğu kritik değerinden küçükse birim kökün olduğunu ifade eden temel hipotez kabul edilmektedir.

ZA durağanlık testinin uygulanmasında öncelikle Model C tahmin edilir, DU ve DT gölge değişkenlerine ait parametrelerin anlamlılığına göre uygun model seçilir. DU ve DT gölge değişkenlerinin her ikisi de istatistiksel açıdan anlamlı ise Model C, sadece DU anlamlı ise Model A ve nihayet sadece DT anlamlı ise Model B'nin tahmini uygundur. Bu üç modelden hangisinin daha üstün olduğu konusunda fikir birliği yoktur ancak uygulamada genellikle

Model A ve Model C kullanılmaktadır. Diğer birim kök testlerinde olduğu gibi, bu test de gecikme uzunluğuna duyarlıdır(Çil Yavuz, 2006: 166-167).

2.4.2. Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi

Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik analizi yapılabilmesi için ilk aşamada; modeldeki gecikme uzunluğunun (k) VAR modeliyle belirlenmesi gerekmektedir. Analizin ikinci aşamasında, bütünleşme derecesi en yüksek olan değişken, bütünleşme derecesi (d_{max}), modelin gecikme uzunluğuna (k), ilave edilmektedir. Üçüncü aşamada, serilerin düzey değerleriyle ($k + d_{max}$) gecikmeye göre VAR modeli tahminlenmektedir. Son aşamada (d_{max})'ten gelen katsayılara, kısıtlar eklenir ve modifiye edilmiş Wald istatistiği kullanılarak eklenen kısıtların anlamlılığı sınanmaktadır. Toda-Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen VAR modeli aşağıdaki denklemler yardımıyla uygulanmaktadır (Şahin ve Durmuş, 2018: 819);

$$Y_t = a_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} a_{1i}Y_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} a_{2i}X_{t-i} + u_t \quad (4)$$

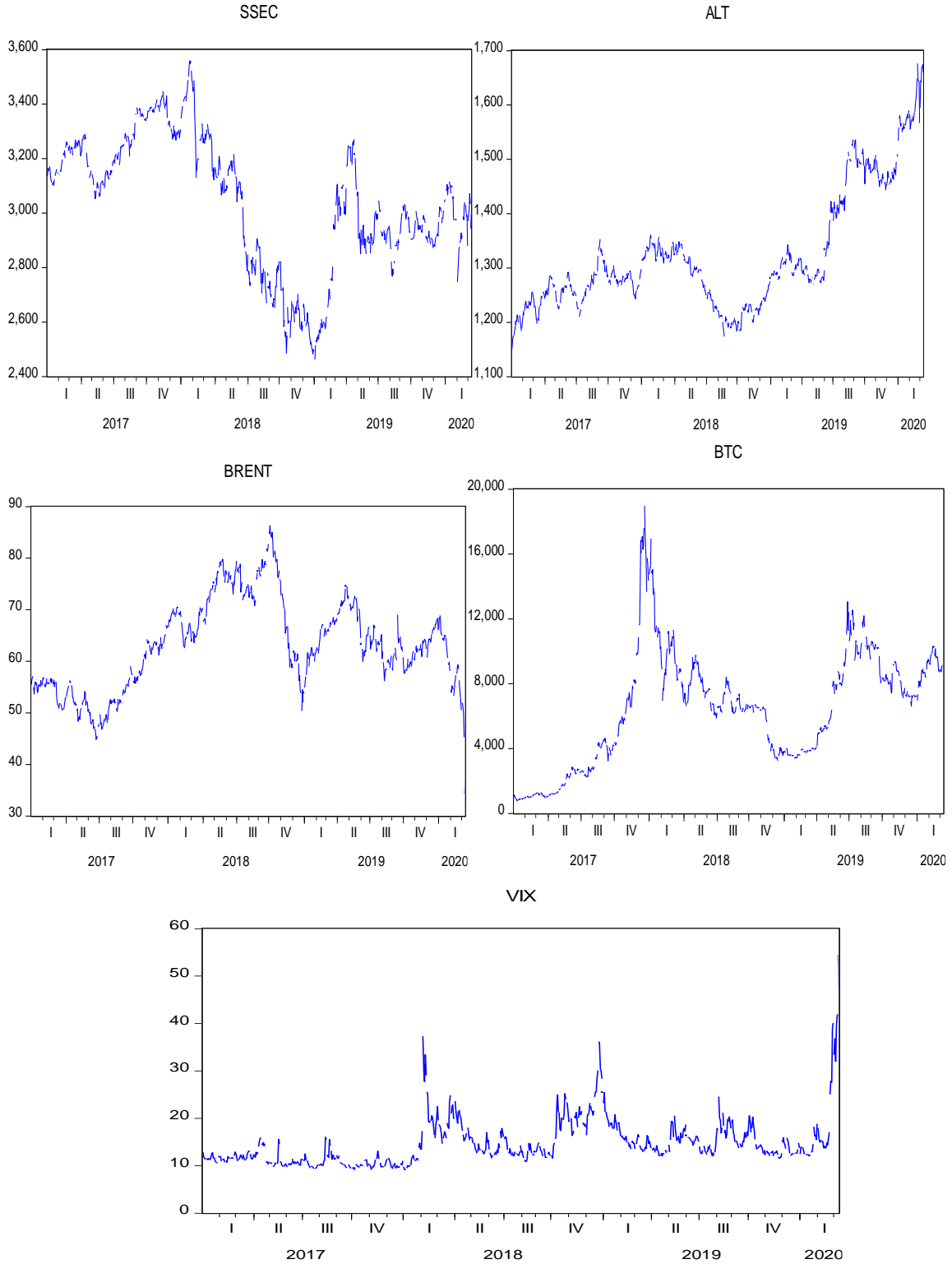
$$X_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{1i}X_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{2i}Y_{t-i} + v_t \quad (5)$$

Toda-Yamamoto testinde temel hipotez ve alternatif hipotez aşağıdaki gibi kurulur.

H_0 : X değişkeni Y değişkeninin Granger nedeni değildir.

H_1 : X değişkeni Y değişkeninin Granger nedenidir.

Toda-Yamamoto nedensellik testinin başarısı, serilerin bütünleşme derecelerinin (d_{max}) ve modelde ki gecikme uzunluğunun (k) doğru belirlenmesiyle direk ilişkilidir (Çil Yavuz, 2006: 169).

Şekil 1: Değişkenlerin Zaman Serisi Grafikleri

Yukarıda verilmiş olan çalışmanın serilerine ait zaman serisi grafikleri Şekil 1’de verildiği gibidir. Çalışmanın serilerine ait zaman serisi grafikleri birim kök analizleri yapılmadan önce ipuçları vermektedir. Serilerin farkları alınmadan önce durağan olmadıkları yani birim köklü oldukları grafiklerden net bir şekilde anlaşılmaktadır. Birim kök testi analiz sonuçlarına bakıldığı zaman sonuçların grafiklerle paralel olduğu görülmektedir.

2.5. Araştırmanın Bulguları

Bu bölümde Koronavirüs değişkeni ile finansal göstergeler değişkenleri arasındaki nedensellik ilişkisini ortaya koymak amacıyla uygulanan testler ve elde edilen bulgular sunulmuştur.

Tablo 2: Zivot-Andrews Birim Kök Testi Sonuçları (Ocak 2017-Mart 2020 Dönemi)

Zivot-Andrews						
Değişken	Düzye	Düzeyin Kırılma Tarihi	Kritik Değer	1. Fark	1.Farkın Kırılma Tarihi	Kritik Değer
	Test İstatistiği			Test İstatistiği		
SSEC	-4.08	23.05.2018	-5.08	-10.31*	04.01.2019	-5.08
ALT	-3.78	13.06.2018	-5.08	-14.50*	06.09.2019	-5.08
BRENT	-2.94	10.10.2018	-5.08	-28.67*	04.09.2019	-5.08
BTC	-3.71	06.03.2018	-5.08	-8.77*	19.17.2017	-5.08
VIX	-3.20	04.09.2019	-5.08	-22.50*	04.09.2019	-5.08

*: %5 seviyesinde anlamlıdır.

Zivot-Andrews Birim Kök Testi Sonuçlarına göre tüm değişkenlerin I(0) halinde durağan olmadıkları görülmüştür. Değişkenlerin her birisi için bir fark alındıktan sonra I(1) seviyesinde durağanlık sağladığı tespit edilmiştir. Ayrıca kırılma tarihlerinde olağandışı bir durum olmadığı genel ekonomik olayların yaşandığı görülmüştür.

Tablo 3: Zivot-Andrews Birim Kök Testi Sonuçları(Aralık 2019-Mart 2020 Dönemi)

Zivot-Andrews						
Değişken	Düzye	Düzeyin Kırılma Tarihi	Kritik Değer	1. Fark	1.Farkın Kırılma Tarihi	Kritik Değer
	Test İstatistiği			Test İstatistiği		
SSEC	-4.03	23.01.2020	-5.08	-10.10*	05.02.2020	-5.08
ALT	-3.77	02.01.2020	-5.08	-8.66*	07.01.2020	-5.08
BRENT	-2.70	19.02.2020	-5.08	-8.01*	11.02.2020	-5.08
BTC	-4.53	11.02.2020	-5.08	-9.53*	03.01.2020	-5.08
VIX	-4.78	24.02.2020	-5.08	-10.71*	24.02.2020	-5.08

*: %5 seviyesinde anlamlıdır.

2.6. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

Toda-Yamamoto nedensellik testi ile değişkenler arasındaki ilişki ikili test şeklinde tek tek gerçekleştirilmiştir. Bağımsız değişken olarak virüsün yayıldığı ülke olan Çin pay piyasası (SSEC) endeksi alınarak diğer piyasalar bağımlı değişken olarak alınmıştır. Daha sonra (SSEC) endeksi bağımlı değişken olarak değiştirilip iki yönlü nedensellik test edilmiştir. Analizde ayrıca serilerin gecikme uzunluğu (k) Schwarz Bilgi Kriterine (SC) göre, maksimum bütünleşme derecesi d_{max} ise Zivot-Andrews birim kök testine göre bulunmuştur. Son olarak değişkenler arasında nedensellik ilişkisi test edilmek üzere modeldeki k gecikmeli değerlerine Wald istatistiği uygulanmış, analizden elde edilen ampirik bulgular Tablo 4’de gösterilmiştir.

Tablo 4: Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları (1) (Ocak 2017-Mart 2020 Dönemi)

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	dmax	K	Ki-Kare Test İstatistiği	Ki-Kare P-değeri	İlişki
ALT	SSEC	1	1	5.759137	0.0164	Var
BRENT		1	1	0.038567	0.8443	Yok
BTC		1	1	0.536377	0.4639	Yok
VIX		1	2	7.306007	0.0259	Var

*: değişkenlerin %5 düzeyinde istatistiki olarak anlamlı olduğunu belirtmektedir. Optimal gecikme uzunluğu SC kriterine göre belirlenmiştir. Tabloda dmax= Zivot-Andrewsbirim kök testine göre maksimum durağanlaşma seviyesini göstermekte iken k=VAR gecikme uzunluğunu ifade etmektedir.

Tablo 5: Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları (2) (Ocak 2017-Mart 2020 Dönemi)

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	dmax	K	Ki-Kare Test İstatistiği	Ki-Kare P-değeri	İlişki
SSEC	ALT	1	1	0.828015	0.3628	Yok
	BRENT	1	1	2.502017	0.1137	Yok
	BTC	1	1	0.013870	0.9062	Yok
	VIX	1	2	56.44939	0.0000	Var

*: değişkenlerin %5 düzeyinde istatistiki olarak anlamlı olduğunu belirtmektedir.

Tarih aralığının 2019 öncesinden başladığı nedensellik analiz sonuçlarına bakıldığında Çin pay piyasası bağımsız iken altın fiyatlarının nedeni olduğu bulgusu elde edilmiştir. Fakat çinin bağımlı olarak yer aldığı denklemde ise altın fiyatlarında değişimi Çin pay piyasası üzerinde bir etki gerçekleştirmediği görülmüştür.

H_0 : Bağımsız değişken bağımlı değişkenin Granger nedeni değildir.

H_1 : Bağımsız değişken bağımlı değişkenin Granger nedenidir.

Ayrıca Çin pay piyasalarında değişimin Vix endeksi üzerinde anlamlı bir ilişkiye sebep olduğu görülürken yine aynı şekilde Vix (korku endeksi) endeksinin Çin piyasalarındaki değişimin nedeni olduğu bulgusu elde edilmiştir. Bunun dışında BTC ve Brent petrol fiyatları ile SSEC endeksi arasında hem bağımlı hemde bağımsız değişken olarak kurulan model sonuçlarına göre %5 anlamlılık seviyesinde herhangi nedensellik bir ilişkisine rastlanmamıştır.

Tablo 6: Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları (1) (Aralık 2019- Mart 2020 Dönemi)

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	dmax	K	Ki-Kare Test İstatistiği	Ki-Kare P-değeri	İlişki
ALT	SSEC	1	1	6.445215	0.0111	Var
BRENT		1	1	1.675589	0.1955	Yok
BTC		1	1	1.324878	0.2497	Yok
VIX		1	2	6.324379	0.0423	Var

*: değişkenlerin %5 düzeyinde istatistiki olarak anlamlı olduğunu belirtmektedir.

Bağımsız değişken olarak Çin pay piyasası (SSEC) endeksinin yer aldığı çalışmada, kısmi bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. SSEC endeksinde gerçekleşen bir fiyat değişiminin Altın

fiyatları ve VIX değişkeni üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler tespit edilirken, Brent petrol ve BTC değişkenleri ile anlamlı bir nedensellik olmadığı görülmüştür. Aralık 2019 ile Mart 2020 dönemleri arasında veriler ile yapılan ikili testler sonucunda Çin pay piyasasından (SSEC) Altın fiyatları ve VIX endeksine doğru %5 anlamlılık düzeyinde nedensellik ilişkisi olduğu Ki-Kare P-değerlerinden ($0.0423 < 0.05$ ve $0.0111 < 0.05$) anlaşılmaktadır. Altın değişkeninin Ki-Kare P-değeri (0.0111) çıkarken, VIX değişkenin Ki-Kare P-değeri (0.0423) olduğu bulgu elde edilmiştir.

Tablo 7: Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları (2) (Aralık 2019-Mart 2020 Dönemi)

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	dmax	K	Ki-Kare Test İstatistiği	Ki-Kare P-değeri	İlişki
SSEC	ALT	1	1	0.161409	0.6879	Yok
	BRENT	1	1	0.033985	0.8537	Yok
	BTC	1	1	0.163680	0.6858	Yok
	VIX	1	2	8.414473	0.0149	Var

*: değişkenlerin %5 düzeyinde istatistiki olarak anlamlı olduğunu belirtmektedir.

Diğer bir yandan virüsün ortaya çıktığı dönem olan Aralık 2019 sonrası için yapılan diğer ikili test sonuçlarına bakıldığında, SSEC endeksi ile VIX endeksi arasında iki taraflı bir nedensellik ilişkisi olduğu gözlemlenmiştir. Bağımlı değişken olarak Çin pay piyasası (SSEC) endeksinin yer aldığı çalışmada, Altın, Brent petrol ve BTC değişkenleri ile istatistiksel olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisinin olmadığı görülürken, VIX endeksinin SSEC endeksinin % 5 anlamlılık düzeyinde etkilediği tespit edilmiştir. Bu sonuca VIX endeksinin Ki-Kare P-değerinin 0.05'den küçük olmasından dolayı ulaşılmıştır.

3. Sonuç

Bugün dünyanın birçok yerinde her gün binlerce insanlar ölmekte ve ölümlerin hemen hemen her biri için bir otopsi raporu veya bir neden açıklanmaktadır. Fakat 2019 Aralıkta ortaya çıkan ve bu makalenin hazırlandığı tarih olan 2020 ortalarında halen devam eden bir salgın, sıradan günlük ölümleri ve nedenlerini unutturmuştur. Koronavirüs (Covid-19) olarak bilenen bu hastalık bulaşıcı bir solunum enfeksiyonu olarak ortaya çıkmış bugün ise tüm dünyada hızla yayılarak küresel bir tehdit oluşturmuş ve bunun sonucunda DSÖ tarafından Pandemi ilan edilmiştir. Bu çalışmada virüsün yani salgın bir hastalığın küresel etkileri araştırılmak üzere kurgulanmış olup finansal göstergeler üzerindeki etkileri incelenmiştir.

Çalışmada kullanılan değişkenler belirlenirken Koronavirüsün (Covid-19) ortaya çıktığı Çin'de gösterge pay piyasası olan SSEC endeksinin Altın, Brent petrol, Bitcoin ve VIX korku endeksi üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmanın uygulandığı zaman aralığı olarak virüsün ortaya çıktığı tarih olan Aralık 2019 öncesi ve sonrası ayrı ayrı incelenmiş olup değişkenler arasında nedensellik test edilmiştir. Öncelikle elde edilen ham veriler üzerinde durağanlık test edilmek üzere Zivot-Andrews birim kök testinden faydalanılmıştır. Verilerin tamamında ve her iki dönemde de I (0) seviyesinde birim köklü olduğu görülmüş sonrasında I (1) seviyesinden bir fark alındıktan sonra tüm serilerin durağanlaştığı tespit edilmiştir. Zivot-Andrews birim kök testi serilerin kırılma tarihlerini tespit edebilen birim kök testi olup kırılma tarihleri ayrıca paylaşılmıştır. Daha sonra seriler arasında en uygun gecikme uzunluğu (SC) kriterine göre alınarak Toda-Yamamoto nedensellik testi çalıştırılmıştır.

Çalışmadan elde edilen ampirik bulgulara bakıldığında, SSEC endeksinin her iki dönemde de Altın ve VIX endeksi üzerinde % 5 anlamlılık düzeyinde anlamlı ilişkisi içinde olduğu

görülmüştür. Bu nedensellik ilişkisi SSEC endeksinden Altına doğru tek yönlü olarak gerçekleşmişken VIX endeksi ile çift yönlü olarak gerçekleştiği saptanmıştır. Bunun dışında Brent petrol ve Bitcoin arasında herhangi ilişki olmadığı tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular açısından virüsten önce ve sonra iki farklı dönemde gerçekleştirilen denklemde SSEC endeksi ve altın fiyatları arasındaki ilişkinin anlamlı olmasının yanında 2019 Aralık sonrasında SSEC endeksinin Altın fiyatları üzerinde etkisinin arttığı yönünde bulgulara erişilmiştir. 2019 Aralık öncesi SSEC endeksinin bağımsız değişken altın fiyatlarının bağımlı değişken olduğu ikili testin Ki-Kare Test İstatistiği (5.759137) iken 2019 Aralık sonrasında bu değer (6.445215) olduğu görülmüştür.

Buradan hareketle bu çalışmanın gerçekleştirildiği dönemler itibari ile Koronavirüsü (Covid-19)'nün direkt etkilediği Çin Pay piyasasında bir değişimin Altın fiyatları ve VIX korku endeksi üzerinde etkili olduğu görülürken altın fiyatları için bu etkileşimin daha da arttığı saptanmıştır. VIX endeksi uluslararası bir risk endeksi olup Çin gibi büyük bir ülkenin pay piyasalarındaki değişimlerden etkilenmiş bir finansal gösterge olduğu görülmüştür. Bu da bireylerin, firmaların dolayısı ile devletlerin risk algısının yükseldiği yönünde yorumlanabilmektedir. Fakat diğer bir yandan geçmişte birçok pandemik hastalık ve küresel krizlerde olduğu gibi altın fiyatları yine bu etkileşimde en başta olduğu ve güvenli liman göstergesi olarak halen önemini korumaktadır. Çalışmadan elde edilen sonuçlar, Bloom ve Mahal (1997) ve Brempong ve Wilson (2003) çalışmalarıyla paralel sonuçlar içermektedir. Çalışma sonucunda elde edilen bulgular ışığında ileride yapılacak olan çalışmalarda şayet ekonometrik şartlar sağlanırsa eşbütünleşme testleri de yapılarak uzun dönemli ilişkilerde tespit edilerek salgın hastalıkların ülkelerin ekonomisine etkisinin saptanması mümkündür.

KAYNAKÇA

- Ay, A., Kızılkaya, O. & Koçak, E. (2013). “Sağlık Göstergeleri İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği”. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2013, 6(1):163-172.
- Barnett, T., Whitesideb, A., Khodakevichc, L. Kruglovd, Y. & Steshenko, V. (2000). “The HIV/AIDS Epidemic In Ukraine: Its Potential Social and Economic Impact”. *Social Science & Medicine*, 51, ss. 1387-1403.
- Bloom, D. E. & Mahal, A. S. (1997). “Does The AIDS Epidemic Threaten Economic Growth”, *Journal of Econometrics*, 77, ss. 105-124.
- Bobdey S. & Ray S. (2020). “Going viral – Covid-19 Impact Assessment: A Perspective Beyond Clinical Practice”. *Journal of Marine Medical Society*, 22 :9-12
- Brempong, Kwabena G. & Wilson, Mark (2003), “Health Human Capital And Economic Growth in Sub-Saharan African and OECD Countries”, *The Quarterly Review of Economics and Finance*: 1-25.
- Carpenter, T. E. O’Brien, J. M. Hagerman, A. D. & Mccarl, B. A. (2011). “Epidemic and Economic Impacts of Delayed Detection of Foot-and-Mouth Disease: A Case Study of a Simulated Outbreak in California”, *Journal of Veterinary Diagnostic Investigation*, 23: 26–33.
- Çil Yavuz, N. (2006) “Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma Ve Nedensellik Analizi”. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7 (2):162-171.
- Doğan, İ. (2013). “Verimlilik, Ekonomik Büyüme ve Sağlık İlişkisi; Türkiye İçin Doğrusal Olmayan Nedensellik Testi”. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5 (2): 21-48
- Gövdeli, T. (2016). “Türkiye’de Eğitim-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yapısal Kırılmalı Birim Kök ve Eşbütünleşme Analizi”. *Niğde Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9 (3), 223-238.
- Granger, C. W. (1969). “Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods”. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 37(3): 424-438.
- Gülçipek, M. (2019). 1929-1945 Yılları Arasında İzmir’de Salgın Hastalıklar ve Çözüm Arayışları. Yüksek Lisans Tezi. T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.
- Koyuncu, M. (2008). Salgın Hastalıkların Önlenmesinde Kaynak Atama Probleminin İncelenmesi. Doktora Tezi. Çukurova Üniversitesi. Fen Bilimleri Enstitüsü. Adana.
- Lumsdaine, R. L. & papell, D. H. (1997). “Multiple Trend Breaks and The Unit Root Hypothesis”. *The Review of Economics and Statistics*, 79 (2): 212-218.
- Luo, S. & Tsang, K. P. (2020). How Much Of China And World GDP Has The Coronavirus Reduced? Social Science Research Network Report.
- Mckibbin, W. J. & Fernando, R. (2020). The Global Macroeconomic Impacts Of COVID-19: Seven Scenarios (March 2, 2020). CAMA Working Paper No. 19/2020. Available At SSRN: <https://Ssrn.Com/Abstract=3547729> Or [Http://Dx.Doi.Org/10.2139/Ssrn.3547729](http://Dx.Doi.Org/10.2139/Ssrn.3547729)
- T. C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü (2020). COVID-19 (SARS-Cov-2 Enfeksiyonu) Rehberi. Erişim Tarihi: 20.04.2020 Erişim Adresi: https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/depo/rehberler/COVID-19_Rehberi.pdf
- Toda, H. Y. & Yamamoto, T. (1995). “Statistical Inference In Vector Auto Regressions With Possibly Integrated Processes”. *Journal of Econometrics*, 66: 225-250.

-
- Vijayakumar, K., George, B. Anish, T. S. Rajasi, R. S., Teena, M. J. AndSujina, C. M. (2013). “Economic Impact Of Chikungunya Epidemic: Out-Of-Pocket Health Expenditures During The 2007 Outbreak In Kerala, India”. *The Southeast Asian Journal of Tropical Medicine and Public Health*, 44(1): 54-61.
- World Health Organization. Erişim Adresi: <https://www.who.int/news-room/q-a-detail/q-a-coronaviruses> (Erişim Tarihi: 31.03.2020)
- World Health Organization (2020). Erişim Adresi: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>, (Erişim Tarihi: 23.05.2020)
- Zeren, F. & Hızarcı, A. E. (2020). “The Impact Of Covid-19 Coronavirus on Stock Markets: Evidence from Selected Countries”. *Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi*, 3 (1): 78- 84, DOI: 10.32951/Mufider.706159
- Zivot, E. & Andrews, D. (1992). “Further Evidence on the Great Crash, the Oil Price Shock and the Unit Root Hypothesis”. *Journal of Business &Economic Statistics*. 20(1), 25-44, DOI: 10.1198/073500102753410372

FREE MARKET ECONOMY AND EFFECT OF MACROECONOMIC FACTORS ON GROWTH: THE CASE OF SOUTH KOREA

Gözde ARSLAN¹
Hicran KASA²

Abstract

The aim of this study is to empirically analyze the impact of macroeconomic variables on South Korea's economic growth with the transition to free-market economy. In this context; the impacts of capital stock, employment, human capital level, total factor productivity, openness, government spending and household consumption have been empirically analysed on growth. The effects of variables on growth were observed separately by time-series regression analysis by using data between 1965 and 2017. According to the results, South Korea's openness coefficient is statistically insignificant on growth, while other independent variables have a positive impact on growth. In other words, the variables; total factor productivity, labor, and capital have the greatest impact on South Korea's economic growth while public expenditures, consumption expenditures, and human capital have the smallest impact.

Keywords: Growth, Regression Analysis, South Korea, Trade Openness

JEL Code: A10, B22, C10

SERBEST PİYASA EKONOMİSİ VE MAKROEKONOMİK FAKTÖRLERİN BÜYÜME ÜZERİNE ETKİSİ: GÜNEY KORE ÖRNEĞİ


Öz

Bu çalışmanın amacı, serbest piyasa ekonomisine geçişle birlikte makroekonomik faktörlerin Güney Kore'nin ekonomik büyümesine etkisinin ampirik olarak analiz edilmesidir. Bu bağlamda; sermaye stoku, istihdam, beşeri sermayes düzeyi, toplam faktör verimliliği, dışa açıklık, hükümet harcamaları ve hane halkı tüketiminin büyümeye olan etkileri ampirik olarak incelemektir. 1965 ve 2017 yılı arasındaki veriler kullanılarak yapılan zaman serisi regresyon analizi ile değişkenlerin büyüme üzerine etkileri ayrı ayrı gözlemlenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, Güney Kore'nin dışa açıklık politikalarının büyüme üzerinde etkisinin olmadığı, diğer bağımsız değişkenlerin ise büyüme üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu gözlemlenmiştir. Başka bir ifadeyle toplam faktör verimliliği, emek ve sermayenin ekonomik büyüme üzerinde en büyük etkiye sahip olduğu, sırasıyla kamu harcamaları, tüketim harcamaları ve beşeri sermayenin ise bu süreçte ekonomik büyümeye en küçük etki eden değişkenler olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Büyüme, Regresyon Analizi, Güney Kore, Dışa Açıklık

JEL Kodu: A10, B22, C10

¹Doctorate Student, Hacı Bayram Veli University, garslan@thk.edu.tr, 

²Ph.D., Assistant Professor, University of Turkish Aeronautical Association, hkasa@thk.edu.tr, 

Makalenin Geliş Tarihi (Received Date): 07.02.2020

Yayına Kabul Tarihi (Acceptance Date): 25.03.2020

Atıf (Citation): Arslan, G.&Kasa, H. (2020), "Free Market Economy and Effect of Macroeconomic Factors on Growth: The Case of South Korea", *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 3(1):33-45

Introduction

After the Second World War, the abandonment of the gold money standard accelerated in 1971 and after that, the IMF officially removed the gold money monetary system (SDR-Special Drawing Rights) and switched to an SDR-based world order. Under the influence of Milton Friedman, the tight monetary policy was abandoned and the elastic monetary policy enabled the central banks to generate money against low demand during periods of economic recession.

In the early 1980s, neoliberal economic policies were implemented and globalization process accelerated with the trade openness policies. With globalization, the activity areas of multinational companies have expanded and these companies, which move their capital movements and facilities to the other countries with low-cost labor, have caused the exchange rates to fluctuate where there is no gold money standard. This led to the start of the exchange wars. Having a strong domestic currency as capital movements shifted to the countries with low-cost labor, caused a decrease in exports and triggered an increase in the foreign trade deficit. This process, which laid the foundations of exchange rate wars, revealed that the free market economy was wrong or did not exist at all.

Neoliberal economic policies had initiated implementation in the early 1980s and the globalization process accelerated with these policies. The elimination of trade-restricting factors has also caused countries to be affected by each other and accelerated the spread of economic crises from one country to another (Doğan ve Özhassekicioğlu, 2005).). From this date until the mid-1990s, the South Korean economy in many areas, especially in domestic financial markets, has been reduced audits and has liberalized capital movements. Thus, increased capital inflows supported investments and economic growth. In this process applied the high-interest rate and low exchange rate policies and domestic currency (won) appreciates. The increase in loan interest rates rose the borrowing cost of companies, and the devaluations increased the price of imported intermediate and capital goods (Frank vd., 1975:21). Although the economy of South Korea was high capital accumulation, it has been affected by the global recession. This economy, which was dependent on export, became an actor of the East Asian Crisis in 1997 with a lack of demand (Arslan,2001; Kwack,1998; Mesutoğlu,2001). However, there were many other reasons for the South Korean crisis such as bribery and kickbacks caused by the close relationships between government and private companies, undeveloped institutionalization of political and economic organizations (Heo, Jeon, Kim, and Kim, 2008). Besides that, the growth of the labor force deficit (especially in the manufacturing industry), the weakening of the international competitiveness of domestic products and the pressure of liberalization on the domestic and agricultural markets can be listed as additional factors (Apak, 1993: 97). In short, loss of confidence in the country's economy and financing problems have brought Chaebols' bankruptcy one after another (Kim-Shin, 2007: 383-384).

The fields of activity of multinational companies have expanded with globalization. These companies moved their capital movements and facilities to countries with cheap labor, causing the exchange rates to be freely determined in the free world order where there was no gold standard. This led to the start of the exchange wars in the world. Having a strong domestic currency as capital movements shifted to the countries with cheap labor, caused a decrease in exports and triggered an increase in the foreign trade deficit. This process, which laid the foundations of exchange rate wars, revealed that the free market economy was wrong or did not exist at all.

The IMF, which is considered as a guide in the process of globalization, has imposed structural adjustment programs on developing and underdeveloped countries that show economic instability for a long time. Developed countries, which passed the free market economy by completing the industrialization process with imported substitution policies, have made

developing and less developed countries dependent on them by exporting intermediate inputs. Thus, developing and underdeveloped countries had to face an increasing balance of payments deficit. When looking at the historical developments of industrialized countries, it is observed that these countries follow protective and imported substitution policies. However, the prescription applied by the IMF to every country with a balance of payments gap was the same regardless of its structural, demographics, geographical and geopolitical structure (See Ha-Joon Chang “Kicking Away the Ladder”).

The liberalization and gradual integration of capital markets create a positive development impression at first glance in terms of financing needs of underdeveloped countries. However, uncertainties about the direction and amount of financial flows have led to macroeconomic instability and short-term financial crises, especially in countries that have begun this process without establishing adequate institutional control mechanisms (Şenses, 2004). Therefore, the freedom of capital movements led to the smooth flow of funds from one country to another. While this freedom providing convenience to meet the need for funding, has also increased the contagiousness of crises (Eğilmez, 2018).

Economic literature has always emphasized a positive relationship between trade openness and growth (Afşar, 2007; Lim, 1983; Nel and Stevenson, 2014; Onur, 2012), while South Korea has become the laboratory of these neoliberal policies (Shin, 2013). In the years when South Korea's growth rates have increased, it has always been emphasized that this success is achieved through openness policies. However, South Korea has implemented state-guided neoliberal policies and has given great importance to government spending as well as openness policies.

It is seen that East Asian countries can realize the successful economic growth process. They did not only implement neoliberal policies in this process but also have followed state-led economic policies. Finally, these countries have accomplished success by implementing these policies. None of the examples such as China, India and Malaysia that achieve high growth rates seem to have implemented a typical neoliberal economic policy like the Washington Consensus (Yavuz, 2007). As a result of detailed research and institutionalist studies have become clear that East Asian experiences were more complex and the policies could not be reduced to a simple neoliberal structure. Moreover, the expected level of economic performance hasn't realized in many developing countries despite neoliberal reforms have been implemented. On the contrary, deficits of balance of payment were experienced and income distribution injustices increased. This situation shows a contradiction between what the underdeveloped and developing countries want to achieve with transition to free market economy.

The issue of financial liberalization is one of the most criticized issues in economic literature. The “hot money” flows that emerged as a result of financial freedom have triggered the crises especially in many developing countries. As examples of these economic crises; Mexico in 1994-1995, South Korea, Malaysia, Thailand and Indonesia in 1997-98, Russia and Brazil in 1998, Turkey in 2001 and finally Argentina in 2001-2002 can be shown (Harvey, 2005). Financial freedom has brought more harm than benefits to these countries. The main reason for the banking crisis and the unsustainable debt problem that occurred in Turkey (2001) and Brazil (1998) was seen as financial liberalization and increased interest rates. The countries that impose restrictions on capital flows such as China and Malaysia have been more successful in the development process than those do not restrict capital flows (Yıldırım, 2011). Because, it has seen that hot money movements can cause severe damage to economic stability both in and out of the country (Bank, 2010).

According to the information given in this section, South Korea's economic development due to the dynamism created in technology production and the fact that been world's fifth-largest export economy with 596 billion dollars' export volume (as of 2017 data) could be an example of success for developing and less developed countries. Therefore, the impact of capital growth, employment level, human capital, total factor productivity, openness policy, government spending, and household consumption level on South Korea's transformation process are examined. The econometric results obtained in this study will show the way for Turkey which has similar levels of economic growth until the 1980s with South Korea. In this context, information about Data and Methodology is given in the second part and empirical results are presented in the third part.

1. Data and Methodology

The aim of this study is to realize an empirical analysis of the impact of capital, labor, human capital, total factor productivity, openness, government expenditure and consumption on economic growth in South Korea between 1965 and 2017. Therefore, a regression model for time series is used to measure these effects. Analysis is made with the data obtained from the Penn World Table database (Feenstra, Inklaar, & Timmer, 2015). In this analysis, firstly the breaking periods are determined from raw data. Afterward, it has been determined whether the independent variables affecting South Korea's economic growth are stable over the years.

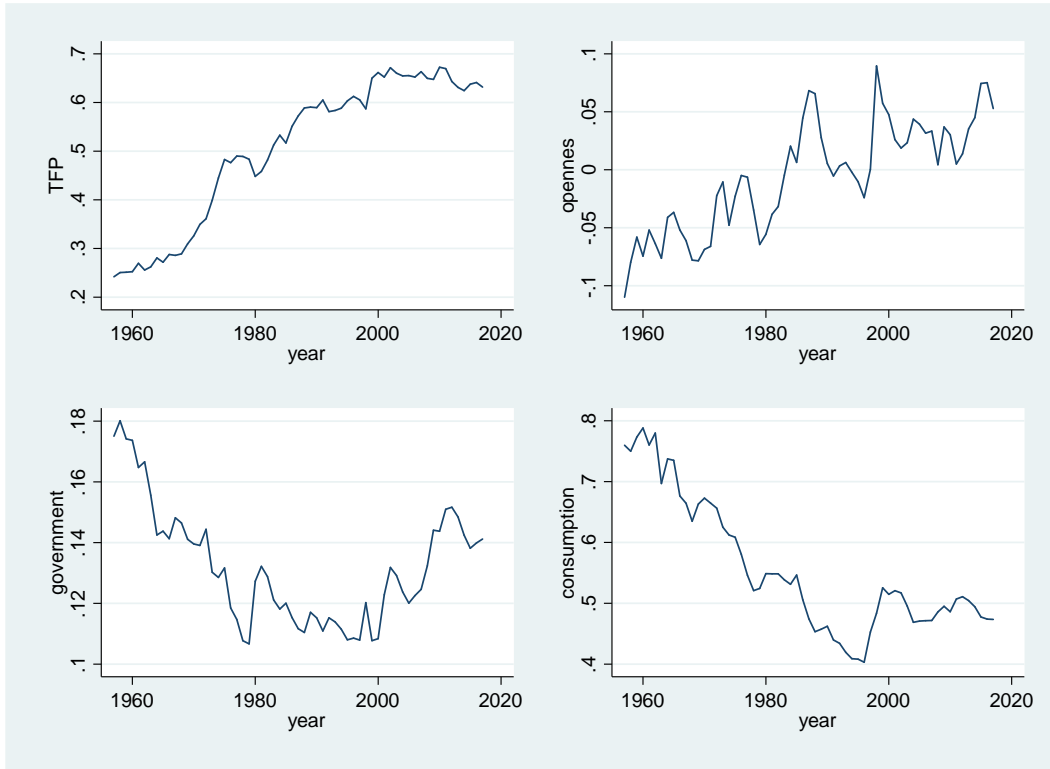
If the mean, variance and covariance of a time series do not change over time or the common and conditional probability distribution of a stochastic process does not change over time, this serie is called strong stationary (Clements, 1994). In this study, ADF (Augmented Dickey Fuller) (Dickey & Fuller, 1981) and PP (Phillips & Perron, 1988) unit root tests are used to determine the stability. In the next process, whether there is autocorrelation between the series and cointegration relations is examined. In this study; capital stock, employment, and GDP (respectively capital, labor, and GDP) data have been used logarithmically. However; human capital, total factor productivity, openness, consumption, and government expenditures compiled as a percentage haven't been used logarithmically.

2. Empirical Results

2.1 Determination of Breaks

It has been determined whether the series contains a trend by means of graphs related to the variables subject to this study. For this purpose, the variables subject to the analysis have been examined in groups of four and their fracture years have been determined.

- Expenditure-side real GDP at current PPPs (in mil. 2011US\$)
- Capital stock at current PPPs (in mil. 2011US\$)
- Capital stock at current PPPs (in mil. 2011US\$)
- Human capital index (Barro-Lee Model)

Figure 2: Determination of Breaks of Openness, TFP, Government, Consumption

2.2 Unit Root Tests

In the previous section, the series of GDP, capital stock, employment, human capital, TFP, openness, government expenditures, household expenditures (consumption), which were the subject of the study, were determined to be non-stationary. Therefore, the series have been made stationary by unit root tests developed by Augmented Dickey-Fuller (ADF) (1981) and Philips and Perron (PP) (1988).

Table 1: ADF and PP Unit Root Tests Statistics

Değişkenler	ADF Test Statistics		PP Test Statistics	
	Level	First Difference	Level	First Difference
lnGDP	-1.672**	-	-3.566 (0) *	-
LnCapital	-3.490	-3.175***	-4.128 (3) *	-2.616 (0) *
LnLabor	-1.672**	-	-2.616(3)*	-
Human Capital	-3.490**	-	-4.128(3)*	-
TFP	-1.672**	-	-3.566(3)*	-
Openess	-1.672**	-	-4.128(3)*	-
Consumption	-1.672**	-	-4.128 (3)*	-
Government	-1.672**	-	-3.566(0) *	-

Note: The McKinnon approach was used for the Phillips Perron Test, and * 1%, ** 5%, ***10% represents significance level. The Neweywest Method was used for PP tests. The values in parentheses represent the lag length.

H_0 : There is unit root.

Since p-value < 0.05, H_0 : cannot be rejected.

The results obtained from the ADF and PP unit root tests are shown in Table 1. The results show that when the first difference of capital variable is taken, the other variables are stationary at the level.

2.3 Autocorrelation Test

One of the basic assumptions in regression analysis is that there is no relationship between error terms. Otherwise, the presence of autocorrelation will occur. In this case, the least squares estimators of the parameters are unbiased and consistent and ineffective. Therefore, regression analysis was performed first between GDP, capital, labor, humacapital, TFP, opennes, government and consumption. Then autocorrelation was examined. Breusch - Godfrey LM test was used to determine whether autocorrelation was found among the error terms in the regression and it was concluded that there was no autocorrelation in the series. In addition, Durbin-Watson test results show that the model has no autocorrelation problem. When Table 2, which shows the diagnostic test results of the predicted models, is examined, it is clear that there is no autocorrelation because the probability values (p-value) are greater than the 5% significance level ($p > 0.05$). When not only the p values but also the Chi-Square and F critical values are examined, it is seen that there are no problems with the predicted models regarding normality, autocorrelation, changing variance and model building error.

Table 2: Breusch- Godfrey Test Statistics for Autocorrelation

lags (p)	chi2	df	Prop > chi2
1	15.103	1	0.0001
2	17.251	2	0.0002
3	18.136	3	0.0004
4	19.714	4	0.0006
5	19.909	5	0.0013
6	20.365	6	0.0024

Ho: no serial correlation

2.4 Results of Regression and Cointegration Tests

The growth equation for the variables subject to this study has been established as shown below. The estimation results and confidence intervals obtained from the regression analysis for the equation which is expected to have a positive effect on economic growth are presented in Table 3.

$$\ln \text{GDP}_{it} = 3.126 + 0.319 \ln \text{capital}_{it} + 1.768 \ln \text{labor}_{it} - 0.151 \text{humancapital}_{it} + 1.805 \text{TFP}_{it} + 0.248 \text{opennes}_{it} - 0.833 \text{government}_{it} - 0.110 \text{consumption}_{it}$$

Table 3: Growth Equation Estimates and Confidence Intervals

lnGDP	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]
lncapital	.3196923	.0230513	13.87	0.000	.2733446 .36604
lnlabor	1.768838	.1937969	9.13	0.000	1.379183 2.158493
humancapital	-.1511112	.1155725	-1.31	0.197	-.3834853 .0812629
TFP	1.805201	.1876712	9.62	0.000	1.427862 2.182539
opennes	.248295	.1909524	1.30	0.200	-.1356405 .6322305
government	-.8337231	.6227093	-1.34	0.187	-2.085764 .418318
consumption	-.1105812	.1574651	-0.70	0.486	-.4271859 .2060236
_cons	3.12689	.351029	8.91	0.000	2.421099 3.832681

Note: (***) $p < 0.01$, (**) $p < 0.05$, (*) $p < 0.1$

When the estimation results are examined, it is observed that the effects of human capital, openness, consumption and government expenditures on growth are statistically insignificant. However, it was found to be significant in the confidence interval between 0.2733 and 0.3660, where the coefficient of capital was 0.319, in the confidence interval of 1.3791 and 2.1584 where the labor coefficient was 1.768, and in the confidence interval of 1.4278 and 2.1825, where the total factor productivity coefficient was 1.805. In order to measure the effectiveness of human capital, openness, government, and consumption variables whose effects on economic growth can't be fully observed, the effects of these variables are examined separately and the results of this study are shown in Table 4. Each equation related to variables is also shown in Table 4.

Table 4: Effect of Each Independent Variable on Dependent Variable

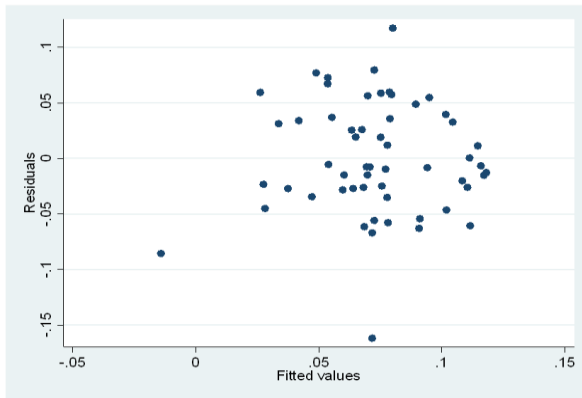
dlnGDP	Coef.	Std. Err.	t	P> t 	(95 % Conf.	Interval)
dlncapital	0.429	0.110	3.88	0.000	0.207	0.651
constant	0.411	0.010	3.83	0.000	0.019	0.062
$\ln\text{GDP} = 0.0411 + 0.429\text{lncapital}_{it}$						
dlnlabor	2.051	0.301	6.81	0.000	1.447	2.655
constant	0.025	0.009	2.77	0.008	0.006	0.043
$\ln\text{GDP} = 0.025 + 2.051\text{lnlabor}_{it}$						
dhumancapital	0.025	1.249	0.02	0.984	-2.481	2.532
trend	-0.001	0.000	-3.14	0.003	-0.002	-0.000
constant	0.119	0.056	2.11	0.040	0.005	0.233
$\ln\text{GDP} = 0.119 - 0.001\text{humancapital}_{it}$						
dTFP	2.108	0.306	6.87	0.000	1.493	2.724
constant	0.060	0.006	9.98	0.000	0.047	0.072
$\ln\text{GDP} = 0.060 + 2.108\text{TFP}_{it}$						
dopenness	-0.461	0.327	-1.41	0.165	-1.117	0.195
constant	0.075	0.006	9.87	0.000	0.060	0.090
$\ln\text{GDP} = 0.075 - 0.461\text{openness}_{it}$						
dgovernment	-4.934	0.927	-5.32	0.000	-6.794	-3.073
constant	0.072	0.006	11.50	0.000	0.059	0.084
$\ln\text{GDP} = 0.072 - 4.934\text{government}_{it}$						
dconsumption	-1.316	0.286	-4.60	0.000	-1.890	-0.742
constant	0.067	0.006	9.95	0.000	0.053	0.080
$\ln\text{GDP} = 0.067 - 1.316\text{consumption}_{it}$						

Note: (***) $p < 0.01$, (**) $p < 0.05$, (*) $p < 0.1$

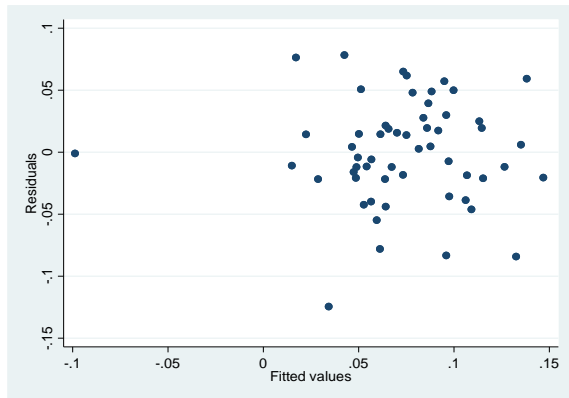
In Table 4, where the effect of each variable on economic growth is analyzed separately, the P-Values of the regression show that the impact of variables on growth are statistically significant excluding openness. TFP, labor and capital have the greatest impact on economic growth, while the variables with the smallest impact are public expenditures, consumption expenditures and human capital, respectively. It was also possible to determine whether there were other factors (spurious regression) affecting this significance by interpreting the graphs obtained as a result of the regression. Graphs of variables are presented below.

FREE MARKET ECONOMY AND EFFECT OF MACROECONOMIC FACTORS ON GROWTH: THE CASE OF SOUTH KOREA

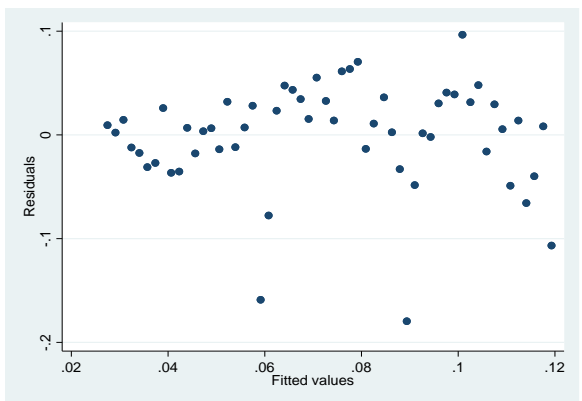
regress dlnGDP dlncapital



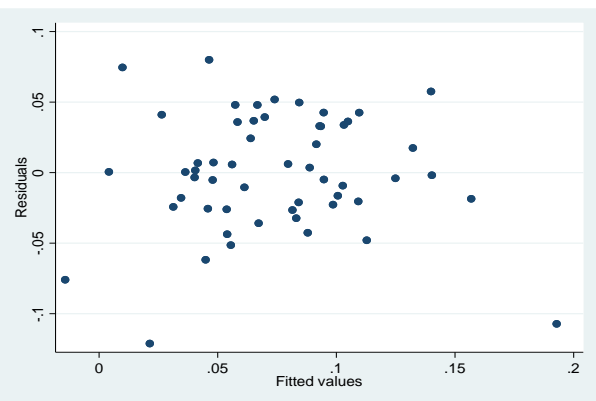
regress dlnGDP dlnlabor



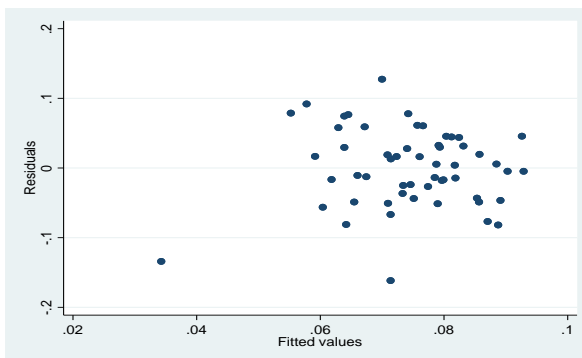
regress dlnGDP dhumancapital regress



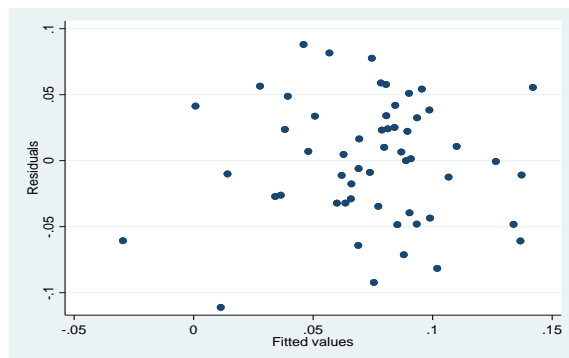
regress dlnGDP dTPF



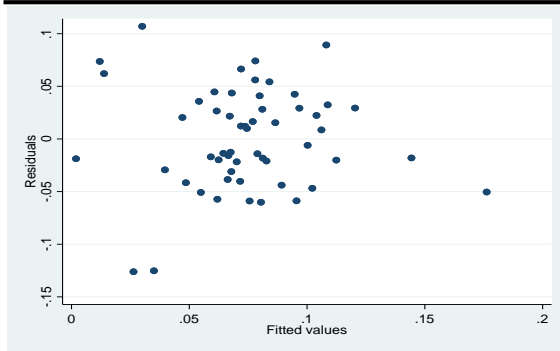
regress dlnGDP dopeness



regress dlnGDP dgovernment



regress dlnGDP dconsumption



When the probe values were analyzed by regression analyzes performed on the series with first differences for GDP and other variables, it was concluded that the series were statistically significant with each other. When the graphs of the residuals are examined visually as a result of regression to see if there is another factor (spurious regression) affecting this significance, it is seen that the points are randomly distributed around zero. As shown in Table 4, only openness was found to be insignificant among the variables thought to have an impact on growth.

3. Conclusion

The aim of this study is to examine the effect of capital stock, employment level, human capital, total factor productivity, openness policy, government expenditures and household consumption on growth in South Korea between 1965 and 2017. In this study it is observed that especially the openness variable was insufficient contrary to expectations. The reasons why the openness variable is insignificant in contrast to the common view that are explained in the introduction of the study. In that section, it is explained that the liberalization of capital markets has no effect on economic growth in developing and less developed countries and even causes crisis in many countries due to the increasing balance of payments deficit. Although trade openness seems to be advantageous for these countries in terms of easy access to financial resources, it can cause macroeconomic instability and crises in the countries with an insufficient institutional control mechanism. The transfers of resources made by international economic institutions such as the IMF and the World Bank cause a balance of payments deficit in these countries.

The capital emerges as the factor with the highest mobility among production factors after the financial liberalization process. The balances have changed between countries with a comparative advantage in production factors, and some regions have become both labor-intensive and capital intensive as a result of the shift of capital towards the regions where low-cost labor force exists. For example, many large companies in the USA have been able to produce goods and services at a lower cost and tax incentive by moving their factories to countries with low cost labor. The rapid change of production factors or offshore business process has led to the exchange rate wars with the volatility in exchange rates. Besides the fact that while many developed countries have evaluated developing countries as their "waste storage", they have provided them with the resources they need and have the opportunity to move their production facilities that cause environmental pollution to these countries. Openness has been the beginning of the process of environmental destruction along with policies. In such a case, it will be difficult to discuss the returns of the free market economy in developing and underdeveloped countries.

Today the world has begun to return to protectionist policies. Therefore, customs duties and quotas has come into play, and governments seeking to withdraw their capital to their home

countries have begun to implement the tax incentives. Import substitution policies have started to come into account by the countries that have the most important production factors such as technology, cheap raw materials, cheapest labor, etc. At this point, developing countries such as Turkey should also take steps towards the implementation of these kinds of policies. Efforts should be made to increase industrial production by developing policies to support industrial production, with actions to increase total factor productivity without dependence on imported inputs in final and intermediate goods. It should not forget that dependence on imported inputs for the production of goods and services will bring about deficits in the countries' balance of payments.

REFERENCES

- Afşar, A. (2007). Finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (36), 188-198.
- Apak, S. (1993). Türkiye ve gelişmekte olan ülkelerde ekonomik istikrar uygulamaları. Anahtar Kitaplar.
- Arslan, M. (2001). IMF Krizler ve Türkiye. *Stratejik Analiz Dergisi*, Sayı:14, Ankara; 5-21.
- Bank, W. (2010). *The World Bank Annual Report 2010: Year in Review*: World Bank.
- Clements, M. P. (1994). New directions in econometric practice, W. W. Charemza and D. F. Deadman, Edward Elgar Publishing, Aldershot, 1992. ISBN 1-85278-461-x, hardcover, £45.00, pp. 370. *Journal of Applied Econometrics*, 9(1), 99-101. doi:10.1002/jae.3950090108
- Çakmak, U. (2016). Güney Kore'nin ekonomik kalkınmasının temel dinamikleri (1960-1990). *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 151-171.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 1057-1072.
- Doğan, S., ve Özekicioğlu, H. (2005). Güney Kore Ve Türkiye'de Uygulanan IMF Politikaları.
- Eğilmez, A. M. (2018). *Değişim sürecinde Türkiye: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sosyo-ekonomik bir değerlendirme*: Remzi Kitabevi.
- Feenstra, R. C., Inklaar, R., & Timmer, M. P. (2015). The next generation of the Penn World Table. *American Economic Review*, 105(10), 3150-3182.
- FRANK, C.R., KIM, K.S. and WESTPHAL, L.E. (1975). "Economic Growth in South Korea since World War II", (Ed.) FRANK, C.R., KIM, K.S. ve WESTPHAL, L.E., Foreign Trade Regimes and Economic Development: South Korea, NBER, Chapter two.
- Harvey, D. (2005). *The new imperialism*: OUP Oxford.
- Heo, U., Jeon, H., Kim, H., and Kim, O. (2008). The political economy of South Korea: economic growth, democratization, and financial crisis. *Maryland Series in Contemporary Asian Studies*, 2008(2), 1.
- Janelli, R. L. (2001). Kae H. Chung, Hak Chong Lee, and Ku Hyun Jung. Korean Management: Global Strategy and Cultural Transformation. *Economic Development and Cultural Change*, 49(4), 910-915. doi:10.1086/452534
- Kim, S.H. (2007). "Finance and Growth of the Korean Economy from 1960 to 2004", *Seoul Journal of Economics*, 20(4): 377-418.
- Kwack, S. Y. (1998). Factors contributing to the financial crisis in Korea. *Journal of Asian Economics*, 9(4), 611-625.
- Lim, L. Y. (1983). Singapore's success: The myth of the free market economy. *Asian Survey*, 752-764.
- Mesutoğlu, B. (2001). Bankacılık Sektöründe Yeniden Yapılandırma: Güney Kore Örneği. *MSPD Çalışma Raporları*, (2001/1).
- Nel, E., and Stevenson, T. (2014). The catalysts of small town economic development in a free market economy: A case study of New Zealand. *Local Economy*, 29(4-5), 486-502.
- Onur, S. (2012). Finansal liberalizasyon ve GSMH büyümesi arasındaki ilişki. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 1(1), 127-152.
- Phillips, P. C., and Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Shin, K. Y. (2013). Economic crisis, neoliberal reforms, and the rise of precarious work in South Korea. *American Behavioral Scientist*, 57(3), 335-353.

- Şenses, F. (2004). Neoliberal Küreselleşme Kalkınma İçin Bir Fırsat mı, Engel mi? *Kalkınma ve Küreselleşme, 1*, 13-54.
- Yavuz, G. (2007). Washington Uzlaşması'ndan Post-Washington Uzlaşması'na: Kalkınma Gündeminin Biçimlenişinde" Yeni Kurumcu İktisat" Etkisi. *Ekonomik Yaklaşım, 18*(64), 23-44.
- Yıldırım, C. (2011). Birinci ve İkinci Nesil Washington Uzlaşması: Neoliberal İktisat Politikalarının 1980'den Sonraki Evrimi. *International Journal Of Economic & Social Research, 7*(2).

KALKINMA İKTİSADINA FARKLI BİR BAKIŞ AÇISI: DAVRANIŞSAL KALKINMA İKTİSADI

Veysel KARAGÖL¹

Öz

Davranışsal kalkınma iktisadı, iktisadi olayları kalkınma iktisadının alışlagelmiş yaklaşımlarından çok daha farklı perspektiflerle gözden geçirmektedir. Davranışsal iktisadın teorik arka planından yola çıkan bu yeni yaklaşım, geleneksel kalkınma modellerine insan davranışlarını dâhil etmektedir. Davranışsal kalkınma iktisadı, geleneksel yaklaşımları tamamen reddetmemekle birlikte, kalkınmanın önündeki engelleri ve buna yönelik çözüm önerilerini psikolojik faktörlerle açıklamaktadır. İnsanların, karar verme süreçlerini etkileyen bilişsel yanlılıkları bulunmakta ve bu yanlılıklar az gelişmişliğin etkisine maruz kalanlarda daha güçlü etkiler barındırmaktadır. Başarılı kalkınma stratejileri gerçekleştirebilmek adına insan davranışlarındaki bilişsel yanlılıkların dikkate alınmasına ihtiyaç duyulmaktadır. İyi bir davranışsal tasarım ile bilişsel yanlılıkların iyileştirilmesi olası görünmektedir. Ayrıca bu davranışsal tasarımların, geleneksel kalkınma iktisadına büyük katkılar sunması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kalkınma İktisadı, Davranışsal İktisat, Davranışsal Kalkınma İktisadı.

JEL Kodları: D90, D91, O12.


A DIFFERENT PERSPECTIVE ON DEVELOPMENT ECONOMICS: BEHAVIORAL DEVELOPMENT ECONOMICS

Abstract

Behavioral development economics reviews economic events from different perspective than conventional approaches of development economics. Based on theoretical background of behavioral economics, this new approach incorporates human behaviors into traditional development economics. Behavioral development economics does not completely reject traditional approaches, but explains the obstacles to development and suggestions towards these with psychological factors. Humans have cognitive biases that affect their decision making processes, and these biases have stronger effects in those who are under the influence of underdevelopment. In order to perform successful development strategies, cognitive biases in human behavior need to be taken into account. It seems possible to improve cognitive biases with a well behavioral design. Moreover, these behavioral designs are expected to make great contributions to traditional development economics.

Keywords: Development Economics, Behavioral Economics, Behavioral Development Economics.

JEL Codes: D90, D91, O12.

¹ Araş. Gör., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, vkaragol@anadolu.edu.tr, 

Makalenin Geliş Tarihi (Received Date): 11.05.2020

Yayına Kabul Tarihi (Acceptance Date): 11.06.2020

Atıf (Citation): Karagöl, V. (2020), "Kalkınma İktisadına Farklı Bir Bakış Açısı: Davranışsal Kalkınma İktisadı", Ekonomi Maliye İşletme Dergisi, 3(1): 46-54

Giriş

Kalkınma iktisadı, kıt olan kaynakların etkin dağılımının ve bu kaynakların zaman içerisinde sürdürülebilir bir şekilde büyümesinin yanında, gerek kamu gerekse özel sektördeki ekonomik, sosyal, politik ve kurumsal mekanizmaları ele almaktadır. Geleneksel olarak kalkınma, bir ülkenin üretiminin nüfusun büyüme hızından daha hızlı bir oranda gerçekleşmesi için, kişi başına düşen gelirin sürekli büyümesini sağlamak şeklinde tanımlanmaktadır. Ancak bir ekonomide işsizlik, eşitsizlik ve yoksulluk gibi faktörlerin biri veya birkaçının kötüleştiği durumda, kişi başına gelirin ne kadar büyüdüğü pek de bir önemi yoktur. Bu açıdan bakıldığında kalkınma iktisadı, sürdürülebilir bir büyümeden çok daha fazlasıdır. Çünkü kalkınma iktisadı, ülkelerin hem iktisadi hem de sosyo-kültürel yapılarındaki yalnızca niceliksel değil, aynı zamanda niteliksel değişimleri, gelişimleri ve yenilikleri ifade etmektedir. Bu nedenle kalkınma, sosyal yapılarda ve uluslararası kurumlarda büyük değişimlerin yanı sıra, büyümenin hızlandırılması, eşitsizliğin azaltılması ve yoksulluğun ortadan kaldırılması gibi faktörleri içeren çok boyutlu bir süreç olarak düşünülmelidir. (Todaro ve Smith, 2015). Ancak bu süreç tasarlanırken en önemli faktör gözden kaçırılmamalıdır: İnsan. Nitekim geleneksel kalkınma iktisadı uzun yıllar boyunca kurduğu modellere getirdiği varsayımlarla insan faktörünü göz ardı etmiştir. Dolayısıyla insan faktöründen bağımsız olarak belirlenen modellerin ve bu modellere bağlı olarak gerçekleştirilen uygulamaların gerçekçilikten ve etkinlikten nispeten uzak olabileceği düşüncesi akıllara gelmektedir. Geleneksel kalkınma iktisadının bu açığını kapatmak üzere, insan faktörünü ön plana çıkaran davranışsal iktisatçılar son yıllarda kalkınma iktisadına farklı bir bakış açısı getirmişlerdir. Ancak öncesinde, Amartya Sen'in (1989) kalkınma iktisadına getirdiği Kapasite Yaklaşımı'nın hakkını teslim etmek gerekmektedir. Sen, bu yaklaşımıyla kalkınma iktisadında insan faktörünü ele almıştır. Bu yaklaşıma göre yoksulluk, maddi yoksunluğun çok daha ötesinde bireysel yeteneklerle ilişkilendirilmiştir. İnsan yaşamının standartlarını belirleyen temel faktör, işlevsel kapasiteleridir. Yetersiz beslenme, erken ölümler, ne zaman sona ereceği belli olmayan hastalıklar, düşük okuryazarlık gibi olumsuz şartlar, insanların temel kapasiteden yoksun olmalarına neden olmaktadır.

Davranışsal iktisat ise ana akım iktisadın en önemli varsayımı olan homo economicus'u (yani rasyonel insanı) reddederek sınırlı rasyonellik kavramını ön plana çıkarmıştır. Sınırlı rasyonellik, insan beyninin yeteneklerinin ve bilişsel kapasitesinin sınırlı olduğunu ve bu nedenle de karar verme süreçlerinde problemler yaşandığını ifade etmektedir (Simon, 1972). Bilişsel kısıtlara sahip olan insanlar, çoğu zaman rasyonel davranışlardan uzaktır. Dolayısıyla kalkınma iktisadına getirilecek açıklamalar ve kurulacak modeller, bu gerçekçi olmayan rasyonellik varsayımını hiçe sayarak, sınırlı rasyonellik gerçekliğine odaklanmalıdır. Yoksul toplumlardaki geleneklerine bağlı insanlar ile modern sanayileşmiş toplumlardaki insanlar aynı ekonomik modelde analize tabi olmamalıdır. Bu modeller insan davranışlarını test etmeli, davranış modellerine yönelik yeni parametreler tasarlanmalıdır. İşte son yıllarda kalkınma iktisadı, davranışsal iktisadın teori arka planından ve fikirlerinden yararlanarak insan davranışlarını kalkınma problemlerine daha fazla dahil etmeye başlamış ve davranışsal kalkınma iktisadı alt alanı doğmuştur (Kremer vd., 2019: s. 346). Davranışsal kalkınma iktisadı, kalkınmaya ilişkin konuları, insanların karar verme ve tercih oluşumları sürecine yönelik psikolojik ve gerçekçi modelleri kullanarak incelemektedir. Tüm bu modeller henüz çok yeni sayılabilir. Öyle ki, davranışsal kalkınma iktisadı alanındaki ilk sempozyum 2014 yılında düzenlenmiş, ilk ders ise 2015 yılında Harvard Üniversitesi'nde doktora düzeyinde gerçekleştirilmeye başlamıştır. Yine 2015 yılında Dünya Bankası'nın yayımladığı kalkınma raporunda bu yeni yaklaşıma özel bir alan ayrılmıştır (Demeritt ve Hoff, 2018). Ayrıca Abhijit Banerjee, Esther Duflo ve Michael Kremer bu alanın öncülerinden olup, küresel yoksulluk ve yoksullukla mücadeleye ilişkin olarak yaptıkları deneysel çalışmalar nedeniyle 2019 Nobel Ekonomi Ödülü'nü almaya hak kazanmışlardır.

Geleneksel kalkınma iktisadına yeni bir bakış açısı getiren davranışsal kalkınma iktisadına dikkat çekmeyi amaçlayan bu çalışmada, öncelikle davranışsal kalkınma iktisadının, davranışsal iktisadın

altyapısını temel alarak oluşturduğu az gelişmişliğin bilişsel nedenleri ifade edilmiştir. Bu bağlamda, hem insanların bazı bilişsel yanlılıklarına değinilmiş hem de davranışsal kalkınma iktisadının geleneksel kalkınma iktisadı ile benzer ve farklı yönlerine yer verilmiştir. Ayrıca davranışsal kalkınma iktisadının uygulama alanlarından bazılarına ilişkin örnekler sunulmuş ve bu örneklerden yola çıkılarak kamu politikalarının oluşturabileceğine ilişkin bilgilere açıklık getirilmiştir.

1. Geleneksel Kalkınmadan Davranışsal Kalkınmaya

Nobel ödüllü kalkınma iktisatçısı Schultz (1979), standart iktisadi teorilerin düşük gelirli ülkeleri anlamak için yetersiz olduğunu ve ayrı bir ekonomik teoriye ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda, az gelişmişlikle bağlantılı olarak yoksulluğun davranışsal kalkınma iktisadında nasıl kavramsallaştırıldığını ortaya koymak önemlidir. Çünkü geleneksel Neo-Klasik iktisatta yoksulların hayat koşulları hakkında spesifik bir açıklama bulunmamaktadır. Kelimenin tam anlamıyla kıtlıkla ve mevcut kaynakların nasıl kullanılacağını dikkatle düşünmek zorunda kalarak yaşayan yoksulların, bu zor koşullar altında rasyonel davranmalarını beklemek makul gözükmemektedir (Berndt, 2016). Bu durumda davranışsal kalkınmacılara iki önemli görev düşmektedir. Bunlardan ilki, az gelişmiş ülkelerde yaşayan insanların davranışsal iktisadın öngördüğü bilişsel kısıtlardan hangilerine maruz kaldığının açıkça belirlenmesidir. İkincisi ise söz konusu kısıtların ortadan kaldırılması ve bu insanların hayat şartlarının iyileştirilmesi adına ne tür müdahalelerin uygulanması gerektiğinin planlanmasıdır.

Geleneksel iktisat modellerinde insanlar, düşünme konusunda sınırsız yeteneğe sahiptirler. Optimum seçimleri minimum maliyet ile çözen, irade gücü yüksek, sınırsız dikkate ve sınırsız bilişsel kapasiteye sahip, problemleri kolayca çözebilen, tamamen rasyonel yetilerle donanmış insanlar söz konusudur. Her karar etraflıca düşünülmekte, mükemmel hesaplamalar yapılmakta ve kararlar kolayca uygulanabilmektedir. Ancak geleneksel modellerin aksine insanlar, bu faktörlerin hepsinde sınırlı yetiye sahiptirler (Mullainathan ve Thaler, 2001). Bu fikir, zamanla iktisadi uygulamalara yardım etmiş ve bunlara yönelik olarak teorik modeller inşa edilmeye başlamıştır. Öyle ki, amaçlarından biri de ülkelerin gelişmesi ve kalkınması olan Dünya Bankası da bu konuya eğilmiş ve 2015 yılında yayımladığı Kalkınma Raporu'nda davranışsal yaklaşımları merkeze taşımıştır. Psikoloji, sosyoloji, antropoloji, siyaset bilimi, sinir bilimi ve bilişsel bilim gibi farklı sosyal ve doğal bilimlerden kanıtları sentezleyerek, temelde üç tür düşünme ve karar verme ilkesini ele almıştır. Bunlar: Hızlı düşünme, sosyal açıdan düşünme ve zihinsel modellerle düşünmedir (World Bank, 2015). Bu ilkeler, rasyonel modellerin dışında kalan psikolojik, sosyal ve kültürel etkileri kapsamaktadır.

Hızlı düşünme ilkesi, insan beyninin ikili sisteminden ilki olan sezgisel düşünmeyi temsil etmektedir. Kahneman (2011) kontrolsüz, çaba gerektirmeyen, çağrışımsal, bilinçsiz ve beceriye dayalı işleyen hızlı, otomatik ve sezgisel düşünmeyi Sistem 1 olarak adlandırmaktadır. Sistem 2 ise nispeten daha düşünsel olan ve Sistem 1'in tam aksine kontrollü, çaba gerektiren, çıkarımsal, bilinçli ve kurallara dayalı işleyen yavaş, düşünsel ve rasyonel düşünmeyi ifade etmektedir. Hızlı düşünme, sorunları basitleştirmeye ve bunları dar bir çerçeveden görmeye neden olmaktadır. Bu durum, bir kent parkını gören küçük bir pencereden bakmanın, insana kırsal bir yerde bulunduğunu düşündürüp onu yanıltmasına benzetilebilir. Dolayısıyla, insan beyni Sistem 1'e güvenip buna göre kararlar verdiğinde hatalar yapması muhtemeldir. Nitekim çıpalama, hazırda bulunma veya görünürlülük ve temsililik gibi bilişsel kısa yolların temel sebebi hızlı ve sezgisel düşünmedir (Thaler ve Sunstein, 2008).

Sosyal açıdan düşünme ilkesi ise insanların tam anlamıyla birer sosyal hayvan olduklarını ifade etmektedir. İnsanlar sosyal tercihlerden, sosyal iletişimden, sosyal kimliklerden ve sosyal normlardan etkilenmektedir. Böylece çoğu insan etrafındaki insanların ne yaptığını ve gruplarına nasıl uyduklarını önemsemekte, başkalarının davranışlarını neredeyse taklit etmektedir. Sosyal tercihler ve sosyal etkiler, toplumları kendi kendini güçlendiren kolektif davranış kalıplarına itebilmektedir. Birçok durumda bu davranış kalıpları güven ve değer kalıplarını temsil eden ve

arzulanan kalıplar olmaktadır. Ancak grup davranışları bireysel tercihleri etkilediğinde ve bireysel tercihler grup davranışlarıyla birleştiğinde toplumlar etnik ayrımcılık ve yolsuzluk örneklerinde olduğu gibi kötü koordine olabilmektedir. Buna karşın, sosyal açıdan düşünmenin politika açısından çeşitli etkileri bulunmaktadır. Politikaların işbirlikçi yaklaşımları desteklemek için tasarlanması ve sosyal iletişim ve sosyal normların davranışları şekillendirmesine önyak olması, bu durumun avantaja çevrilebilmesi adına bir fırsat olarak düşünülmektedir.

Dünya Bankası'nın ele aldığı son düşünme ilkesi ise zihinsel modellerle düşünmedir. İnsanlar düşünürken, genellikle kendi uydurdukları kavramlardan yararlanmazlar. Bunun yerine, toplumlar tarafından belirlenmiş kavramları, tanımları, örnek modelleri, basmakalıp inanışları ve dünya görüşlerini kullanırlar. Bunların hepsi zihinsel modellere örnek teşkil etmektedir. Zihinsel modeller, insanların bir şeyi nasıl algılayacağını ve bu algıyı nasıl yorumlayacağını etkilemektedir. Bu modeller, insanların kültür olarak adlandırdığı sosyal etkileşimlerin bilişsel tarafından gelmektedir. Kültür, bireysel karar verme sürecini etkilemektedir. Çocuklarla ne kadar konuşulacağından, iklim değişikliğinin neye benzediğine; neyin tasarruf edileceğinden, hastalıkların nedenlerinin neler olduğuna varana kadar birçok zihinsel modelden bahsetmek mümkündür. Yararlı birçok zihinsel model bulunmasına karşın, bazıları bu yarardan uzak olup nesiller arası yoksulluğun aktarılmasına katkıda bulunabilmektedirler. Ancak bazı zihinsel modeller, küçük müdahaleler ile kalkınma hedeflerini teşvik etmeyi sağlayabilmektedir. İnsanları, yeni düşünme biçimleri ve dünyanın alternatif arayışları ile yüzleştiren politikalar, mevcut zihinsel modeller setini genişleterek kalkınma açısından önemli bir rol oynayabilme potansiyeline sahiptir.

Kalkınma Raporu'nda ayrıca, karar vermeyle ilgili geleneksel iktisadi varsayımlara alternatifler sunularak sağlık, tasarruf, verimlilik, çocuk gelişimi ve iklim değişikliği gibi alanlarda uygulanabilirliğine yer verilmekte, davranışsal kavrayışların ve bunlarla politika yapımına katılmanın önemi gösterilmektedir. Bu açıdan bakıldığında rapor, az gelişmişliğin nedenlerinin geleneksel çerçevedeki temel faktörlerle sınırlı olmadığını ön plana çıkarmaktadır (Demeritt ve Hoff, 2016: s. 4).

Yeni yaklaşım tarzları düşüldüğünde, davranışsal kalkınmacıların görüşlerinin eleştiriye açık yönleri yok değildir. Ancak, davranışsal kalkınma iktisadına yöneltilen ve yöneltilmesi olası eleştiriler için davranışsal kalkınma iktisatçıları en başından savunmaya geçmiş ve buna yönelik özeleştiriler sunmuşlardır. Bunlar (Kremer vd., 2019):

- Davranışsal kalkınma iktisadı da tıpkı davranışsal iktisadın Neo-Klasik modelleri geliştirmeye ve yeni modeller inşa etmeye çalıştığı gibi, sistematik olarak gerçekleşen insan davranışlarının ilgili yönlerini kullanarak mevcut kalkınma iktisadı teorilerini güçlendirmeyi amaçlamaktadır.
- Davranışsal kalkınma iktisadı, geleneksel iktisadi kalkınmanın yerleşik yasalarını ve iktisat politikalarını reddetmemektedir. Kaldı ki, yerel ekonomik çevreleri ciddiye almakta ve gelişmekte olan ülkelerde yaygın olan evrensel insan davranışlarının seçimler, piyasalar ve yerleşik yasalar bağlamında nasıl rol oynadıklarını incelemektedir.
- İrrasyonel gözüken insan davranışlarının altında, esasında başka sebepler yatabilmektedir. Bu durumda hızlı karar vermek, yanlış tespitlerle yanlış sonuçlara varmaya neden olabilmektedir. Davranışsal kalkınmacıların bu eleştiriye karşı gelebilmesinin yolu tek bir rasyonel modeli reddetmek, spesifik davranış mekanizmalarını daha kesin bir şekilde tanımlamak ve bunları test etmek için deneyler tasarlamaktır.
- Davranışsal kalkınma iktisatçıları, yoksulluğun tek nedenini yoksulların davranışları olarak görmemektedir. Ancak, özgürce seçilmedikleri olası gözüktüğünden bilişsel kısıtların hiçbir şekilde suçlamayı hak etmediğini de düşünmemektedirler.
- Davranışsal faktörlerin rolünün bilimsel bir şekilde anlaşılmasının ille de bir politikaya dönüşmesinin gerekmediğine inanılırken, insan davranışını yanlış anlamının da kötü sonuçlara yol açabileceği savunulmaktadır.

- Davranışsal faktörler, kalkınma iktisadına ilişkin uygulamalarda her zaman önemli bir rol oynar şeklinde bir iddia ortaya atılmamakla birlikte, hali hazırdaki araştırmalar henüz çok büyük ve kesin kanıtlar ortaya koymamaktadır.

2. Davranışsal Kalkınma İktisadının Uygulama Alanları

Davranışsal kalkınma iktisadı, geleneksel kalkınma iktisadının araştırma alanına giren birçok konuya davranışsal yaklaşımlar getirmektedir. Bireysel tasarruflar, eğitim, sağlık ve yoksulluk bu anlamda en çok karşılık bulan alanlar arasında yer almaktadır. Daha spesifik olarak ise kaynaklara erişim, kaynakların fiyatlandırılması, bilgiye erişim, vergiler ve sübvansiyonlar gibi kalkınmanın önündeki kalıcı sorunlara yönelik yenilikçi çözüm önerileri tasarlamak için kullanılmaktadır (Datta ve Mullainathan, 2014: s. 8). Davranışsal kalkınma iktisadının getirdiği bu yenilikçi yaklaşımların, kalkınma politikalarının nasıl ve ne zaman uygulanması gerektiğine ilişkin soruların yanıtlanması hususunda da katkıları olacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla davranışsal kalkınmacılar ihtilaflar, sosyal tercihler, yolsuzluklar, yoksulluk tuzakları ve yoksulların psikolojisi üzerine araştırmalar yapmakta ve tahminlerde bulunmaktadırlar. Burada bir hususa dikkat çekilmektedir. Bilişsel yanlılıklar yalnızca yoksullara ilişkin bir davranış durumu olmadığı gibi, zenginlerin de bu tür psikolojik ilkeler tarafından yönlendirilebileceği gerçeği unutulmamalıdır. Bahsedilen sorunlar, içinde buldukları şartlar nedeniyle yoksullar için daha önemli olabilmekte, ancak özünde evrensel bir nitelik taşımaktadır (Bertrand vd., 2004; Mullainathan, 2007).

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ortak problemlerinden belki de en önemlisi tasarruf yetersizliğidir. Nobel ödüllü davranışsal kalkınmacılardan Banerjee ve Duflo (2011), tıpkı diğer insanlar gibi yoksulların da az miktarda da olsa tasarruf etmek zorunda olduklarını iddia etmektedirler. Yoksullar arasında tasarruf önemlidir, çünkü tasarruflar, düşük gelirli bireyler için olası riskler ve felaketlerle başa çıkabilmek adına finansal bir yastık görevi görmektedir. Öyle ki tasarrufların, yoksulların yeteneklerinin genişlemesi ve finansal ve sosyal olarak güçlenmeleri için merkezi bir rol oynadığı düşünülmektedir. Tasarruf yetersizliğinin önündeki en büyük bilişsel yanlılık ise bugün yanlılıktır. İnsanların büyük bir çoğunluğu zamanlar arası kararlar verirken bugün yanlı davranmaktadırlar. Bugün yanlılık, gelecekte elde edilmesi beklenen faydaları göz ardı ederek, bugünkü faydaya odaklanmayı ifade etmektedir. İnsanlar tasarruf kararları verirken aslında zamanlar arası bir tercihte bulunmakta ve çoğunlukla bugünkü tüketimi, gelecekteki tüketim için yapılacak tasarrufa tercih etmektedirler. Ancak çalışmalar, az miktarda nakit tasarruflarının zaman içerisinde önemli miktarda sermaye oluşturduğunu söylemektedir (Kremer vd., 2019). Burada finansal okuryazarlığın etkisi büyüktür. Çünkü finansal okuryazar olan insanların tasarruf kararları bu durumdan etkilenmektedir. Örneğin, Çin’de yapılan bir araştırmada birleşik faiz yönteminin temel ilkelerinin öğretildiği bir deney grubunun, devletin uyguladığı emeklilik planına daha fazla katılım sağladığına ilişkin kanıtlar bulunmaktadır (Song, 2020). Yine, düşük okuryazarlık seviyesiyle de ilişkili olarak insanların sınırlı dikkate ve sınırlı bilişsel kapasitelere sahip olmaları da önemli bir kısıttır. Karlan ve arkadaşları (2016) Bolivya, Peru ve Filipinler’deki üç farklı banka aracılığıyla yapılan bir deneyde hatırlatıcıların etkisini incelemişlerdir. Çalışmada, tasarruf hedeflerinin sürekli hatırlatıldığı mesajların, insanların tasarruf planlarını takip etmelerine yardımcı olduğunu ve bilişsel kapasite ile irade arasında etkileşim sağlayarak tasarruf oranlarının artmasına yol açtığını ifade etmişlerdir.

Kalkınma iktisadının önemli sacayaklarından biri olan beşeri sermaye ve buna bağlı olarak eğitim de davranışsal kalkınma iktisatçılarından araştırılmaları nasibini almıştır. Geleneksel kalkınmadaki beşeri sermaye modelleri, insan psikolojisi ve beşeri sermaye ediniminde zaman ve mekân eşitsizlikleri açısından birtakım davranışsal ve sosyolojik faktörleri tam anlamıyla yansıtamazken, öğrencilerin öğrenme sürecinin geliştirilmesine yönelik politika önermelerinde de yetersiz kalmaktadır. Davranışsal kalkınma iktisadı, bu alanda önemli ilerlemeler kaydetmiştir (The Royal Swedish Academy of Science, 2019). Eğitime ilişkin yapılan saha deneyleri ilk etapta kalkınma iktisadından uzak görünse de, aslında sorunların temeline inerek bu sorunlara davranışsal

açıklamalar ve öneriler getirmektedir. Bu örneklerin en uçlarda yer alanlarından biri Batı Kenya’da okul öncesi yemeklerinin etkilerini ölçen bir araştırmayla Vermeersch ve Kremer’e (2005) aittir. Araştırmacılar, okul öğünlerinin ebeveynleri çocuklarını okulda tutmaları için teşvik ettiği sonucuna ulaşmışlardır. Öyle ki, bunun için belirlenen deney grubundaki okula katılım oranının diğerlerine göre %30 daha fazla olduğunu tespit etmişlerdir. Aynı zamanda, çocukların yemeklerini sübvans eden ve tecrübeli öğretmenlere sahip okullarda, öğrenme sürecindeki olumlu gelişmeler bariz bir şekilde göze çarpmıştır. Honduras’ta yapılan ve koşullu nakit transferlerinin eğitim üzerindeki etkisini test etmeyi amaçlayan bir diğer çalışmada ise Galiani ve McEwan (2013), en yoksul 70 belediyeden katılımcılara bir deney uygulamışlardır. 6-12 yaş arasındaki çocukları içeren deneyde ailelere, çocuklarının eğitimleri için verilen koşullu nakit transferlerinin okula kayıt oranını %12 oranında arttırdığı belirlenmiştir. Aynı zamanda çocuk işçiliği de %30 azalmıştır. En yoksul aileler dikkate alındığında ise bu oranlar kayıta %32’lere, çocuk işçiliğinin azalmasında %55’lere kadar değişim göstermiştir.

Az gelişmiş ülkeler açısından bir diğer önemli konu ise sağlıkta. Sağlık konusunda birçok dünya ülkesi genel anlamda çok büyük ilerlemeler kaydetmiş olsa da, hâlihazırda bir dizi düşük maliyetli koruyucu sağlık ürününün yokluğundan dolayı bir çocuğun 5 yaşından önce hayatını kaybetme riski, düşük gelirli ülkelere göre 15 kat daha fazladır (The Royal Swedish Academy of Science, 2019). Sağlık ve eğitim konularını aynı anda içeren bir çalışmada Miguel ve Kremer (2004), Kenya’daki okullarda bağırsak solucanlarına yönelik bir tedavi geliştirme programının devamsızlığı azaltmadaki etkinliğini test etmişlerdir. Solucan giderici tedavi, çocuk başına yılda sadece 49 sent karşılığında devamsızlığın dörtte bir oranında azaldığını göstermiştir. Bu tedavi programının, okula devamı sağlamak adına, yeni bir öğretmenin istihdam edileceği alternatif bir programdan yaklaşık 20 kat daha etkili olduğu tespit edilmiştir.

Davranışsal kalkınma iktisadı, tıpkı davranışsal iktisattaki diğer birçok alan gibi yalnızca pozitif ekonomideki gelişmeler hakkında fikir vermekle kalmamakta, aynı zamanda refahın sağlanması ve bu yönde politikalar geliştirilmesine ilişkin normatif bilgilendirmeler de sunmaktadır. Sözü edilenlerle birlikte, davranışsal iktisadın ortaya çıkardığı riskten ve kayıptan kaçınma, çerçeveleme etkisi ve ön tanımlı seçenek etkisi gibi diğer bazı bilişsel yanlılıklara ilişkin deneysel kanıtlar, iktisatçılara normatif iktisatta yeni yönler arama ve bu yanlılıkları insanların çıkarlarına olacak şekilde ayarlama hususlarında ilham vermektedir (Muramatsu ve Avila, 2017: s. 375). Ancak davranışsal tasarımlardan yola çıkılarak belirlenecek bu yeni yaklaşımların, insanların öz denetim ihtiyaçlarını kolaylaştırması, dikkatsizliklerini azaltması ve seçimde bulunmalarının önündeki engelleri kaldırması gibi bazı ilkeleri göz önünde bulundurması ve hükümetlerin de davranış uzmanlarını bu programlara dâhil ederek, mevcut programları denemeye açık olmaları gerekmektedir (Datta ve Mullainathan, 2014). Davranışsal tasarımlar dışında, az gelişmişlikle ve dolayısıyla bilişsel yanlılıklarla mücadelede etkili bir kamu politikası olma yolunda önemli aşamalar kaydeden dürtme uygulamaları bulunmaktadır. Thaler ve Sunstein’in (2008) adlandırdığı bu kavram, esasen, zorunluluk içermeyen, basit ve maliyetsiz uygulamalarla insanların hayat standartlarını iyileştirmeye çalışan yönlendiricileri ifade etmektedir. Dürtme, yalnızca az gelişmişlikle mücadelede değil, organ bağışından enerji tasarrufuna, trafik kurallarından çevre temizliğine varana kadar farklı birçok alanda uygulanmakta ve etkili sonuçlar alınmasını sağlamaktadır. Ancak, en iyi planlanmış politikaların bile düzgün bir şekilde uygulanmadıkları takdirde bir etkisi olmayabileceği gerçeği söz konusudur. Kaldı ki, niyet ile uygulanan politika arasındaki uçurum fazla olabilmektedir. Bu nedenle, deneysel çalışmaları dikkate alarak az gelişmişlikle mücadeleye yönelik politikalar oluştururken iki kere, hatta belki daha fazla düşünmek gerekmektedir (Banerjee ve Duflo, 2011).

3. Sonuç

Günümüz dünyasında, mevcut iktisat teorileri birçok iktisadi faaliyeti açıklamakta yetersiz kalmakta ve gün geçtikçe geçerliliklerini kaybetmektedir. Mevcut teorik altyapının insan davranışlarından yoksun bir şekilde belirlenmiş olmasının bunun en önemli sebebi olduğu

düşünölmektedir. Dolayısıyla, iktisadi teorilerin geliştirilmesine ve daha güncel yaklaşımlarla ele alınarak insan faktörünü merkeze oturtmasına ihtiyaç duyulduğu açıktır. Kalkınma iktisadı alanındaki teoriler, sorunların ele alınış biçimleri ve önerilen çözümler de bunun içerisinde. Bu bağlamda, kalkınma iktisadındaki davranışsal dönüşümü belgeleyen bu çalışma, geleneksel kalkınma iktisadına getirilen insan merkezli, davranışsal yaklaşımları ele almıştır. Davranışsal kalkınma modelleri ile birlikte, geleneksel modellerde bir sabit olarak modele dâhil edilen insan faktörü artık bir değişken durumuna gelmiştir. Davranışsal kalkınma iktisadı, az gelişmişliğe ve yoksulluğun karanlık yüzüne maruz kalan insanların, içerisinde buldukları durumdan kaynaklı var olan bilişsel kısıtlarını deneysel uygulamalarla su yüzüne çıkarmaktadır. Söz konusu bilişsel kısıtlar küçük müdahalelerle iyileştirilebileceği gibi bu müdahalelerin istenmeyen sonuçlar getirmesi de olasıdır. Bu nedenle, deneylerin ve bunlara bağlı olarak oluşturulacak politikaların iyi bir şekilde tasarlanması önem arz etmektedir. İktisadın birçok alanında yaşanan bu davranışsal dönüşümün, kalkınma iktisadına ilham vereceği ve bu yeni bakış açısının ilerleyen zaman daha geniş kabul göreceği tahmin edilmektedir. İnsan olmanın gerçekliği ve değerleri ile donatılmış bu yeni yaklaşım biçimi umut verici gözükmekte ve bu tür modellerin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasının geleneksel kalkınma iktisadına önemli katkıları sunması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Banerjee, A., & Duflo, E. (2011). *Poor economics: A Radical Rethinking of the Way to Fight Global Poverty*. Public Affairs.
- Berndt, C. (2016). Behavioral Economics and Development Policy. Erişim linki: https://www.researchgate.net/profile/Christian_Berndt/publication/334989272_Behavioral_economics_and_development_policy/links/5d4953c7299bf1995b6983ee/Behavioral-economics-and-development-policy.pdf
- Bertrand, M., Mullainathan, S., & Shafir, E. (2004). “A Behavioral-Economics View of Poverty”. *American Economic Review*, 94(2): 419-423.
- Datta, S., & Mullainathan, S. (2014). “Behavioral Design: A New Approach to Development Policy”. *Review of Income and Wealth*, 60(1): 7-35.
- Demeritt, A., & Hoff, K. (2016). “Small Miracles”—Behavioral Insights to Improve Development Policy: The World Development Report 2015. In *Contemporary Issues in Development Economics* (pp. 19-43). Palgrave Macmillan, London.
- Demeritt, A., & Hoff, K. (2018). *The Making of Behavioral Development Economics*. The World Bank.
- Galiani, S., & McEwan, P. J. (2013). “The Heterogeneous Impact of Conditional Cash Transfers”. *Journal of Public Economics*, 103: 85-96.
- Kahneman, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow*. Macmillan.
- Karlan, D., McConnell, M., Mullainathan, S., & Zinman, J. (2016). “Getting to the Top of Mind: How Reminders Increase Saving”. *Management Science*, 62(12): 3393-3411.
- Kremer, M., Rao, G., & Schilbach, F. (2019). “Behavioral Development Economics”. In *Handbook of Behavioral Economics* (Vol. 2, pp. 345-458). North-Holland.
- Miguel, E., & Kremer, M. (2004). “Worms: Identifying Impacts on Education and Health in the Presence of Treatment Externalities”. *Econometrica*, 72(1): 159-217.
- Mullainathan, S. (2007). “Psychology and Development Economics”. In *Behavioral economics and Its Applications*: 85-113.
- Mullainathan, S., & Thaler, R. (2001). Behavioral Economics. *International Encyclopedia of Social Sciences*, 1.st edition, pp. 1094-1100. Pergamon.
- Muramatsu, R., & Avila, F. (2017). “The Behavioral Turn in Development Economics: A Tentative Account Through the Lens of Economic Methodology”. *Brazilian Journal of Political Economy*, 37(2): 363-380.
- Schultz, T. W. (1979), *Theodore W. Schultz - Prize Lecture: The Economics of Being Poor*. Stockholm: The Royal Swedish Academy of Science.
- Sen, Amartya. (1989). “Development as Capability Expansion”, *Journal of Development Planning*, 19: 41-58.
- Simon, H. A. (1972). “Theories of Bounded Rationality”. *Decision and Organization*, 1(1): 161-176.
- Song, C. (2020). “Financial Illiteracy and Pension Contributions: A Field Experiment on Compound Interest in China”. *The Review of Financial Studies*, 33(2): 916-949.
- Thaler, R. H., & Sunstein, C. R. (2008). *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*. Penguin.

The Royal Swedish Academy of Science (14 October 2019). *Understanding Development and Poverty Alleviation*. Scientific Background on the Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel 2019.

Todaro, M. P. & Smith, S. C. (2015). *Economic Development*. Twelve edition. United States of America: Pearson.

Vermeersch, C. & Kremer, M. (2005) 'School Meals, Educational Achievement, and School Competition: Evidence from a Randomized Evaluation', World Bank Policy Research Working Paper No. 3523.

World Bank Group (2015), *World Development Report 2015: Mind, Society, and Behaviour*. Washington, DC: World Bank.

DIŞ TİCARETİN REEL DÖVİZ KURUNA ETKİSİ: TÜRKİYE ÜZERİNE UZUN DÖNEMLİ BİR NEDENSELLİK ANALİZİ

Tufan SARITAŞ¹

Yüksel OKŞAK²

Öz

Bu çalışmada 2010:1-2020:1 periyodu çeyreklik verileri kullanılarak ARDL Sınır Testi ile Türkiye’de dış ticaretin, döviz kuru üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Döviz kurunu temsil eden KUR serisinin bağımlı; ithalatı temsil eden ITH serisi ile ihracatı temsil eden IHR serisinin bağımsız olduğu bir model kurulmuştur. Uzun dönem ilişkilerinde; IHR serisi, 2.4108 katsayısı ile KUR serisini pozitif olarak etkilemektedir. Ayrıca bu seriye ilişkin prob. değerinin istatistiksel olarak %1 anlamlılık seviyesinde anlamlı olması da bu pozitif etkinin varlığını doğrulamaktadır. Yani IHR serisi ile temsil edilen ihracat, KUR serisi ile temsil edilen döviz kurunu olumlu yönde etkilemekte ve ihracattaki artış, döviz kurunda bir artışa sebep olmaktadır. ITH serisinin ise, -1.4314 katsayısı ile KUR serisini negatif olarak etkilediği görülmektedir. Yine bu seriye ilişkin katsayının %5 anlamlılık seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı olması, bu negatif yönlü ilişkiyi teyit etmektedir. Daha açık bir ifadeyle ITH serisi ile temsil edilen ithalat, KUR serisi ile temsil edilen döviz kuru üzerinde negatif yönlü ve istatistiksel olarak da anlamlı bir etki meydana getirmektedir. Yani ithalattaki artış, döviz kurunu azaltmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Döviz Kuru, İhracat, İthalat, ARDL Sınır Testi

JEL Kodları: E00, F10.


THE EFFECT OF FOREIGN TRADE ON THE REAL EXCHANGE RATE: ON A LONG TERM CAUSALITY ANALYSIS OF TURKEY


Abstract

In this study, using quarterly data of 2010:1-2020:1 period, the impact of foreign trade on exchange rate in Turkey was investigated by the ARDL boundary test approach. A model has been established in which the KUR series representing the exchange rate is the dependent variable, the ITH series representing imports and the IHR series representing exports are independent variables. In long term relationships, the IHR series positively affects the KUR series with its 2.4108 coefficient. In addition, the statistical significance of the Prob. value for this series at 1% significance level confirms the presence of this positive effect. In other words, the export represented by the IHR series has a positive effect on the exchange rate represented by the KUR series and the increase in exports causes an increase in the exchange rate. It is seen that the ITH series negatively affects the KUR series with the coefficient of -1.4314. The fact that the coefficient for this series is statistically significant at the level of 5% significance confirms this negative relationship. More clearly, imports represented by the ITH series have a negative and statistically significant effect on the exchange rate represented by the KUR series. In other words, the increase in imports reduces the exchange rate.

Keywords: Exchange Rate, Export, Import, ARDL Bound Test.

JEL Codes: E00, F10.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, tufansaritas@kmu.edu.tr, 

²Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Uludağ Üniversitesi, İnegöl İşletme Fakültesi, Uluslararası İşletmecilik ve Ticaret Bölümü, yukseloksak@uludag.edu.tr, 

Makalenin Geliş Tarihi (Received Date): 22.04.2020

Yayına Kabul Tarihi (Acceptance Date): 25.05.2020

Atıf (Citation): Saritaş, T.& Okşak, Y. (2020), “Dış Ticaretin Reel Döviz Kuruna Etkisi: Türkiye Üzerine Uzun Dönemli Bir Nedensellik Analizi”, *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 3(1): 55-65

Giriş

İktisat teorisi incelendiğinde; oluşturulan politika önerilerinin ilgili ÷lke para birimi değer kaybı ile dış ticaret ekseninde oluşturulduğunu söylemek mümkündür. İlgili ÷lke para biriminin değer kazanması ihracatı olumsuz etkilemekte, ithalatı ise tetiklemektedir. Ters durumda ilgili ÷lke para biriminin değer yitirmesi ihracatı arttırmakta ithalatı ise düşürmektedir.

Döviz kuru, gelişmiş ve gelişmekte olan ÷lkelerde döviz yatırımcıları, ihracatçılar, ithalatçılar, bankalar, işletmeler, finansal kurumlar, politika yapıcılarının da yer aldığı kararları etkileyen kritik bir finansal değişkendir. Döviz kuru dalgalanmaları, uluslararası yatırım portföylerinin değerini, ihracat ve ithalatın rekabet gücünü, uluslararası rezervlerin değerini, borç ödemelerinin parasal değerini etkilemektedir. Döviz kurlarındaki hareketlerin ekonominin iş döngüsü, ticaret ve sermaye akımları üzerinde önemli etkileri vardır ve bu nedenle de finansal gelişmeleri ve ekonomi politikasındaki değişiklikleri anlamak için çok önemlidir. Bir ÷lkenin ithalatı, ihracatı ve döviz kuru arasındaki ilişki oldukça karmaşıktır. Çok kaba bir değerlendirme ve tespit yapmak gerekirse; genel olarak zayıf bir iç para birimi, ihracatı teşvik etmekte ve ithalatı ise daha pahalı hale getirmektedir.

Küreselleşmenin etkisiyle, Türkiye ve diğer ÷lkeler birbirleri ile birçok ticaret ilişkisi geliştirmektedir. Bu ilişkiler hem ÷lke içi sektörü hem de diğer ÷lke sektörlerini yoğun bir rekabetin içerisine sürüklemektedir. 2020 yılında yaşanan Covid-19 salgını, bir ÷lkenin kendi kendine yetebilmesinin ne derecede önemli olduğunu yönetimlere kanıtlamıştır. Bir ÷lkenin kendi ihtiyaçlarını karşılayamaması, ihracat ve ithalat arasındaki dengenin bozulmasına ve cari işlemler açığına sebebiyet vermektedir.

2000’li yılların başında yapılan ithalatların büyük bir bölümü, ara mallar ve sermaye malları iken, günümüzde tüketici malları kalemi de artan teknoloji ihtiyacı ile doğru orantılı olarak artış göstermekte ve dış ticaret dengesi üzerinde etkisi olduğu gözlenebilmektedir. Türkiye 2008 kriz döneminde ihracatını arttırmaya odaklanmıştır bunun sonucunda “*re-exporter*” yapıda olan, yani ihracat için ithalat yapan bir yapı sergilediğimiz için dış borç dengesi sorunu ile yüzleşmek zorunda kalmıştır (Kızıldere vd., 2014).

Yönetimler açısından vazgeçilemez bir öneme sahip olduğu söylenebilecek olan döviz kuruna dış ticaretin ya da dış borç dengesi gibi uluslararası ticaretin etkileri üzerine literatüre bakıldığında birçok çalışma bulunmasına rağmen bunların, Marshall-Lerner, J eğrisi ve zaman serileri gibi belirli bir küme içinde odaklandığı görülmektedir. Fakat tüm bu araştırmalar, ortak bir kanıda buluşmamış ve konu hala güncelliğini ve bilinmezliğini korumaya devam etmiştir (Kemeç ve Kösekahyaoglu, 2015:1-29; Karamelikli, 2016:389-402; Alptekin, 2009: ss.132-149).

Çalışmanın bundan sonraki kısmında ilk olarak literatür taramasına yer verilecek ve daha sonra ise veri ve yöntem kısmı açıklanacaktır. Bunun ardından da analiz sonuçları raporlanacak ve sonuç bölümüne geçilecektir.

1. Literatür Taraması

Deyak vd. (1990), doların son zamanlardaki devalüasyonunun, ABD ticaret dengesi üzerinde şaşırtıcı derecede yavaş bir etkisi olduğunu iddia eden çalışmalarında; döviz kuru değişikliklerinin, ABD ithalat ve ihracat fiyatları üzerindeki ve daha sonra ise fiyat değişimlerinin, ticaret akımları üzerindeki etkilerini incelenmişlerdir. Elde edilen bulgularda, ihracatın, döviz kuru dalgalanmalarına, ithalattan çok daha hızlı tepki verdiği görülmektedir. Özellikle, reel döviz kuru değişikliğinin ithalat miktarını tam olarak etkilemesi üç yıla kadar sürebilmektedir. Bu sonuçlar, döviz kuru değişikliklerinden, ticaret akışındaki değişikliklere kadar çok daha kısa bir gecikmeyi gösteren eğilimdeki standart tek denklem modellerinin sonuçlarından daha yakın zamandaki deneyimlerle daha tutarlı görünmektedir.

Prabirjit (1997), 1980'lerde Hindistan'ın dış ticaret açığı dengesinin, ihracat ve ithalattan daha hızlı bir büyüme karşısında gerileme eğilimi gösterdiğine dikkat çekmektedir. Hindistan'ın ticaret ortaklarına karşı yurt içi enflasyonu kontrol edememesi nedeniyle reel döviz kuru ve nominal döviz kurunun önemli ölçüde değer kaybetmesine rağmen, rupinin değer kazandığına işaret etmektedir.

Arize vd. (2000), reel döviz kuru oynaklığının 1973-1996 periyodu için üç aylık dönemde, 13 az gelişmiş ülkenin (LDC) ihracat akışları üzerindeki etkisini ampirik olarak araştırmaktadırlar. Sonuçlar, döviz kuru belirsizliğine yaklaşarak, reel efektif döviz kurunun oynaklığındaki artışların, 13 az gelişmiş ülkenin her birinde hem kısa vadede hem de uzun vadede ihracat talebi üzerinde önemli bir olumsuz etki yarattığını göstermektedir.

Karataş ve Bekmez (2005) araştırmalarında, dış ülkelerde yaşanmayan ancak çalışmanın ele alındığı dönemlerde Türkiye ekonomisinde yaşanan dalgalanmaların nedenlerini makroekonomik değişkenler üzerinden analiz etmeyi amaçlamışlardır. Makalede ithalat, ihracat, döviz kuru ve milli gelir parametreleri kullanılmıştır. Çalışma sonucunda Türkiye'de üretim için kullanılan ithal teknolojik altyapının, sağlıklı büyüme sorunsalına neden olduğu kanaatine varılmıştır.

Karagöz ve Doğan (2005) çalışmalarında, zaman serileri metodolojisi ile dış ticaret değişkenleri olan ithalat ve ihracatın ayrı ayrı olarak döviz kuru üzerine etkisini araştırmışlardır. Çalışma verileri olarak 1995 ile 2004 yılları arasındaki aylık verileri kullanmışlardır. Çalışmada ihracat ve ithalat değişkenleri ile döviz kuru arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır.

Alptekin (2009) çalışmasında, Türkiye'de dış ticaret ve döviz kurları ilişkisini sınamayı amaçlamıştır. Çalışma modeli olarak Vektör Otoregresyon, Granger Nedensellik, Etki Tepki ve Varyans Ayırıştırma yöntemleri kullanılmıştır. 1992-2009 dönemini kapsayan çalışma sonucunda, dış ticaret ile döviz kurları arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır.

Gligorić (2011), değeri düşük bir para biriminin öncelikle bir ülkenin ekonomik büyüme ve ticaret dengesi üzerindeki makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisini, aynı zamanda da istihdam, döviz rezervleri, rekabet ve yaşam standartları üzerindeki etkisini incelemektedir. Yine Yuan değer düşüklüğünün sonuçlarını gözden geçirmekte ve açıklamaktadır. Çin ve ABD arasındaki sorunlu ikili ilişkilere ve Amerikalıların, Çin'in uyguladığı döviz kuru politikası konusunda endişe duyma nedenlerine özel önem vermektedir. Yuan'ın değeri, Amerikan dış ticaret açığını azaltsa da Amerikan açığının daha fazla finanse edilmesi sorununu da gündeme getirmektedir. Ayrıca Çin'den ithal edilen daha büyük girdi maliyetleri etkisiyle, Amerikan ekonomisi için olası değerlerin neden olacağı başka problemler de bulunduğu işaret etmektedir. Bununla birlikte, Çin'in haksız döviz kuru politikaları uygulaması veya bu politikaları tartışmalı korumacı politikalarla değiştirmesi için mazereti olmadığına da değinmektedir.

Xu (2013), Çin'in döviz kuru oluşum mekanizmasında reform yaparak, Çin işletmelerinin döviz kuru riskiyle karşı karşıya kalmasına neden olduğuna ve Çin'in hızlı ekonomik büyümesine, ihracattaki hızlı büyüme ve doğrudan yabancı yatırımın (DYY) eşlik ettiğine dikkat çekmektedir. Çalışma, Çin'deki doğrudan yabancı yatırım ile ihracat ve döviz kuru oynaklığı arasındaki ilişkiyi vektör otoregresif model ve Granger nedensellik testi ile incelemeye çalışmaktadır. Ampirik analiz, üç değişken arasında nedensel bir tamamlayıcı ilişkinin var olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, RMB / USD para biriminin değer kaybetmesi (döviz kuru yükselmesi) ihracatta, Marshall-Lerner koşulundan hareketle olumlu bir duruma yol açmaktadır. Ayrıca Xu'ya göre; DYY, ticaret dengesini geliştirmekle birlikte, DYY'nin, ihracat üzerindeki etkisi önemsizdir.

Kızıldere vd. (2014) çalışmalarında döviz kurunun, Türkiye'nin dış ticareti ile ilişkisi incelenmiştir. Çalışma kapsamı 1980 ile 2010 yılları arasını kapsamaktadır. Çalışma metodolojisi; zaman serisi analizleri, eş bütünleme ve hata düzeltme modelleridir. Dış ticaretin, dolar kuru ile doğrudan ilişkili olmadığını; ancak Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla, dış gelir ve politik hakların anlamlı bir ilişkisi olduğu ortaya çıkarılmıştır.

Kemeç ve Kösekahyaoğlu (2015) alıŐmalarında, Türkiye'nin dış ticaret ve dvız kuru verilerini kullanarak, bu veriler üzerinde Marshall-Lerner koŐulu ve J eğrisi hipotezini test etmişlerdir. Çalışma metodolojisi Marshall-Lerner, J eğrisi hipotezi ve VAR modellinden oluŐmaktadır. Çalışma verileri 1997 yılları ile 2013 yılları arasını kapsamaktadır. Çalışma bulguları, belirtilen yıllar içinde Marshall-Lerner koŐulunu ve J hipotezinin geçerliliğinin olmadığını göstermektedir

Stratulat ve Cırlan (2016), dvız kurunun ılımlı dalgalanmasının, temelde dalgalı rejimde normallik olarak kabul edildiğine ve dvız kurunun aşırı oynaklığının, birçok ülke için bir sorun olduğuna vurgu yapmaktadırlar. Çalışma; ihracat ve ardından önemli miktarda para giriŐi ile dvız kurlarının istikrarına katkıda bulunan dış ticarete yöneliktir. Stratulat ve Cırlan, Moldova'nın dış ticaretinin, dvız istikrarını sağlamada önemli bir faktör haline geldiğine dikkat çekmektedir.

Dobrot (2016) alıŐmasında, uluslararası ticaret ilişkilerinin eŐi görülmemiŐ gelişiminin, dış ticarete katılan ülkelerin GSYİH'sine önemli bir katkı sağladığını ifade etmektedir. Sonuç olarak, uluslararası ekonomide rekabet edebilirlik sorunu, yetkililer için büyük bir endişe kaynağı haline gelmektedir. Rekabet gücünü etkileyen faktörler kategorisinde dvız kurunun oynaklığı yer almaktadır. Dobrot alıŐmasında, Romanya'nın dış ticaretinin ve dvız kurunun evrimine ilişkin hususlar, para politikası önlemleri bağlamında analiz edilmiştir. Sonuç olarak, ulusal ekonominin kalkınma planı, ekonomik, sosyal ve politik faktörlerden oluşan bir kompleksin eylemiyle belirlendiği, ancak para otoriteleri tarafından dvız rejimi ile ilgili olarak alınan önlemlerin bu düzeyde görünür etkiler oluşturduğu ifade edilmiştir.

Karamelikli (2016) alıŐmasında, asimetrik ve simetrik modelleri ile Türkiye'nin dış ticaret dengesini J eğrisi üzerinden incelemeyi amaçlamıştır. Çalışma metodolojisi aylık ve üçer aylık olarak kurulmuŐ iki model üzerinde çalışmaktadır. Araştırma bulgularına göre kurgulanan iki model üzerinde de J eğrisi etkisi gözlemlenmemiŐtir.

Dj Julius (2017), 1981'den 2015'e kadar Endonezya'daki doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki enerji kullanımı, ticaretin açıklığı ve dvız kurunun kısa ve uzun vadede etkisi hakkında bir araştırma yapmaktadır. Horas'a göre enerji kullanımı önemli deđiŐkenlerden biridir, çünkü ev sahibi ülkeler kısa vadeli enerji kıtlığını kolayca tahmin edemezken, yabancı yatırımcılar bu kıtlığı imalat sektörünün ilerleme ve hazırlığının bir göstergesi olarak yorumlamaktadır. Sonuçlar, kısa vadeli ticaret açıklığının, doğrudan yabancı yatırımı önemli ölçüde etkilediğini göstermektedir. Buna karşılık, uzun vadeli enerji kullanımı ve ticaret açıklığı değişkenleri pozitif ve anlamlı bir etkiye sahipken, dvız kuru negatif bir ilişkiye sahiptir.

Hunegnaw ve Kim (2017) alıŐmalarında, Doğu Afrika lkelerinde reel dvız kurunun, ticaret dengesi üzerindeki etkilerini araştırmaktadır. Bölgedeki bir ülkeye sık sık odaklanan ve eksikliklere maruz kalan geleneksel ampirik yöntemleri benimseyen geçmiş çalışmaların aksine, bu çalışmada Doğu Afrika ülkesinde konuyu araştırmaktadırlar. Sonuçlara göre; reel dvız amortismanı, bireysel ülke tahminlerinde ve panel tahmininde dört ülke için ticaret dengesini önemli ölçüde iyileŐtirmektedir. İkinci olarak, ticaret dengesinin, reel dvız kuru esnekliği esnek değildir. Dvız kurunun serbestleŐtirilmesinden sonra esneklik hafifçe artmakta ancak esnekliğini korumaktadır. Üçüncüsü ise, ticaret dengesi için önemli bir kısa dönem düşüşü bulunamamaktadır.

Őimkov (2018) alıŐmasında, dvız kuru deđiŐikliklerinin Çekya'nın ticaret dengesi üzerindeki etkilerine dair daha önce yapılan çalışmaların, ticaret dengesi üzerinde simetrik etkilerde bulunmakta ve doğrusal düzenlemesini üstlenmektedir. Çalışmanın amacı, CZK / EUR dvız kurunun Çekya dış ticaretinin en önemli segmenti üzerindeki asimetrik etkilerini değerlendirmektir. 1999-2014 arasındaki periyodu ele alan çalışmada veriler, ticaret ortaklıkları ve ürün kategorisine göre ayrılmaktadır. Çalışmanın sonuçları, kısmi dış ticaret dengeleriyle dvız kuru uyumunun çoğunlukla her iki uygulamalı yaklaşım kullanılarak doğrulandığını göstermektedir. Bununla birlikte, modele doğrusallık getirmeyen asimetrik eşbütünleşme

yaklaşımı, döviz kurunun Çekya ile en önemli ticaret ortakları arasındaki emtia ticareti üzerindeki simetri uygulayan daha standart bir modele göre daha önemli bir etkisini ortaya koymaktadır. Çalışma, Çekya'nın en önemli ticaret ortaklarıyla ikili ticaretini değerlendirirken, çoğu endüstride asimetrik olduğunu göstermektedir.

Rajkovic vd. (2020) hem Batı Balkan hem de Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde reel döviz kuru ile dış ticaret dengesizliği arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Rajkovic vd.'ye göre; en son küresel ekonomik kriz sırasında, döviz kurunun, ticaret dengesi üzerindeki etkisinin incelenmesi özel bir önem kazanmıştır. Ülkeler çeşitli para politikası rejimleri kullanmakta ve seçimlerine bağlı olarak da krizle başa çıkmak için farklı ekonomik araçlara sahip olmaktadır. Çalışmalarının amacı, döviz kuru devalüasyonunun ve / veya amortismanının, küresel ekonomik krizin olumsuz etkilerini ve bunun sonucunda ortaya çıkan zayıf ihracat performansını ve ekonomik faaliyeti etkin ve tam olarak ortadan kaldıracak nitelikte olup olmadığıdır. Bulgular, ekonomik kriz sırasında kendi para birimini kullanan ülkelerin para birimlerini amortismanına tabi tutarak ticaret açığını önemli ölçüde ayarlayamadığını göstermektedir. Ayrıca, küresel ekonomik kriz sırasında, ödemeler dengesi açığının artık döviz kurundan önemli ölçüde etkilenmediği ileri sürülmektedir. Bu gibi durumlarda, hükümet harcamaları, ardından dış talep ve doğrudan yatırımlar gibi diğer faktörler daha önemli bir rol oynamaktadır.

2. Veri ve Yöntem

Bu çalışmada 2010:1-2020:1 periyodu çeyreklik verileri kullanılarak ARDL Sınır Testi ile Türkiye'de dış ticaretin, döviz kuru üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Döviz kurunu temsil eden KUR serisinin bağımlı; ithalatı temsil eden ITH serisi ile ihracatı temsil eden IHR serisinin bağımsız olduğu bir model kurulmuştur. Serilere ilişkin açıklayıcı bilgiler aşağıdaki tabloda gösterilmektedir:

Tablo 1: Serilere İlişkin Açıklamalar

Seri Adı	Açılımı	Kaynak
KUR	TÜFE Bazlı Reel Efektif Döviz Kuru (2003=100)	TCMB - EVDS
IHR	Dış Ticaret İhracat Miktar Endeksi-BEC Sınıflamasına Göre (2010=100) (Üç Aylık)	TCMB - EVDS
ITH	Dış Ticaret İthalat Birim Değer Endeksi-BEC Sınıflamasına Göre (2010=100) (Üç Aylık)	TCMB - EVDS

Çalışmada kullanılan ARDL Sınır Testine ait yerine getirilmesi gereken iki önemli önkoşul vardır. Bunlardan birincisi; serilerin sıfır ve birinci derecede durağan olmalarıdır. İkinci ise; serilerin iki ve üstü derecede bir durağanlığa sahip olmamalarıdır. Bu sebeple çalışmada ARDL Sınır Testinin kullanılabilmesi için serilere ait durağanlık sınamalarının yapılması gerekmektedir. Birim kök sınaması için de Dikey ve Fuller (1979) tarafından geliştirilmiş olan ADF Birim Kök Testi kullanılmıştır. ARDL Sınır Testi, kendine özgü bazı avantajlara sahiptir. Bilindiği gibi serilerin aynı dereceden bütünleşik olmalarını gerektirmeme, eşzamanlı olarak serilere ait kısa ve uzun dönem tahmin katsayılarını görebilme, serilerin farklı gecikme uzunluklarında bulunmasına şans tanıma bunlardan bazılarıdır (Pesaran vd., 2001).

Serilere ilişkin kurulan ekonometrik model (1) ve hata düzeltme modeli (2) şu şekildedir:

$$\Delta KUR_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta KUR_{t-i} + \sum_{i=0}^q \alpha_i \Delta IHR_{t-i} + \sum_{i=0}^r \delta_i \Delta ITH_{t-i} + \theta_0 KUR_{t-i} + \theta_1 IHR_{t-i} + \theta_2 ITH_{t-i} + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$KUR_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta KUR_{t-i} + \sum_{i=0}^q \alpha_i \Delta IHR_{t-i} + \sum_{i=0}^r \delta_i \Delta LITH_{t-i} + \varphi ECM_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Çalışmanın bundan sonraki kısmında analiz sonuçlarına yer verilecektir. Analiz sonuçları içinde ilk olarak birim kök testi sonuçları yapılacak, daha sonra ise ARDL Sınır Testinin uygulanabilmesi için gerekli adımlar takip edilecektir.

3. Analiz Sonuçları

Çalışmada ARDL Sınır Testinin kullanılabilmesi için ilk olarak serilerin durağanlıklarını sınamak için ADF Birim Kök Testine başvurulmuştur. ADF Birim Kök Testine ait çıktılar aşağıdaki tabloda görülebilmektedir.

Tablo 2: ADF Birim Kök Testi Sonuçları (Sabit Trendli)

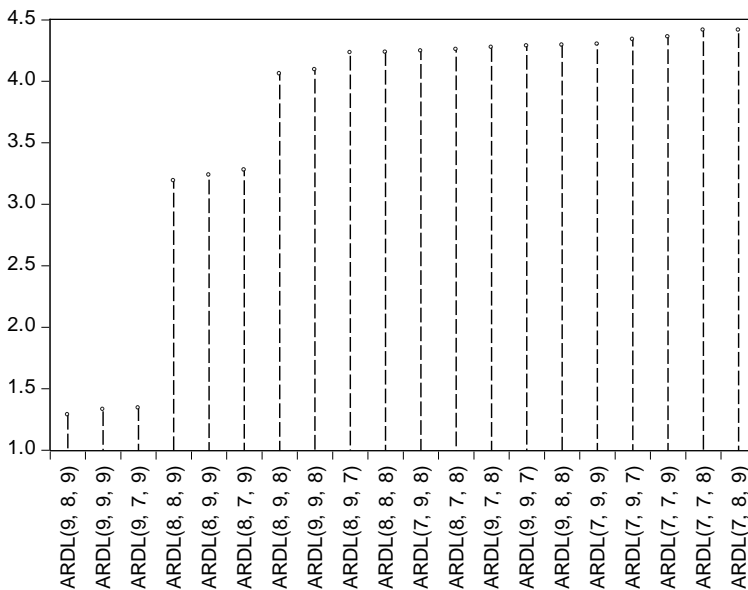
Değişkenler	Düzyey	Birinci Fark	Sonuç
	Katsayı (prob.)	Katsayı (prob.)	Durağanlık Derecesi
KUR	-2.8848 (0.1780)	-6.4684 (0.0000)	I(1)
IHR	-4.2532 (0.0090)	-	I(0)
ITH	-2.7648 (0.2182)	-3.2293 (0.0937)	I(1)

NOT: Anlamlılık seviyesi %10 olarak belirlenmiştir.

Birim kök testi sonuçlarında görüldüğü üzere KUR ve ITH serileri I(1)'de ve IHR serisi ise I(0)'da durağandır. Ayrıca tüm değişkenler I(2) ve üstü derecelerde durağan değildirler. Dolayısıyla da ARDL Sınır Testinin kullanılabilmesi için gerekli olan koşullar sağlanmaktadır. Bundan sonra ilk olarak uygun ARDL modelinin seçimi için Akaike kriterine başvurulmuştur. 9. gecikmeye kadar bakılmış olan Akaike kriterine ait sonuçlar, aşağıdaki grafikte görülebilmektedir.

Şekil 1: Akaike Kriterine Göre Belirlenmiş En İyi 20 ARDL Modeli

Akaike Information Criteria (top 20 models)



Yukarıdaki şekilde Akaike kriteri yardımıyla seçilmiş en iyi 20 ARDL modeli görülmektedir. Buna göre çalışmadaki en uygun ARDL modelinin ARDL (9,8,9) olduğu anlaşılmaktadır. Uygun olan ARDL modelinin belirlenmesinden sonra ise, modelin, Peseran vd. (2001) tarafından tespit edilmiş olan sınır aralıkları yardımıyla eşbütünleşme ilişkisi barındırıp barındırmadığı sorgulanmıştır.

Tablo 3: *Sınır Aralık Test Sonuçları*

<i>F-İst. Değeri</i> 92.0854	<i>Sınır Aralıkları</i>	
<i>Anlamlılık</i>	<i>I(0) Alt-değer</i>	<i>I(1) Üst-değer</i>
10%	4.19	5.06
5%	4.87	5.85
2.5%	5.79	6.59
1%	6.34	7.52

Yukarıdaki tabloda ifade edildiği üzere 92.0854 değerine sahip F testine ait istatistik değeri, anlamlılık seviyelerinin tümünde geçerli olmak üzere üst sınır değerlerinden büyüktür. Yani KUR serisinin bağımlı ve IHR ile ITH serilerinin ise bağımsız olduğu model için seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğuna hükmedilebilir. Eşbütünleşme ilişkisinin saptanmasının akabinde, model kurulmadan önce modele ait test sonuçları raporlanmıştır. Sınama testlerine ait sonuçlar aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 4: *Model için Uygulanmış Sınama Testi Sonuçları*

<i>Testler</i>	<i>Test Değeri (Prob.)</i>
Heteroskedasticity Testi: Breusch-Pagan-Godfrey	0.1608 (1.0000)*
Ramsey RESET Testi	0.3655 (0.6538)*
Jarque-Bera Testi	0.5385 (0.7639)*

*NOT: Anlamlılık %1 olarak belirlenmiştir.

Modele ait sınama test sonuçlarında görüldüğü üzere test sonuçlarına ait prob. değerleri %1 anlamlılık seviyesinin üzerindedir. Dolayısıyla da modelin kurulması açısından istatistiksel olarak bir problem olmadığı anlaşılmaktadır. Aşağıda kurulan modele ait uzun dönemli tahminler raporlanmıştır.

Tablo 5: *KUR Serisinin Bağımlı Olduğu Modele İlişkin Uzun Dönemli Tahmin Sonuçları*

<i>Seriler</i>	<i>Katsayı</i>	<i>Standart Hata</i>	<i>t-İst. Değeri</i>	<i>Prob.</i>
IHR	2.4108	0.2273	10.6065	0.0088
ITH	-1.4314	0.1741	-8.2240	0.0145
C	23.2422	8.4873	2.7385	0.1115
@TREND	-1.2499	0.1017	-12.2879	0.0066

KUR serisinin bağımlı ve ITH ile IHR serilerinin ise bağımsız olduğu modele ilişkin uzun dönem tahminlerinin raporlandığı yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere; IHR serisi, 2.4108 katsayısı ile KUR serisini pozitif olarak etkilemektedir. Ayrıca bu seriye ilişkin prob. değerinin istatistiksel olarak %1 anlamlılık seviyesinde anlamlı olması da bu pozitif etkinin varlığını doğrulamaktadır. Yani IHR serisi ile temsil edilen ihracat, KUR serisi ile temsil edilen döviz kurunu olumlu yönde etkilemekte ve ihracattaki artış, döviz kurunda bir artışa sebep olmaktadır.

ITH serisinin ise, -1.4314 katsayısı ile KUR serisini negatif olarak etkilediği görölmektedir. Yine bu seriye ilişkin katsayının %5 anlamlılık seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı olması, bu negatif yönlü ilişkiyi teyit etmektedir. Daha açık bir ifadeyle ITH serisi ile temsil edilen ithalat, KUR serisi ile temsil edilen döviz kuru üzerinde negatif yönlü ve istatistiksel olarak da anlamlı bir etki meydana getirmektedir. Yani ithalattaki artış, döviz kurunu azaltmaktadır.

Uzun dönemli katsayı tahminin ardından, kısa dönemli katsayıların tahminine geçilmiştir. AŞağıdaki hata düzeltme (ECM) modeli sonuçlarının raporlandığı tabloda bu tahminler görölebilmektedir.

Tablo 6: KUR Serisinin Bağımlı Olduğu Modele İlişkin Hata Düzeltme (ECM) Modeli

	<i>Katsayı</i>	<i>Standart Sapma</i>	<i>t-İst. Değeri</i>	<i>Prob.</i>
ΔKUR_{t-1}	3.1053	1.0156	3.0573	0.0924
ΔKUR_{t-2}	1.4643	1.0070	1.4540	0.2831
ΔKUR_{t-3}	0.6960	0.9225	0.7544	0.5293
ΔKUR_{t-4}	-0.1201	0.8317	-0.1444	0.8984
ΔKUR_{t-5}	0.8221	0.5285	1.5554	0.2601
ΔKUR_{t-6}	0.3012	0.4478	0.6726	0.5705
ΔKUR_{t-7}	-0.1958	0.2959	-0.6616	0.5762
ΔKUR_{t-8}	-0.9605	0.2741	-3.5041	0.0727
ΔKUR_{t-9}	-1.2054	1.0665	-1.1301	0.3757
ΔIHR	-2.8250	0.5522	-5.1155	0.0362
ΔIHR_{t-1}	-1.0248	0.7456	-1.3743	0.3031
ΔIHR_{t-2}	5.2997	1.1083	4.7818	0.0411
ΔIHR_{t-3}	-1.1347	0.6560	-1.7297	0.2258
ΔIHR_{t-4}	-4.2190	0.4624	-9.1231	0.0118
ΔIHR_{t-5}	-7.2170	0.6260	-11.5283	0.0074
ΔIHR_{t-6}	-0.2568	0.5122	-0.5014	0.6658
ΔIHR_{t-7}	2.3254	0.8292	2.8043	0.1071
ΔITH	1.5499	0.4597	3.3712	0.0779
ΔITH_{t-1}	0.2000	0.4753	0.4209	0.7147
ΔITH_{t-2}	-4.6858	1.0204	-4.5919	0.0443
ΔITH_{t-3}	0.3262	0.4608	0.7079	0.5524
ΔITH_{t-4}	5.8073	0.4134	14.0463	0.0050
ΔITH_{t-5}	4.6019	0.5330	8.6330	0.0132
ΔITH_{t-6}	-0.6066	0.3711	-1.6343	0.2438
ΔITH_{t-7}	-1.5795	0.2464	-6.4087	0.0235
$\Delta TREND$	-5.3931	1.0636	-5.0704	0.0368
ECM_{t-1}	-4.3150	1.1880	-3.6319	0.0682

$$ECM = KUR - \left(2.4108IHR - 1.4314ITH + \right. \\ \left. 23.2422 - 1.2499@TREND \right)$$

Hata düzeltme modelinin raporlandığı yukarıdaki tabloda göröldüğü üzere ECM katsayısı negatiftir ve ayrıca bu katsayıya ait olasılık değeri de %10 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Dolayısıyla hata düzeltme modeli, teorik olarak istenen şekilde kurulmuştur ve istatistiksel olarak bir problem yoktur.

Sonuç

Bu çalışmada 2010:1-2020:1 periyodu çeyreklik verileri kullanılarak ARDL Sınır Testi ile Türkiye’de dış ticaretin, döviz kuru üzerindeki etkisi araştırılmıştır. İlk olarak ADF Birim Kök

Testi yardımıyla serilerin durağanlıklarına bakılmış ve birim kök testi sonuçlarında; KUR ve ITH serilerinin birinci derecede, IHR serisinin ise sıfırıncı derecede durağan oldukları gözlemlenmiştir. Dolayısıyla da ARDL Sınır Testinin kullanılabilmesi için gerekli olan serilerin birinci ve sıfırıncı derecede durağan olmaları; ayrıca iki ve üstü derecelerde durağan olmamaları şartlarının sağlandığı anlaşılmıştır.

Serilerin durağanlıklarına bakılmasının ardından döviz kurunu temsil eden KUR serisinin bağımlı; ithalatı temsil eden ITH serisi ile ihracatı temsil eden IHR serisinin bağımsız olduğu model kurularak, model hakkında ARDL Sınır Testinin uygulanabilmesi için gerekli testler yapılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak; Akaike kriteri yardımıyla en uygun ARDL modelleri tahminlenmiş ve en uygun modelin ARDL (9,8,9) modeli olduğu anlaşılmıştır. Daha sonra ise ARDL (9,8,9) modeline ait sınır testleri gerçekleştirilmiştir. Sınır testi bulgularında modele ait F istatistik değerinin, sınır testine ait tüm üst sınırlarından büyük olduğu gözlemlenmiştir. Yani seriler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin bulunduğu anlaşılmıştır.

Eşbütünlüşme ilişkisinin varlığının tespit edilmesinden sonra, modele ait sınıma testleri yapılmış ve modelde istatistiksel bir sorunun bulunmadığı, modelin kurulması aşamasına geçilebileceği gözlenmiştir. Modelin uzun dönem tahminlenmesi ile analize devam edilmiştir. Uzun dönem ilişkilerinde; IHR serisi, 2.4108 katsayısı ile KUR serisini pozitif olarak etkilemektedir. Ayrıca bu seriye ilişkin prob. değerinin istatistiksel olarak %1 anlamlılık seviyesinde anlamlı olması da bu pozitif etkinin varlığını doğrulamaktadır. Yani IHR serisi ile temsil edilen ihracat, KUR serisi ile temsil edilen döviz kurunu olumlu yönde etkilemekte ve ihracattaki artış, döviz kurunda bir artışa sebep olmaktadır.

ITH serisinin ise, -1.4314 katsayısı ile KUR serisini negatif olarak etkilediği görülmektedir. Yine bu seriye ilişkin katsayının %5 anlamlılık seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı olması, bu negatif yönlü ilişkiyi teyit etmektedir. Daha açık bir ifadeyle ITH serisi ile temsil edilen ithalat, KUR serisi ile temsil edilen döviz kuru üzerinde negatif yönlü ve istatistiksel olarak da anlamlı bir etki meydana getirmektedir. Yani ithalattaki artış, döviz kurunu azaltmaktadır. Ayrıca ECM katsayısının da istenildiği şekilde; negatif bir değer aldığı ve yine bu katsayıya ait olasılık değerinin de istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Alptekin V. (2009). “Türkiye’de Dış Ticaret - Reel Döviz Kuru İlişkisi: Vektör Otoregresyon (VAR) Analizi Yardımıyla Sınanması”. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(2): 132-149.
- Arize, A. C., Osang, T. ve Slottje, D. J. (2000). “Exchange-Rate Volatility and Foreign Trade: Evidence from Thirteen LDC’s”. *Journal of Business & Economic Statistics*, 18(1): 10-17.
- Deyak, T. A., Sawyer, W. C., ve Sprinkle, R. L. (1990). “The Effects of Exchange Rate Changes on Prices and Quantities in US Foreign Trade”. *International Trade Journal*, 5(1): 77-92.
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1979), “Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root”, *Journal of the American Statistical Association*, 74(366): 427-431.
- Dobrotă, G. (2016). “The Influences of the Exchange Rate on the Performance of Romanian Trade”. *Ovidius University Annals Series Economic Sciences*, 16(2): 471-475.
- Dj Julius, H. (2017). “Energy Use, Trade Openness, and Exchange Rate Impact on Foreign Direct Investment in Indonesia”. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 7(5): 166-170.
- Gligorić, M. (2011). “Exchange Rate Policy, Growth, and Foreign Trade in China”. *Ekonomski Anali*, 56(190): 103-139
- Hunegnaw, F. B. ve Kim, S. (2017). “Foreign Exchange Rate And Trade Balance Dynamics In East African Countries”. *Journal of International Trade & Economic Development*, 26(8): 979-999.
- Karagöz M. ve Doğan Ç. (2005). “Döviz Kuru Dış Ticaret İlişkisi: Türkiye Örneği”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2): 219-228.
- Karamelikli, H. (2016). “Türkiye’nin Dış Ticaret Dengesinde J-Eğrisi Etkisi”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(3): 389-402.
- Karataş M. ve Bekmez S. (2005). “Türkiye’nin İktisadi Gelişmesinin Dış Ticaret ve Teknolojik İlerleme Açısından Değerlendirilmesi”. *Yönetim ve Ekonomi*, 12(2): 105-125.
- Kemeç A. ve Kösekahyaoglu L. (2015). “J Eğrisi Analizi ve Türkiye Üzerine Bir Uygulama”. *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(1): 1-29.
- Kızıldere C., Kabadayı B. ve Emsen S. (2014). “Dış Ticaretin Döviz Kuru Değişimlerine Duyarlılığı: Türkiye Üzerine Bir İnceleme”. *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 12: 39-54.
- Pesaran M.H., Shin Y. ve Smith R. (2001). “Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationship”. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3): 289-326.
- Rajkovic, M., Bjelic, P., Jacimovic, D. ve Verbic, M. (2020). “The Impact Of The Exchange Rate On The Foreign Trade Imbalance During The Economic Crisis in The New EU Member States And The Western Balkan Countries”. *Economic Research-Ekonomska Istrazivanja*, 33(1): 182-203.
- Sarkar, P. (1997). “Foreign Trade and Real Exchange Rate Behaviour, 1980-96”. *Economic and Political Weekly*, 32(20/21): 1133-1136.
- Šimáková, J. (2018). “Asymmetric Effects of Exchange Rate Changes on the Foreign Trade of Czechia”. *Eastern European Economics*, 56(5): 422-437.
- Stratulat O. ve Cirlan A. (2016). “Volatility of Exchange Rate in the Context of Foreign Trade”. *Economica*, 3(97): 30-45.

Xu, Z. (2013). “Analysis on the Dynamic Causality Relationships among FDI, Foreign Trade and Exchange Rate Volatility”. *2013 Third International Conference on Intelligent System Design and Engineering Applications*, 354-357.

KURUMSAL YÖNETİM DERECELENDİRME NOTU İLE HİSSE SENEDİ GETİRİLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ: BİST GAYRİMENKUL YATIRIM ORTAKLIĞI ŞİRKETLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Hüseyin ÇETİN¹

Mehmet Nuri SALUR²

Ahmet AKUSTA³

Öz

Çalışmada hem BİST Kurumsal Yönetim Endeksinde hem de BIST Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı Endeksinde bulunan şirketlerin 2018 yılında kurumsal yönetim notlarını halka duyurması sonrası hisse senetlerin anormal bir getiriye sahip olup olmadıkları Kümülatif Anormal Getiri (Cumulative Abnormal Return) yöntemi ile araştırılmıştır. Olay çalışması (Case Study) yönteminden yararlanılan çalışmada yönetim notunun açıklanması olay günü (t_0), olay gününden eşit uzaklıkta olan ve olay günü ile birlikte toplam 11 (t_{-5}, t_0, t_{+5}) ve 6 (t_0, t_{+5}) günlük 2 olay penceresi seçilmiştir. Seçilen olay pencereleri için kümülatif anormal getirisinin elde edildiği tespit edilmiştir. Olay gününden sonra hisse senedi değerleri daha stabil durumdadır. Kurumsal yönetim ilkelerine uyum notunu açıklanmasından sonra gerek anormal getirisinin elde edilmesi gerekse hisse senedi değerlerinin daha stabil durumda olması piyasanın yarı formda etkin olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Yönetim, Hisse Senedi Getirisi, Kümülatif Anormal Getiri

JEL Kodları: G34, M40, M49


THE RELATIONSHIP BETWEEN CORPORATE GOVERNANCE RATING AND RETURN OF THE STOCKS: AN INVESTIGATION ON COMPANIES OF BIST REAL ESTATE INVESTMENT TRUST

Abstract


This paper, by using Cumulative Abnormal Returns method, investigates that whether the stocks have abnormal returns after the announcement of the corporate governance ratings of the companies in both BIST Corporate Governance Index and BIST Real Estate Investment Trust Index to the public in 2018, Event study method was used. Announcement of the corporate governance ratings is determined as event day (t_0). Two event windows were selected, five days before and after the event day (t_{-5}, t_0, t_{+5}), and five days following the event day (t_0, t_{+5}). It was determined that cumulative abnormal return was obtained for selected event windows. The stock prices are also more stable after the event day. After the Announcement of the corporate governance ratings, both abnormal returns stability of stock values indicates that the market is semi-strong form efficient.

Keywords: Corporate Governance, Return of Stock, Cumulative Abnormal Returns

JEL Codes: G34, M40, M49

¹Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İşletme Bölümü, cetin.hsyn@gmail.com, 

²Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İşletme Bölümü, nsalur@erbakan.edu.tr, 

³Öğr. Gör., Konya Teknik Üniversitesi, Rektörlük, ahmetakusta@hotmail.com, 

Makalenin Geliş Tarihi (Received Date): 20.05.2020

Yayına Kabul Tarihi (Acceptance Date): 04.06.2020

Atıf (Citation): Çetin, H., Salur, M. N. & Akusta, A. (2020), "Kurumsal Yönetim Derecelendirme Notu ile Hisse Senedi Getirileri Arasındaki İlişki: Bist Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı Şirketleri Üzerine Bir İnceleme", Ekonomi Maliye İşletme Dergisi, 3(1):66-74

Giriş

Şirketlerin hisse senetlerinin borsadaki volatilitesinin azalması ve değerlerinin artırılması için yatırımcıların güveninin kazanılması gerekmektedir. Bu noktada kurumsal yönetim uygulamaları önem kazanmaktadır. Kurumsal yönetim, şirketler için iş performanslarının beyanları ve gelecekteki beklentileri açısından da önemlidir (Parlakkaya vd., 2015). Kurumsal yönetim şirketlerin ilişkili olduğu diğer bütün taraflara karşı sosyal sorumluluğunu ne derece yerine getirdiğinin de göstergesidir. Pratikte şirketlerin sosyal sorumluluk faaliyetlerine odaklandıkları ve paydaşlarının beklentilerine cevap vermeye ve sürdürülebilirlik ve kârlılıklarını nihai hedef olarak gerçekleştirmeye çalıştıkları görülmektedir (Akmeşe vd., 2015).

Kurumsal yönetim derecelendirme notu kurumsal yönetim uygulamalarının etkinliğinin bir göstergesidir. BİST Kurumsal Yönetim Endeksinde bulunan şirketler her yılın aynı döneminde lisanslı derecelendirme kurumları tarafından tespit edilen kurumsal yönetim ilkelerine uyum notunu halka duyururlar. Halka duyurulan kurumsal yönetim derecelendirme notunun hisse senedinin değerini etkilemesi şirketin içinde bulunduğu piyasanın etkinliği ile ilgilidir. Piyasanın etkinliği kavramı ise finansal varlıkların piyasa fiyatının, varlığının bütün bilgilerini yansıtması ile ilgilidir (Bayraktar, 2012). Hipotezin üç temel varsayımı vardır (Çelik ve Taş, 2017):

- i) Yatırımcılar rasyoneldir.
- ii) Rasyonel olmayan yatırımcı davranışları birbirlerini nötrleştirir. Fiyat seviyeleri irrasyonellikten etkilenmez.
- iii) Rasyonel olmayan yatırımcılar aynı yönlü bir davranışta bulunsa bile bu kez piyasadaki arbitrajcılar devreye girip fiyatları dengeye getirir.

Etkin piyasa hipotezi iktisatçılar arasında genel kabul görmüş olan rekabetin kar ve getiri arasındaki ilişkiyi kuvvetlendirdiği görüş ile Fama'nın varlıklar hakkındaki bilgilerin fiyatlarını etkilediği görüşünü içinde barındırır (Zeren vd., 2013).

Piyasalar etkinliğinin derecelerine göre üç kısımda sınıflandırılır (Uçan, 2019):

Zayıf Formda Etkin (Weak Form Efficiency): Finansal varlıkların fiyatlarını etkileyen bilgi, sadece geçmiş bilgiler veya getirilerden oluşursa bu piyasalar zayıf formda etkindir. Bu tür piyasalarda yatırımcı sınırlı bilgi ile finansal araç talep edeceği için getirileri düşük kalacaktır.

Yarı Formda Etkin (Semi-Strong Form Efficiency): Finansal varlıkların fiyatını etkileyen bilgi geçmiş bilgiler veya getirilerin yanında kamuya açık bilgilerden (faiz oranı, enflasyon vb.) oluşuyorsa bu piyasalar yarı formda etkindir. Zayıf formda etkin piyasalara göre daha fazla getirinin edilmesi muhtemeldir. Piyasadaki bilgi kullanıcıları halka açık olan bilgileri kullanarak öngördükleri risklere göre karar alma imkanına sahip olacaktır (Yanık, 2010).

Güçlü Formda Etkin (Strong Form Efficiency): Finansal varlıkların fiyatlarına etkileyen bilgi geçmiş bilgiler ve kamusal anlamda kolay ulaşılabilen bilgilerin yanında şirket içi dinamiklerden elde edilen bilgilerden oluşuyorsa bu tür piyasalar güçlü formda etkindir. Olası getirinin en fazla olduğu piyasa formudur.

1. Literatür Taraması

Sakarya (2011), araştırmasında 2009 yılında ilk defa BİST kurumsal yönetim endeksinde alınan 11 şirketin hisse senedi getirilerini olay çalışması yöntemi ile incelenmiştir. Belirtilen şirketlerin kurumsal yönetim notu açıklandıktan sonra hisse senedi değerleri pozitif yönde etkilenmiş, anormal getiri sağlanmıştır. Araştırılan piyasa yarı formda etkindir.

Kandır (2013), olayı çalışması yöntemi ile bir adet katılım bankası ve beş adet bankanın 2011 yılına ait kurumsal yönetim notlarının hisse senedi getirilerine olan etkisini irdelemiştir. Olay penceresi olarak kurumsal yönetim notunun açıklanmasından beş gün öncesi beş gün sonrası seçilmiştir. Analiz sonuçlarına göre kurumsal yönetim notunun açıklanması hisse senedi getirisini önemli ölçüde etkilemektedir.

Yenice ve Dölen (2013), kurumsal yönetim notunu şirketlerin borsa değerine olan etkisini araştırmıştır. Araştırmada olay çalışması yöntemi kullanılmıştır. 2007-2011 yıllarında kurumsal yönetim endeksinde kayıtlı olan şirketler araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Kurumsal yönetim notunun açıklandığı günden önceki ve sonraki 30 gün olay penceresi olarak seçilmiştir. Yapılan Wilcoxon testi ve T testi sonuçları kurumsal yönetim notu ile borsa değeri arasında önemli bir ilişkinin olduğunu göstermektedir.

Çelik (2014), Borsa İstanbul'da işlem gören şirketler arasında yaptığı çalışmada kurumsal yönetim düzeyinin şirket hisselerinin likiditesine etkisini araştırmıştır. Panel regresyon analizi sonuçlarına göre kurumsal yönetim uygulamalarının iyi olmasının hisse senedine pozitif yönde etkisi olduğunu gösterse de bu ilişkinin anlamsız olduğu belirtilmiştir.

Aksu ve Aytekin (2015), yaptıkları çalışmada BİST kurumsal yönetim endeksinde bulunan şirketlerin kurumsal yönetim notunun açıklanmasının hisse senedi getirilerinin olan etkisini araştırmıştır. Olay çalışması yöntemi kullanılan araştırmada 2009-2014 yılları arasında kurumsal yönetim notu açıklanmasının hisse senedi getirilerinin etki ettiğini tespit etmiştir.

Esendemirli Saygılı ve Acar (2016), çalışmada Borsa İstanbul kurumsal yönetim endeksindeki firmaları hisse senedi getirilerinin incelemiştir. TOPSIS yöntemi ile 2013 yılı için 24, 2014 yılı için 28 adet şirketin hisse senedi fiyatlarını analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre şirketlerin finansal performansları ile kurumsal yönetim puanları belirtilen yıllarda farklı yönlerde hareket etmektedir.

Genç vd. (2016), BİST kurumsal yönetim endeksinde 2007-2014 yılları arasında sürekli olarak bulunan şirketlerin açıklanan kurumsal yönetim notları ile finansal oranlarını karşılaştırmıştır. Araştırma sonuçlarına göre kurumsal yönetim notu ile finansal performans arasında bir ilişki yoktur. Finansal oranlar kurumsal yönetim notundan etkilenmemektedir.

Sakarya ve Aksu (2016), firmaların kurumsal yönetim notlarının finansal performansı üzerinde etkili olup olmadığını araştırmıştır. 2013-2015 yılları arasında sürekli olarak kurumsal yönetim notu açıklanmış olan 24 şirket araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Şirketler finansal performanslarına göre TOPSIS ve MOORA yöntemleri ile sıralanmış ve kurumsal yönetim notu sıralaması ile karşılaştırılmıştır. Analiz sonuçlarına göre kurumsal yönetim sıralaması ile finansal performans sıralaması birbiriyle uyumsuzdur.

Wardhana vd. (2017), çalışmalarında kurumsal yönetim uygulamalarının hisse senedi getirilerine olan etkisini araştırmak için Endonezya borsası kurumsal yönetim endeksinde kayıtlı şirketlerin 2000-2014 yılları arasındaki hisse senedi fiyatlarını incelemiştir. Araştırmada toplam 94 gözlem yapılmıştır. Smart PLS 3.0 programı ile yapılan nicel analizler sonucunda kurumsal yönetim uygulamalarının: 1. Şirket büyümesine anlamlı bir etkisi yoktur 2. Hisse senedi getirileri üzerinde negatif ama önemsiz bir etkisi vardır. 3. Şirketin büyüme potansiyelinin hisse senedi getirilerinin üzerinde anlamlı ve önemli bir etkisi vardır.

Güngör ve Güney (2019), çalışmada BİST kurumsal yönetim endeksinde kayıtlı şirketlerin kurumsal yönetim performansı ve hisse senedi değerleri arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Şirketlerin 2010-2017 yılları arasındaki hisse senedi getirileri ve kurumsal yönetim performansları panel veri analizi yöntemi ile incelenmiştir. Analiz sonuçları kurumsal yönetimin hisse senedi getirilerinin üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü bir etkisi olduğunu göstermektedir.

Putri (2019), iyi bir kurumsal yönetim, şirket büyüklüğü finansal kaldıraç gelir düzleştirme ve hisse senedi getirilerine etkisini araştırmıştır. Araştırma konusunu Endonezya borsasına kayıtlı 555 şirket oluşturmaktadır. E-views 9.0 programı ile panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçlarına göre kurumsal yönetim, şirket büyüklüğü ve finansal kaldıraç gelir düzleştirme üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Gelir düzleştirme hisse senedi getirileri üzerinde önemli ve negatif bir etkiye sahiptir.

2. Uygulama

2.1. Çalışmanın Amacı ve Kapsamı

Çalışmanın amaçlarından birincisi BİST Kurumsal Yönetim Endeksinde kayıtlı şirketlerinin Kurumsal Yönetim performansını gösteren Kurumsal Yönetim Notlarının hisse senedi getirilerine günlük bazda nasıl etki ettiğini araştırmaktır. İkincisi ise Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı Sektörünün piyasa etkinliğini ölçmektir.

Analizin yapıldığı dönemde BİST Kurumsal Yönetim Endeksinde 49 adet, BİST Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı Endeksinde ise 33 şirket bulunmaktadır. Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı sektörünün piyasa etkinliği, kurumsal yönetim endeksinin açıklanmasının sektördeki hisse senedi değerlerine etki derecesiyle ölçmek istediğimizden dolayı; analize alınacak şirketlerde iki endekste de bulunan şirketlerden seçilmiştir.

Aynı anda hem BİST Kurumsal Yönetim Endeksinde hem de BİST Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı Endeksinde bulunan 4 adet şirket incelenmiştir. Bu şirketlerin 2018 yılında kurumsal yönetim notlarını halka duyurması sonrası hisse senetlerin anormal bir getiriye sahip olup olmadıkları araştırılmıştır. Çalışmada incelenen şirketler Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Aynı Anda Hem BİST Kurumsal Yönetim Endeksinde Hem de BİST Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı Endeksinde Bulunan Şirketler

No	Şirket Kodu	Şirket Adı	Kurumsal Yönetim Derecelendirme Notu	Açıklama Tarihi
1	AKSGY	Akiş Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı A.Ş.	95,36	21.11.2018
2	AKMGY	Akmerkez Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı A.Ş.	93,74	06.12.2018
3	DGGYO	Doğuş Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı A.Ş.	92,80	31.05.2018
4	HLGYO	Halk Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı A.Ş.	92,74	30.11.2018

Belirtilen şirketlerin kurumsal yönetim notlarına, notların açıklanma tarihine ilişkin bilgiler www.kap.org.tr sitesinde, bu şirketlerin bildirimde bulunduğu yıllık faaliyet raporlarından elde edilmiştir. Hisse senetlerinin getirileri ile ilgili bilgiler www.investing.com sitesinden elde edilmiştir.

2.2. Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada olay çalışması yöntemi kullanılmıştır. Olay çalışması sosyal bilimlerde sıkça kullanılmakla beraber olay araştırmasının tek bir tanımı yoktur. Basit bir şekilde tanımlamak gerekirse vaka çalışması; araştırmacının çeşitli değişkenlerle ilgili derinlemesine verileri incelediği tek bir bireyin, grubun, topluluğun veya başka bir birimin yoğun, sistematik bir araştırması olarak tanımlanabilir (Heale ve Twycross, 2018).

Olay çalışmaları nitel veya nicel kanıtlar kullanılarak yapılabilir. Kanıtlar saha çalışması, arşiv kayıtları, sözlü raporlar, gözlemler veya bunların herhangi bir kombinasyonundan gelebilir (Yin, 1981). Çalışmada nicel veriler kullanılarak bir olay çalışması gerçekleştirilmiştir.

İncelenecek belirli bir olayda, olay çalışmasının standartlaşması başka bir deyişle analiste sınırlı sayıda seçenek bırakılması öznel kararlar ve yanlılık potansiyelini azaltır. Muhtemelen analistin karar vermesi gerektiği ilk seçim, hisse senedinin normal hareketlerini ölçmek için tahmin penceresinin belirlenmesidir (Krivin vd., 2003).

Araştırmada kurumsal yönetim notunun açıklanması olay günü (t_0), olay gününden eşit uzaklıkta olan ve olay günü ile birlikte toplam 11 (t_{-5}, t_0, t_{+5}) ve 6 (t_0, t_{+5}) günlük 2 olay penceresi seçilmiştir.

Olay pencereleri sonunda şirketin hisselerinin endeksteki diğer şirketlerden daha farklı bir getiriye sahip olup olmadıklarını başka bir deyişle anormal bir getiri elde edip etmediklerini belirlemek amacıyla kümülatif anormal getiri (cumulative abnormal returns) yöntemi kullanılmıştır. Normal getiri hesaplama yöntemlerinden biri olan Piyasa Modeline (Market Model) göre hisse senedi getirisi ile piyasa getirisi arasında doğrusal bir ilişki vardır. Anormal getiriyi hesaplamak basit doğrusal regresyonu analizi yapılır (Ikram ve Nugroho, 2014).

Kümülatif anormal getiriyi hesaplamak için normal getiri şu formülle bulunabilir (Ma vd., 2009):

$$R_{it} = \alpha_i + \beta_i R_{mt} + e_{it} \quad (1)$$

Burada t , zaman indisi; i , hisse senedi; R_{it} ve R_{mt} , t dönemi boyunca sırasıyla hisse senedi ve piyasa portföyünün tahmini getirisidir. e_{it} ise için hata terimi olarak kullanılmıştır.

Olay gününden önceki 150 günde araştırılan hisse senetlerinin açılış ve kapanış fiyatları baz alınarak olay günü ve sonrasındaki hisse senedi getirileri tahmin edilmiştir.

Tahmini getiri ile gerçekleşen getiri arasındaki hata terimini de içinde barındıran fark karşımıza anormal getiri olarak çıkmaktadır. Yaygın olarak şu şekilde formüle edilmektedir bulunabilir (Ma ve diğerleri, 2009):

$$AR_{it} = R_{it} - \alpha_i - \beta_i R_{mt} \quad (2)$$

Bu denklemde AR_{it} i hisse senedinin t günündeki anormal getirisini, R_{it} ise i hisse senedinin t günündeki gerçekleşen getirisini ifade etmektedir.

Buradan ortalama anormal getiri (AAR) anormal getirinin hisse firma sayısına bölünmesi bulunur ve şu şekilde formülize edilir (Ma ve diğerleri, 2009):

$$AAR_t = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N AR_{it} \quad (3)$$

Hisse senetleri içi bireysel olarak ancak ortalama anormal getiri (AAR) hesaplandıktan sonra kümülatif anormal getiri (CAR) da hesaplanabilir. Kümülatif anormal getiriyi hesaplamak iyi bir fikirdir. Ortalama anormal getiri (AAR) zaman içinde gerçekleşen anormal getiriyi gösterirken, kümülatif anormal getiri (CAR) bizlere hisse senedini performansı hakkındaki büyük resmini çizecektir (Ikram ve Nugroho, 2014).

Kümülatif anormal getirinin hesaplanması için olay penceresi içindeki kalan günlük ortalama anormal getiriler toplanır:

$$CAR_{i(T1-T2)} = \sum_{t=T1}^{T2} AR_{it} \quad (4)$$

Çalışmanın amacına uygun olarak şu hipotezler oluşturulmuştur:

H_0 : Gayrimenkul yatırım ortaklığı şirketlerinin kurumsal yönetim notunun açıklanmasının bu şirketlerin hisse senedi değerleri üzerinde bir etkisi yoktur.

H_1 : Gayrimenkul yatırım ortaklığı şirketlerinin kurumsal yönetim notunun açıklanmasının bu şirketlerin hisse senedi değerleri üzerinde bir etkisi vardır.

Olay çalışması kullanılan bir çalışmada olay günü ve sonrasında anormal bir getiri elde ediliyorsa, başka bir ifadeyle kümülatif anormal getiri değeri sıfırdan büyükse; t_0 günü gerçekleşen olayın,

bizim çalışmadaki karşılığı ile kurumsal yönetim notunun açıklanmasının, hisse senedi değeri üzerinde etkisi vardır.

3. Test Sonucu ve Bulgular

2018 yılında aynı anda hem BİST Kurumsal Yönetim Endeksinde hem de BIST Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı Endeksinde bulunan 4 adet şirketin olay günü olan kurumsal yönetim notunu açıklama tarihlerin önceki 150 gün tahmin penceresi olarak seçilmiş, bu şirketlerin α ve β değerleri aşağıdaki tablo olduğu şekilde hesaplanmıştır.

Tablo 2. Endekste Bulunan Şirketler İçin Hesaplanan Alfa ve Beta Değerleri

No	Şirket Kodu	Şirket Adı	α	β
1	AKSGY	Akiş Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı A.Ş.	0,1994629	0,94542513
2	AKMGY	Akmerkez Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı A.Ş.	-0,055477	0,24086876
3	DGGYO	Doğuş Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı A.Ş.	0,0097041	0,85663237
4	HLGYO	Halk Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı A.Ş.	0,0091172	0,69247088

Denklem (1), (2) ve (3)'teki eşitlikler her bir endeks şirketi için hesaplanmıştır.

Tablo 3. Hesaplanan Anormal Getiri ve Ortalama Anormal Getiriler

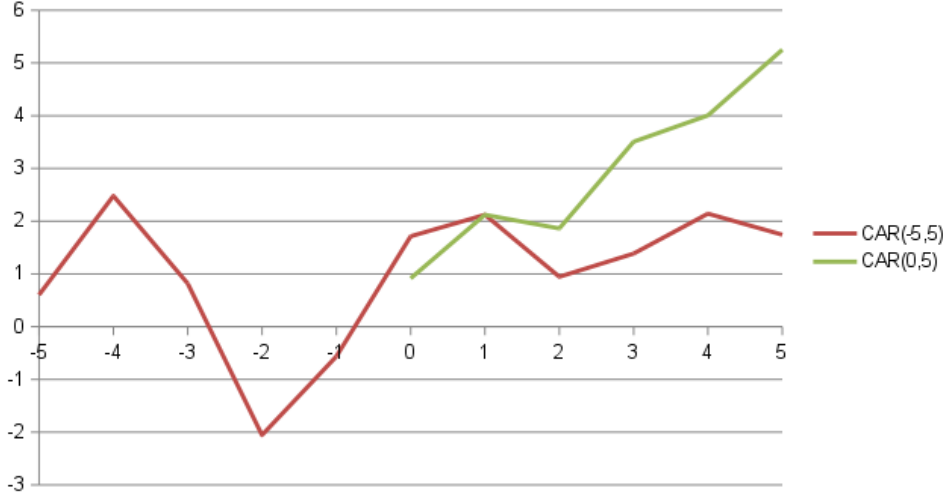
Zaman	AR- Anormal Getiri				AAR
	DGGYO	AKSGY	AKMGY	HLGYO	Ortalama Anormal Getiri
-5	-16 %	53 %	82 %	269 %	97 %
-4	175 %	411 %	-99 %	117 %	151 %
-3	-14 %	-285 %	44 %	-22 %	-69 %
-2	-225 %	-9 %	-179 %	-131 %	-136 %
-1	22 %	128 %	127 %	42 %	80 %
0	447 %	-152 %	-8 %	79 %	92 %
1	431 %	-1 %	94 %	-42 %	121 %
2	-24 %	-45 %	151 %	-186 %	-26 %
3	568 %	102 %	-17 %	5 %	165 %
4	230 %	69 %	-204 %	104 %	50 %
5	-69 %	-1 %	200 %	368 %	125 %

Buradan hareketle seçilen olay pencereleri CAR (-5,5) ve CAR (0,5) için kümülatif anormal getiri hesaplanmıştır.

Tablo 4. ($t-5$, t_0 , $t+5$) ve (t_0 , $t+5$) Olay Penceresi İçin Hesaplanan Kümülatif Anormal Getiri

CAR (-5,5)	CAR (0,5)
1,743395209	5,250437445

Hesaplanan kümülatif anormal getiriler aşağıdaki grafikte belirtilmiştir:



Doğal olarak (t_{-5}, t_0, t_{+5}) ve (t_0, t_{+5}) olay penceresi için hesaplanan CAR $(-5,5)$ ve CAR $(0,5)$ olan gününden sonra paralellik göstermektedir.

4. Sonuç

Borsaya kote edilmiş şirketlerin hisse senetlerinin değerleri birçok etmenden etkilenir. Şirketler borsadaki değerli kâğıtlarının fiyat iniş çıkışlarının minimize etmek isterler. Hisse senetlerinin volatilitésinin azaltılması ve değerinin artırılması için hisse senedinin yatırımcı gözünde güvenilir olması gerekmektedir. Kurumsal yönetim uygulamaları derecelendirme notu şirket hakkında yatırımcıya bilgi verir. Kurumsal yönetim uygulamaları derecelendirme notunu açıklanmasının ardından hisse senedi getirilerinin anormal bir şekilde değişmesi piyasanın etkinlik derecesinin bir göstergesidir.

Çalışmada BİST kurumsal Yönetim Endeksi ve Gayrimenkul Ortaklığı Endeksinde bulunan şirketlerin kurumsal yönetim derecelendirme notunu ilanından önceki ve sonraki beş gün içindeki hisse senedi getirileri İncelenmiş, anormal elde edilip edilmediği saptanmaya ve gayrimenkul ortaklığı piyasasının etkinlik derecesi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Literatürde yapılan diğer çalışmalara bakıldığında, (Aksu ve Aytekin, 2015), (Yenice ve Dölen, 2013) ve (Kandır, 2013) kurumsal yönetim notunu açıklanmasının hisse senedi değerinde etki ettiğini; (Güngör ve Güney, 2019) kurumsal yönetim notunu açıklanmasının hisse senedi değerinde pozitif yönde etki ettiğini ve (Sakarya, 2011) ise kurumsal üretim notunun açıklanmasının hisse senedi değerlerine pozitif yönde etki etmekle beraber araştırılan piyasanın yarı formda etkin olduğunu tespit etmişlerdir.

Olay günü olan kurumsal denetim notunun açıklandığı gün ve takip eden beş gün içinde elde edilen kümülatif anormal getiri (CAR $(0,5)$) % 5,25'tir. Daha açık bir ifadeyle gayrimenkul yatırım ortaklığı piyasasında şirketlerin kurumsal yönetim notunun açıklanmasının ardından bu şirketlerin hisse senetleri % 5,25 oranında fazladan getiri elde etmiştir. Buradan hareketle kurumsal yönetim notunu açıklanmasının hisse senedi değerinde etki ettiğini ve içinde bulunan piyasanın yarı forumda etkin olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Grafikte de görüldüğü üzere olay gününden önce aşağı ve yukarı yönlü sürekli hareket eden hisse senedi fiyatları olay gününden sonra daha stabil durumdadır. Bu durum piyasanın yarı forumda etkin olduğunun bir diğer göstergesidir.

KAYNAKÇA

- Akmeşe, H., Çetin, H. ve Akmeşe, K. (2016). “Corporate Social Responsibility Reporting: A Comparative Analysis of Tourism and Finance Sectors of G8 Countries”. *Procedia Economics and Finance*. 39: 737-745. 10.1016/S2212-5671(16)30273-8.
- Aksu, M. ve Aytekin, S. (2015). Kurumsal Yönetim İlkelerine Uyum Notu İle Hisse Senedi Getirisi İlişkisi: BİST Kurumsal Yönetim Endeksi (XKURY) Üzerine Bir Uygulama. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 6(13), 201–219
- Bayraktar, A. (2012). “Etkin Piyasalar Hipotezi”. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1): 37–47.
- Çelik, S. (2014). Kurumsal Yönetim Uygulamaları ve Hisse Senedi Likiditesi: Borsa İstanbul Örneği. *Bankacılar Dergisi*, 90, 68–82.
- Çelik, T. T. ve Taş, O. (2007). Etkin Piyasa Hipotezi ve Gelişmekte Olan Hisse Senedi Piyasaları. *İTÜ Dergisi/B: Sosyal Bilimler*, 4(2), 11–22.
- Esendemirli Saygılı, E. ve Acar, E. (2016). Finansal Performans ve Kurumsal Yönetim Derecelendirme Notları: Borsa İstanbul Kurumsal Yönetim Endeksi 2013-2014 Yılları Karşılaştırması. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, S. 625-671.
- Genç, E., Karakoç, M. ve Tayyar, N. (2016). Gri İlişkisel Analiz Yöntemiyle Kurumsal Yönetim Endeksinde Yer Alan Şirketlerin Finansal Performanslarının Ölçümü ve Kurumsal Derecelendirme Notları İlişkisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(59), 1327–1338.
- Güngör, B. ve Güney, G. (2019). Kurumsal Yönetim Performansının Hisse Senedi Getirileri İle İlişkisi: Türkiye Örneği, 23(1), 37–66.
- Heale, R. ve Twycross, A. (2018). What Is A Case Study? *Evidence-Based Nursing*, 21(1), 7–8.
- Ikram, F. ve Nugroho, A. B. (2014). Cumulative Average Abnormal Return And Semistrong Form Efficiency Testing in Indonesian Equity Market Over Restructuring Issue. *International Journal Of Management And Sustainability*, 3(9), 552–566.
- Kandır, S. Y. (2013). Kurumsal Yönetim Derecelendirme Notu Açıklamalarının Hisse Senedi Getirileri Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi. *Bankacılar Dergisi*, 2013(85), 21–31.
- Krivin, D., Patton, R., Rose, E. ve Tabak, D. (2003). Determination Of The Appropriate Event Window Length In Individual Stock Event Studies. *SSRN Electronic Journal*.
- Ma, J., Pagán, J. ve Chu, Y. (2009). Abnormal Returns To Mergers And Acquisitions In Ten Asian Stock Markets. *International Journal Of Business*, 14(3), 235.
- Parlakkaya, R., Kahraman, Ü. M., ve Çetin, H. (2015). The Effects of the Corporate Governance on the Level of Internet Financial Reporting: Evidence from Turkish Companies. *World Academy of Science, Engineering and Technology, International Journal of Social, Behavioral, Educational, Economic, Business and Industrial Engineering*, 9, 920-924.
- Putri, W. C. (2019). The Effect Of Good Corporate Governance, Firm Size And Financial Leverage On Income Smoothing And Its Implication On Stock Return. *Scientific Journal Of Reflection: Economic, Accounting, Management And Business Vol. 2*, 2(1), 91–100.
- Sakarya, Ş. (2011). İMKB Kurumsal Yönetim Endeksi Kapsamındaki Şirketlerin Kurumsal Yönetim Derecelendirme Notu ve Hisse Senedi Getirileri Arasındaki İlişkinin Olay Çalışması (Event Study) Yöntemi İle Analizi. *ZKU Journal Of Social Sciences*, 13(13), 147–162.
- Sakarya, Ş. ve Aksu, M. (2016). Kurumsal Yönetim Derecelendirme Notlarının İşletmelerin Finansal Performansına Etkisi: Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinden Topsis ve

Moora Yöntemleri İle Bir Uygulama. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19(36–1).

Uçan, O. (2019). Döviz Kuru Belirleme Modelleri, Ekonometrik Zaman Serisi Uygulamaları (1. Bs.). İstanbul: Hiper Yayın.

Wardhana, R., Tjahjadi, B. ve Permatasari, Y. (2017). The Mediating Role Of Growth Opportunity In Good Corporate Governance-Stock Return Relationship. Investment Management And Financial Innovations, 14(3), 313–321.

Yanık, R. (2010). Sanayi İşletmelerinin Basel II Kriterlerine Hazırlık Durumlarının Muhasebe ve Denetim Standartları Açısından Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Erzurum.

Yenice, S. ve Dölen, T. (2013). İMKB’de İşlem Gören Firmaların Kurumsal Yönetim İlkelerine Uyumunun Firma Değeri Üzerindeki Etkisi. Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 9(19).

Yin, R. K. (1981). The Case Study Crisis: Some Answers. Administrative Science Quarterly, 26(1), 58.

Zeren, F., Kara, H. ve Arı, A. (2013). Piyasa Etkinliği Hipotezi: İMKB İçin Ampirik Bir Analiz. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (36).

www.kap.org.tr

www.investing.com

MUHASEBE VE VERGİ UYGULAMALARINDA E-DÖNÜŞÜM: 509 NOLU V.U.K. GENEL TEBLİĞİNİN TİCARİ HAYATA ETKİLERİ

Emin KURTCEBE¹

Mehmet UTKU²

Öz

21. Yüzyılda, bilgi teknolojilerinde yaşanan gelişim ve değişim, başta ticaret olmak üzere, birçok alanda kişi ve kurumların iş süreçlerini ve yaşam biçimlerini hızla değiştirmektedir. Küresel çapta, ticari hayatta yaşanan hızlı elektronik dönüşüm, sistemin işleyişindeki en önemli unsurlardan olan muhasebe ve vergi alanında da dönüşümü zorunlu hale getirmiştir. E-fatura, e-serbest meslek makbuzu, e-müstahsil makbuzu, e-irsaliye, e-gider pusulası, e-bilet, e-dekont, e-sigorta poliçesi gibi elektronik belgeler ve e-defter uygulamaları muhasebe sürecinin işleyişini önemli ölçüde değiştirecektir. Bu yeni döneme, gerek meslek mensupları, gerekse iş dünyasının hazır olabilmesi için yoğun bir şekilde bilgilendirme ve eğitim çalışmalarının yapılması, yasal düzenlemelerin ve teknolojik altyapının en etkin şekilde oluşturulması gerekmektedir. Bu kapsamda, 19.10.2019 tarihinde yayınlanan 509 nolu VUK Genel Tebliğinin ticari hayata getireceği etkileri inceleme konusu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Elektronik Dönüşüm, E-Muhasebe, Dijital Dönüşüm

JEL Kodları: K34, M4, M48


E-TRANSFORMATION IN ACCOUNTING AND TAXATION: THE IMPACT OF THE GENERAL COMMUNIQUE OF TAX PROCEDURE LAW NO. 509 ON COMMERCIAL LIFE


Abstract

The development and change in information technologies in the 21st century is rapidly changing the business processes and lifestyles of individuals and institutions in many fields, particularly in trade. Globally, the rapid electronic transformation experienced in the commercial life has made the transformation necessary in accounting and taxation, which is one of the most important elements in the operation of the system. Electronic documents such as e-invoice, e-self-employment receipt, e-manufacturer receipt, e-waybill, e-expense note, e-ticket, e-receipt, e-insurance policy and e-ledger applications will significantly change the operation of the accounting process. In order to be ready for this new period, both professionals and the business world, intensive information and training activities should be carried out and legal regulations and technological infrastructure should be created in the most effective way. In this context, the effects of The General Communiqué of Tax Procedure Law No. 509 published on 19.10.2019 will be examined.

Keywords: Electronic Transformation, E-Accounting, Digital Transformation

JEL Codes: K34, M4, M48

¹Dr., Denizli Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası, eminkurtcebe@gmail.com, 

²Dr. Öğr. Üyesi Mehmet UTKU, Pamukkale Üniversitesi İ.İ.B.F. İşletme Bölümü, mutku@pau.edu.tr, 

Makalenin Geliş Tarihi (Received Date): 20.05.2020

Yayına Kabul Tarihi (Acceptance Date): 08.06.2020

Atıf (Citation): Kurtçebe, E. & Utku, M. (2020), "Muhasebe ve Vergi Uygulamalarında E-Dönüşüm: 509 Nolu V.U.K. Genel Tebliğinin Ticari Hayata Etkileri", Ekonomi Maliye İşletme Dergisi, 3(1):75-84

Giriş

Bilişim teknolojilerinde yaşanan hızlı değişim ve dönüşüm özel sektörde olduğu kadar kamu sektöründe de yenilikleri gerekli kılmıştır. 58. Hükümet tarafından hazırlanan acil eylem planında E-dönüşüm Türkiye Projesi'ne yer verilmiş, söz konusu projenin koordinasyonu, izlenmesi, değerlendirilmesi ve yönlendirilmesi ile ilgili olarak Devlet Planlama Teşkilatı görevlendirilmiştir. (Öz ve Bozdoğan, 2012) Türkiye'de e-dönüşüm projeleri çerçevesinde muhasebe ve vergi uygulamalarının, E-Maliye kapsamında gerçekleşebilmesi için mevzuatta önemli düzenlemeler yapılmıştır. Elektronik defter, elektronik belge ve elektronik kayıt kavramları 2001 yılında Vergi Usul Kanunu'nda yapılan düzenlemeyle Türk Vergi Mevzuatına girmiştir. 2004 yılında ise, vergisel e-dönüşümün ilk adımı olan elektronik beyanname uygulaması başlamış ve başlangıçta ihtiyari olan uygulama daha sonra zorunlu hale getirilmiştir. E-Beyanname uygulamasından sonra, 19.10.2019 Tarihinde Gelir İdaresi Başkanlığı (G.İ.B.)'nce yayımlanan 509 No'lu V.U.K. Genel Tebliğ kapsamındaki elektronik ortamda oluşturulan e-belgelerin kullanımı yeni bir dönemin başlangıcı niteliğindedir. 01.01.2020 Tarihi itibariyle yürürlüğe giren tebliğe ilişkin hükümler, küçük – büyük tüm işletmeler, tacirler, esnaflar, serbest meslek erbabları, çiftçiler, geniş anlamda tüm mükellefler ve mükellef olmayanlar açısından büyük önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın amacı, teknolojik gelişmelerin muhasebe ve vergi uygulamalarına etkisini ortaya koymak, G.İ.B. tarafından yayımlanan 509 No'lu V.U.K. Genel Tebliğin önem arz eden maddeleri hakkında açıklamalar yapmaktır.

1. Literatür

509 No'lu VUK Genel Tebliği ile yeni bir döneme girilen elektronik dönüşüm uygulamaları hakkında literatürde birçok çalışma mevcuttur. Konuyu farklı açılardan ele alan bu çalışmalardan bazıları şu şekilde özetlenebilir.

Öz ve Bozdoğan (2012), Türkiye'deki e-maliye uygulamalarının süreç içerisinde geldiği nokta hususunda çalışma yapmışlardır. Çalışmada; otomasyon ve uyum konusunda başarılı olursa da e-uygulamalar ile ilgili mevzuat alt yapısının yetersiz kaldığı, V.U.K'ta bir takım düzenlemelerin yapılması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Şençiçek (2013), tarafından bilişim teknolojilerindeki gelişmelerin muhasebe uygulamalarına etkisinin araştırıldığı çalışmada, e-muhasebe uygulamaları inceleme konusu yapılmıştır. Yeni muhasebe düzeni ile uyumlu gerçekleştirilmesi öngörülen e-muhasebe uygulamalarının bütünleşik sistemlerle olan etkileşimi araştırılmıştır. E-muhasebe uygulamalarıyla, matbaa, basım ve ciltleme, noter tasdik, arşivleme-depo, işgücü, zaman, yazıcı toner/kartuş vb. maliyetlerden önemli ölçüde tasarruf sağlanacağı belirtilmiştir.

Gönen (2017), muhasebe meslek mensuplarının, e-dönüşümü sürecine ilişkin, iş yükü, hizmet maliyeti vb. konularda sorunlarını ve bakış açılarını tespit etmeye çalışmıştır. İzmir ilinde faaliyet gösteren ve aktif olarak e-dönüşüm sürecini kullanan muhasebe meslek mensuplarına yönelik olarak yürütülen çalışmada, e-dönüşümün hizmet maliyetlerinde ve iş yüklerinde artış yarattığı ayrıca sistemsel sorunların hala devam ettiği sonucuna varılmıştır.

Tektüfekçi (2017), Türkiye'deki elektronik dönüşüm sürecinde, e-belge ve e-defter uygulamalarını yasal çerçevede ele almış ve çalışmasında söz konusu e-muhasebe uygulamalarına uyumlu güncel yazılım örneklerine yer vermiştir. Çalışmada, Türkiye'deki e-dönüşüm sürecinde e-muhasebe uygulamalarında geline nokta analiz edilmiştir.

Elçin vd. (2018), e-fatura, e-defter ve e-arşiv uygulamalarına geçiş sürecinde yaşanan sorunları araştırdıkları çalışmada, e-uygulamaları aktif şekilde kullanan 389 SMMM üzerinde anket yapılmıştır. Buna göre, e-uygulamaların meslek mensuplarının iş yükünü arttırdığı, teknolojik

altyapı eksikliklerinin giderilmesi gerektiği, meslek mensuplarına yönelik verilen eğitimlerin yetersiz olduğu ve nitelikli personel eksikliklerin olduğu sonuçlarına varılmıştır.

Allahverdi ve Karaer (2019), Türkiye’de lisans seviyesinde eğitim veren 64 üniversitenin işletme bölümleri inceledikleri çalışmalarında, muhasebe mesleği için eğitimde verilmesi gereken becerilerin ortaya çıkarılması amaçlamışlardır. Çalışmada özellikle e-dönüşüm yeterliliği üzerinde durulmuş ve bu yeterliliği sağlayacak dersler ortaya konmuştur.

Karasioğlu ve Garip (2019), Karaman SMMM Odasına üye meslek mensuplarının yönelik yürüttükleri anket çalışmasında, e-dönüşüm sürecinde muhasebe meslek mensuplarının karşılaştığı sorunları analiz etmişlerdir. Yapılan incelemelerde kalifiye eleman eksikliği en çok sorun olarak algılanan konu olmuş ve sürekli eğitim kapsamında gerek meslek mensuplarına gerekse mükelleflere eğitimler verilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Öztürk ve Çarıkçı (2019), tarafından yürütülen çalışmada muhasebe meslek adayı öğrencilere verilen eğitimin e-muhasebe açısından yeterlilik seviyesinin belirlenmesi ve e-muhasebenin geleceği araştırılmıştır. Bu amaçla, lise, önlisans, lisans ve lisansüstü seviyesinde eğitim gören 1.133 öğrenciye anket uygulanmıştır. E-muhasebe ve teknolojik uygulamalar konusunda öğrencilerin daha çok bilgilendirilmesinin, bilinçlendirilmesinin ve yönlendirilmesinin gerektiği sonucuna varılmıştır.

509 nolu VUK Genel Tebliği, e-dönüşüm uygulamalarının işleyişi noktasında ticari hayatta köklü değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Türkiye’de e-dönüşüm uygulamaları kapsamında ortaya çıkan bu yeni durum özelinde henüz literatürde yeterli sayıda çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmayla e-dönüşümdeki yeni süreç tüm taraflara aktarılmaya çalışılmıştır.

2. Teknolojinin Muhasebeye Etkileri Ve E-Uygulamalar

Günümüzde bilişim teknolojilerinin hızlı gelişiminin ve her alanda yaygınlaşmasının etkisiyle ticari hayatta ve muhasebe sürecinde de önemli bir dönüşüm yaşanmaktadır. Teknoloji ve internetin sağladığı kolaylıklar, verimlilik ve maliyet avantajı gibi nedenlerle fiziki ortamdan bilgisayar ortamına kayan iş süreçleri ve ticaret ile birlikte mükelleflerin elektronik ortamda iş yaptıkları yeni bir dönem şekillenmiştir. E-Dönüşüm süreci olarak adlandırılan bu dönemde, muhasebe ve vergi alanında da yeni nesil e-uygulamalar hayata geçirilmiştir. E-Beyanname ile başlayan e-Maliye uygulamaları, son dönemde tüm belgelerin elektronik belge olarak düzenlenmesini içermektedir. Elektronik ortamda düzenlenen başlıca e-belgeler ve kısa açıklamaları şu şekildedir:

E-Fatura: Satılan mal veya hizmet karşılığında müşterinin borçlandığı meblağı göstermek üzere, malı satan veya hizmeti sunan gerçek/tüzel kişi tarafından müşteriye elektronik ortamda düzenlenen ticari belgedir.

E-Arşiv Fatura: Elektronik ortamda düzenlenen bir fatura türü olup, e-arşiv fatura uygulamasına kayıtlı mükelleflerin, e-fatura uygulamasına kayıtlı olmayan mükellefler ile vergi mükellefi olmayanlara gerçekleştirdiği mal ve hizmet satışlarında, belirlenen ölçütler çerçevesinde e-Arşiv Fatura düzenlemeleri zorunludur. E-fatura kapsamındaki mükelleflere gerçekleştirilen mal ve hizmet satışlarında ise e-fatura düzenlemeleri gerekmektedir.

E-İrsaliye: Mal hareketlerinin elektronik ortamda düzenli bir şekilde izlenebilmesi amacıyla hali hazırda kağıt ortamında düzenlenmekte olan sevk irsaliyesinin e-belge olarak elektronik ortamda düzenlenmesidir.

E-Serbest Meslek Makbuzu: Serbest meslek erbapları tarafından mesleki faaliyetlerine ilişkin tahsilatları için elektronik ortamda düzenlenen e-belgedir.

E-Müstahsil Makbuzu: Gerçek usulde vergiye tabi olmayan çiftçilerden mal satın alındığında elektronik ortamda düzenlenen e-belge türüdür.

E-Gider Pusulası: Vergiden muaf esnaf ile vergi mükellefi olmayan kişilerden alınan mal veya hizmet karşılığında ödeme yapılırken elektronik ortamda düzenlenen ve fatura niteliği taşıyan e-belgedir.

E-Bilet: Kara, deniz ve hava yolu taşıma ile sinema, tiyatro, konser, spor müsabakası vb. etkinliklere ilişkin elektronik ortamda düzenlenen e-belge türüdür.

E-Sigorta Poliçesi: Sigorta, emeklilik ve reasürans şirketleri ile sigorta ve emeklilik aracılarcınca elektronik ortamda düzenlenen belge türüdür.

E-Döviz Alım-Satım Belgesi: Döviz alım ve satım faaliyetinde bulunan yetkili müesseseler tarafından elektronik ortamda düzenlenen belgelerdir.

E-Dekont: 509 No'lu VUK Genel Tebliğinde belirtilen şartlara uygun olarak elektronik ortamda oluşturulmuş banka dekontudur.

E-Defter: Vergi Usul Kanunu ve Türk Ticaret Kanunu hükümleri gereğince tutulması zorunlu olan defterlerin G.İ.B. tarafından duyurulan format ve standartlara uygun biçimde elektronik dosya biçiminde hazırlanması, bastırılmaksızın kaydedilmesi, değişmezliğinin, bütünlüğünün ve kaynağının doğruluğunun garanti altına alınması ve ilgililer nezdinde ispat aracı olarak kullanılabilmesine imkan tanımayı hedefleyen hukuki ve teknik düzenlemeler bütünüdür.

3. 509 No'lu V.U.K. Genel Tebliği Kapsamında Elektronik Dönüşüm

Bilişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler hayatın her alanında etkisini yoğun bir şekilde göstermektedir. Teknolojik değişimin işletmelerin iş süreçlerine yansımaya paralel olarak mali idare de gelişmelere uygun bir takım yasal düzenlemeler gerçekleştirmektedir. Bu kapsamda ekonomik hayatta muhasebe ve vergi uygulamaları açısından önemli bir dönüm noktası niteliğinde olan 509 No'lu VUK Genel Tebliği, Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından 19.10.2019 tarih ve 30923 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu tebliğ ile amaçlanan;

- Ekonomik faaliyetleri elektronik ortamda izleme analiz etmek ve raporlamak,
- Elektronik ortamda denetim altyapısını oluşturmak,
- Kağıt, defter ve belge kullanımından kaynaklanan maliyetleri en aza indirmek,
- Tüm mali belgelerde standart bir format oluşturmak,
- Düzenlenen belgelerin tarafları arasında güvenli, zaman ve maliyet tasarrufu sağlayan bir sistem oluşturmak,
- Mükelleflerin iş yapma hızını ve vergi kanunlarına uyumu artırmak,
- Kayıt dışılığı önlenmesi amacıyla yasal mali belgelerin elektronik ortamda oluşturulması, düzenlenmesi, iletilmesi, muhafazası ve ibrazını sağlamaktır.

Tebliğde, elektronik düzenlenerek kullanılacak e-belgeler, kapsama giren mükellef grupları, uygulamaya geçiş tarihleri ve diğer hususlarda açıklamalar yapılmıştır.

3.1. E-Fatura Uygulaması

Bu bölümde, tebliğ çerçevesindeki e-faturadan başlayarak elektronik belgelerin uygulama kapsamı ve uygulama takvimi incelenmiş ve birtakım özel hususlara yer verilmiştir. İlk olarak Tablo 1'de E-Fatura uygulamasına yönelik tebliğde yer alan hükümler özetlenmiştir.

E-Fatura uygulamasına kayıtlı mükelleflerin, birbirlerine sattıkları mallar ve ifa ettikleri hizmetler için düzenledikleri faturaları e-Fatura olarak göndermeleri ve almaları zorunludur. E-Fatura kapsamındaki mükelleflerin; bölünme, birleşme veya tür (nev'i) değişikliğine gitmeleri halinde, ortaya çıkan yeni tüzel kişi mükellefler e-Fatura uygulamasına geçmek zorundadır. Ayrıca 509 No'lu Genel Tebliğle belirlenen hadlerin altında kalan mükellefler de istemeleri halinde e-Fatura uygulamasından yararlanabilir.

Tablo 1: E-Fatura Uygulamasına Yönelik Düzenlemeler

E-Fatura Kapsamına Giren Mükellef Grupları	Uygulamaya Geçiş Tarihi
2018 veya izleyen hesap dönemleri brüt satış hasılatı (veya satışları ile gayrisafi iş hasılatı) 5 Milyon TL ve üzeri olan mükellefler (2020 veya izleyen hesap dönemlerinde 5 Milyon TL hasılatı sağlayan mükellefler)	01/07/2020 (01/07/2021)
Özel Tüketim Vergisi Kanununa ekli I sayılı listedeki malların imali, ithali, teslimi vb. faaliyetleri nedeniyle Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu (EPDK)'ndan lisans alan (bayilik lisansı dâhil) mükellefler.	01/07/2020
Özel Tüketim Vergisi Kanununa ekli (III) sayılı listedeki malları imal, inşa ve/veya ithal edenler	01/07/2020
İnternet ortamında; - Başkalarına ait iktisadi ve ticari faaliyetlerin e-ticaret ortamında yapılmasını sağlayan gerçek ya da tüzel kişi aracı hizmet sağlayıcıları, - Gayrimenkul ve motorlu araçların satılmasına veya kiralanmasına ilişkin ilanları yayınlayan internet sitelerinin sahipleri veya işleticileri, - Reklamın yayınlanmasına aracılık eden internet reklamcılığı hizmet araçları.	01/07/2020
Hal Kayıt Sistemine kayıtlı komisyoncu veya tüccar olarak sebze ve meyve ticaretiyle işigal eden mükellefler	01/01/2020

E-Fatura uygulamasına geçiş zorunluluğu bulunan mükellefler, e-Fatura uygulamasına geçiş süresi içinde ve e-Fatura uygulamasına yıl içinde zorunlu olarak geçen mükellefler bakımından izleyen yılın başından itibaren E-Defter uygulamasına da geçmek zorundadır. 01/07/2020 tarihinde e-fatura uygulamasına geçen mükellefler, dönemsellik ilkesi gereği ister izleyen yılın başında, isterlerse 30/06/2020 tarihinde kapanış tasdiki yapmak suretiyle 01/07/2020 tarihinde E-Defter uygulamasına geçebilirler.

3.2. E-Arşiv Fatura Uygulaması

Tebliğde belirtilen ve gelecekte yaygın olarak kullanılacağı düşünülen bir diğer elektronik belge E-Arşiv Faturadır. Tablo 2'de bu e-belgeye ilişkin düzenlemeler yer almaktadır.

Tablo 2: E-Arşiv Fatura Uygulamasına Yönelik Düzenlemeler

E- Arşiv Fatura Kapsamına Giren Mükellef Grupları	Uygulamaya Geçiş Tarihi
E-Fatura uygulamasına dâhil olan mükellefler	01/01/2020
Aracı Hizmet Sağlayıcıları, İnternet Ortamında İlan Yayınlayanlar ile İnternet Reklamcılığı Hizmet Araçları	01/01/2020
E-Arşiv Fatura uygulamasına dahil olmayan mükelleflerce, vergi mükellefi olmayanlara düzenlenecek faturaların, vergiler dahil toplam tutarı 30.000 TL'yi aşanlar (aynı günde aynı kişiye kesilen fatura tutarları toplamı)	01/01/2020
E-Arşiv Fatura uygulamasına dahil olmayan mükelleflerce, vergi mükelleflerine düzenlenecek faturaların, vergiler dahil toplam tutarı 5.000 TL'yi aşanlar (aynı günde aynı mükellefe kesilen fatura tutarları toplamı)	01/01/2020

E-Arşiv Faturayı düzenleyen mükellefler, oluşturulan faturayı alıcının talebi doğrultusunda elektronik veya kağıt ortamında göndermek, elektronik ortamda muhafaza ve istendiğinde ibraz etmekle yükümlüdür. E-Fatura ve e-Arşiv Fatura, yeni bir belge türü olmayıp, kağıt ortamdaki "Fatura" ile aynı ticari ve hukuki niteliklere sahiptir.

3.3. E-Serbest Meslek Makbuzu Uygulaması

509 No'lu Genel Tebliğ, serbest meslek erbapları tarafından düzenlenen serbest meslek makbuzunun elektronik ortamda düzenlenmesi hususunda yasal zorunluluk getirmiştir. Tablo 4'de E-Serbest Meslek Makbuzu zorunluluğuna ilişkin kapsam ve geçiş süreleri belirtilmiştir.

Tablo 3: E-SMM Uygulamasına Yönelik Düzenlemeler

E-SMM Kapsamına Giren Mükellef Grupları	Uygulamaya Geçiş Tarihi
1/2/2020 tarihi itibarıyla faaliyetine devam etmekte olanlar	01/06/2020
1/2/2020 tarihinden itibaren faaliyetine başlayacak olanlar	İşe başladıkları ayı izleyen 3. ayın sonuna kadar

Vergiden muaf olmayan serbest meslek erbaplarınca elektronik ortamda düzenlenen ve elektronik sertifika ile imzalanan e-SMM, muhatabının talebi çerçevesinde ıslak imzalı çıktısı verilerek ya da elektronik ortamda iletilerek teslim edilir. Kendisine e-SMM düzenlenen mükelleflerin ise e-SMM'nin çıktısını veya elektronik ortamdaki halini muhafaza ve ibraz etmeleri gerekmektedir.

3.4. E-İrsaliye Uygulaması

E-İrsaliye belgesi, kağıt ortamındaki sevk irsaliyesi ile aynı niteliklere sahiptir ve e-irsaliyeye ilişkin tebliğdeki düzenlemeler Tablo 4'de gösterilmiştir.

Tablo 4: E-İrsaliye Uygulamasına Yönelik Düzenlemeler

E-İrsaliye Kapsamına Giren Mükellef Grupları	Uygulamaya Geçiş Tarihi
ÖTV Kanununa ekli I sayılı listedeki malların imali, ithali, teslimi vb. faaliyetleri nedeniyle EPDK'dan lisans alan mükellefler	01/07/2020
ÖTV Kanununa ekli III sayılı listedeki malları imal, inşa ve/veya ithal edenler	01/07/2020
Maden Kanunu kapsamında düzenlenen işletme ruhsatı/sertifika sahipleri ve işletme ruhsatı/sertifika sahipleriyle yaptıkları sözleşmeye istinaden maden üretim faaliyetinde bulunan gerçek ve tüzel kişi mükellefler	01/07/2020
Şeker Kanununun 2. maddesinin (e) bendinde tanımına yer verilen şekerin imalini gerçekleştiren mükellefler.	01/07/2020
E-Fatura uygulamasına kayıtlı olan mükelleflerden demir ve çelik (GTİP 72) ile demir veya çelikten eşyaların (GTİP 73) imali, ithali veya ihracı faaliyetinde bulunan mükellefler	01/07/2020
Gübre Takip Sistemi'ne kayıtlı kullanıcılar	01/07/2020
E-Fatura uygulamasına kayıtlı olan ve 2018 veya izleyen hesap dönemleri brüt satış hasılatı 25 Milyon TL ve üzeri olan mükellefler	01/07/2020
Hal Kayıt Sistemine kayıtlı komisyoncu veya tüccar olarak sebze ve meyve ticaretiyle iştigal eden mükellefler	01/01/2020

E-İrsaliyenin malın fiili sevkinden önce düzenlenmesi ve GİB sistemlerine başarılı olarak iletilmesi malın fiili sevki için yeterlidir. Malın fiili sevki sırasında araç içinde e-İrsaliyenin bir örnek kâğıt çıktısının bulundurulması ya da elektronik olarak görüntülenmesinin sağlanması zorunludur. E-İrsaliye uygulamasına kayıtlı olmayan alıcının e-İrsaliyenin kâğıt çıktısını talep etmesi halinde söz konusu kâğıt çıktı üzerinde ıslak imza ya da kaşe bulunması gerekmektedir.

3.5. E-Müstahsil Makbuzu Uygulaması

Gerçek usulde vergiye tabi olmayan çiftçilerden alınan mallara ilişkin düzenlenen müstahsil makbuzunun elektronik ortamda düzenlenmesi, özellikle tarımsal ürünlerde fiyat manipülasyonlarının önlenmesi açısından tebliğin getirdiği önemli bir yeniliktir. Tablo 5, e-müstahsil makbuzuna ilişkin kapsam ve geçiş sürelerini göstermektedir.

Tablo 5: *E-MM Uygulamasına Yönelik Düzenlemeler*

E-MM Kapsamına Giren Mükellef Grupları	Uygulamaya Geçiş Tarihi
Hal Kayıt Sistemine kayıtlı komisyoncu veya tüccar olarak sebze ve meyve ticaretiyle iştigal eden mükellefler	01/01/2020
e-Fatura uygulamasına geçmek zorunda olan mükelleflerden faaliyetleri gereği aynı zamanda müstahsil makbuzu düzenlemek zorunda olanlar	01/07/2020
2020 veya izleyen yıllarda e-fatura uygulamasına geçen ve müstahsil makbuzu düzenleme zorunluluğu olanlar	e-Fatura uygulamasına geçiş süresi içinde

Tebliğe göre, elektronik ortamda düzenlenen E-Müstahsil Makbuzunun en az bir nüsha çıktısı alınarak, her iki tarafça ıslak imza ile imzalanması ve satıcı çiftçiye verilerek çiftçi tarafından muhafaza edilmesi, e-Müstahsil Makbuzunun tüccar nüshasının ise elektronik sertifika ile imzalı olarak elektronik ortamda muhafaza edilmesi gerekmektedir.

3.6. E-Bilet Uygulaması

Tebliğ, kâğıt ortamında düzenlenmekte olan her türlü yolcu taşıma biletleri ile yolcu listelerinin ve sosyal, kültürel ve sportif etkinliklere ait biletlerin elektronik ortamda düzenlenebilmesi, muhafazası ve ibrazına ilişkin düzenlemelere yer vermiştir. Tablo 6'da E-Bilet uygulamasına ilişkin kapsam ve geçiş süreleri belirtilmiştir.

Tablo 6: *E-Bilet Uygulamasına Yönelik Düzenlemeler*

E-Bilet Kapsamına Giren Mükellef Grupları	Uygulamaya Geçiş Tarihi
Karayolu Taşıma Yönetmeliğinde belirtilen şehirlerarası tarifeli yolcu taşımacılığı yapan D1 yetki belgeli işletmeler	01/01/2021
Yerli ve yabancı film gösteriminde bulunan sinema işletmeleri	01/07/2020

Tebliğe göre, elektronik ortamda düzenlenen E-Biletlerin, elektronik sertifika ile imzalanması ve muhatabın talebi doğrultusunda çıktısı alınabilecek şekilde sunulması gerekmektedir. Ayrıca, elektronik ortamda oluşturulan yolcu listesinin kâğıt nüshalarının sefer sonuna kadar taşıtta bulundurulması gerekmektedir.

3.7. Diğer E-Uygulamalar

Yukarıda belirtilen elektronik belgelere ilave olarak tebliğ çerçevesinde ele alınan diğer e-belgelerin kapsam ve geçiş sürelerine ilişkin hükümler ise Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7: Diğer E-Belge Uygulamasına Yönelik Düzenlemeler

E-Belge Türü	Kapsama Giren Mükellef Grupları	Uygulamaya Geçiş Tarihi
E-Gider Pusulası	G.İ.B. yapılan analiz veya inceleme çalışmaları neticesinde riskli yada vergiye uyum düzeyi düşük olduğu tespit edilen mükellefleri veya mükellef gruplarını faaliyet, sektör ve ciro tutarına bağlı olmaksızın, yazılı bildirim yapmak ve geçiş hazırlıkları yapmak için en az 3 ay süre vermek suretiyle anılan uygulamalara geçme zorunluluğu getirmeye yetkilidir.	G.İ.B. tarafından belirtilen süre içinde
E-Sigorta Komisyon Gider Belgesi		
E-Sigorta Poliçesi		
E-Döviz Alım-Satım Belgesi		
E-Dekont		

3.8. E-Belgelere İlişkin Ortak Hükümler ve Uygulamalar

Tebliğde belirtilen tüm elektronik belgelere ilişkin ortak hükümler aşağıda sıralanmıştır;

- Tebliğ kapsamında belirtilen standartlara uygun olarak düzenlenen e-Belgeler yeni bir belge türü olmayıp kâğıt ortamda düzenlenen belgelerle aynı hukuki niteliklere sahiptir.
- Bu tebliğ kapsamındaki mükelleflerden, Tebliğde ve teknik kılavuzlarda yer alan usul ve esaslara aykırı biçimde belge düzenleyenler hakkında, işledikleri fiilin türüne göre Kanunda öngörülen cezalar uygulanır. Belirlenen format ve standartlara uygun olarak düzenlenmeyen e-Belgeler, Kanun kapsamında düzenlenen belge olarak kabul edilmez.
- E-Belgelere ilişkin elektronik kayıtların bozulması, silinmesi, zarar görmesi, işlem görememesi halleri ile olağanüstü durumların meydana gelmesi halinde, E-Belge uygulamalarına dahil olanlar durumu G.İ.B.'e 3 iş günü içinde bildirerek bu kayıtları nasıl tamamlayacağına ilişkin ayrıntılı bir plan sunmak zorundadır.
- G.İ.B., yapılan analizler neticesinde riskli ya da vergiye uyum düzeyi düşük olduğu tespit edilen mükellefleri, faaliyet, sektör ve ciro tutarına bağlı olmaksızın, yazılı bildirim yapmak ve en az 3 ay süre vermek suretiyle e-Belge uygulamasına geçme zorunluluğu getirmeye yetkilidir.
- Kanunun ilgili hükümlerine göre muhafaza yükümlülüğü olanlar, gerek düzenledikleri gerekse adlarına düzenlenen bu Tebliğe konu e-Belgeleri kendilerine iletim/teslim şekline uygun olarak yasal süreler dâhilinde muhafaza ve istendiğinde ibraz etmekle yükümlüdürler.

Tebliğde ayrıca E-Belge olarak düzenlenme zorunluluğu getirilen belgelerin hangi durumlarda kâğıt olarak düzenlenebileceği hususuna da yer verilmiştir. Buna göre;

- G.İ.B'in ve E-Belge uygulamalarına taraf olan diğer kamu kurum ve kuruluşlarının bilgi işlem sistemlerinde meydana gelen arıza, kesinti ile bu sistemlerde yapılan bakım,
- Belgeleriyle ispat edilmek kaydıyla, mükellefin ya da özel entegratör kuruluşların bilgi işlem sistemlerinde meydana gelen arıza, kesinti ile bu sistemlerde yapılan planlı bakım,
- İspat edilmek kaydıyla, kullanılmakta olan mali mührün veya elektronik imza aracının arızalanması veya çalınması (yeni mali mühür veya elektronik imza aracının temini süresince),
- G.İ.B. tarafından e-Belge uygulamalarına ilişkin olarak yayımlanan genel tebliğ, sirküler ve teknik kılavuz ve duyurularda, belgelerin e-Belge yerine kâğıt olarak düzenlenmesine izin verilmesi,

gibi nedenlerle, kanunen düzenlenmesi gereken sürenin geçirilmemesi kaydıyla, kâğıt olarak düzenlenmesi durumunda özel usulsüzlük cezası kesilmez.

Mükellefler, bu tebliğde belirtilen e-Belgeleri, aşağıdaki yöntemleri kullanarak düzenleyebilirler;

1. G.İ.B. tarafından hizmete sunulan e-Belge portalı aracılığıyla (GİB Portal Yöntemi),

2. G.İ.B'ten izin almış özel entegratörlerin bilgi işlem sistemleri aracılığıyla (Özel Entegratör Yöntemi),
3. Kendi bilgi işlem sistemlerinin G.İ.B. bilgi işlem sistemleri ile doğrudan entegre edilmesi yoluyla (Doğrudan Entegrasyon Yöntemi), yararlanabilirler.

4. Sonuç

Son yıllarda bilgi teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişim ve ilerleme, başta ticaret olmak üzere, eğitim, sağlık vb. birçok alanda kişi ve kurumların yaşam biçimlerini hızla değiştirmektedir. Sosyoekonomik hayatı yeniden şekillendiren toplumsal ve kurumsal ilişkilerde yaşanan bu dönüşüm, geleneksel işleyişi değiştiren yeni iş süreçlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Teknoloji ve interneti kullanımının sağladığı büyük kolaylıklar fiziki ortamda sürdürülen ilişkileri sanal ortama taşımıştır. Bilgisayar ortamına kayan iş süreçleri özellikle ticari hayatta işletmelere verimlilik ve maliyet avantajı sağlamaktadır.

Ticari hayatta yaşanan hızlı elektronik dönüşüm, sistemin işleyişindeki en önemli unsurlarından olan muhasebe ve vergi alanında da dönüşümü zorunlu hale getirmiştir. E-fatura, e-arşiv fatura, e-serbest meslek makbuzu, e-müstahsil makbuzu e-irsaliye, e-gider pusulası, e-bilet, e-dekont, e-sigorta poliçesi gibi elektronik belgeler ve e-defter uygulamaları muhasebe sürecinin işleyişini değiştirmiştir. Bu yeni döneme, gerek meslek mensupları, gerekse iş dünyasının hazır ve tam uyumlu olabilmesi için yoğun bir şekilde eğitim çalışmalarının yapılması, yasal düzenlemelerin ve teknolojik altyapının sistemin etkin işleyişini sağlayacak şekilde düzenlenmesini zorunlu kılmaktadır. Ayrıca, üniversitelerin ilgili bölümlerindeki ders müfredatının ve eğitim şekillerinin bu gelişmelere paralel olarak düzenlenmesi büyük önem arz etmektedir. Bu noktada; e-dönüşüm sürecinin başarıyla gerçekleştirilmesi; meslek odalarının, üniversitelerin ve mali idarenin işbirliği içinde çalışmalarını gerektirmektedir.

Özellikle, 2020 yılının başından itibaren Dünya genelinde yaşanan Covid-19 salgın hastalığı, elektronik uygulama süreçlerinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. E-dönüşümün gerçekleştiği alanlarda çalışmada büyük bir kesinti olmadan ev ortamında her türlü faaliyet yürütülmektedir. Önümüzdeki süreçte e-dönüşüm; ekonomiden finansa, eğitimden sağlığa tüm yaşamda büyük önem arz edecektir.

KAYNAKÇA

- Allahverdi, M. & Karaer, M. (2019). “E-Dönüşümün Muhasebe Mesleği Yeterlilikleri Üzerindeki Etkileri ve Türkiye’de Lisans Düzeyi Muhasebe Eğitiminin Mesleki Yeterlilikler Açısından Analizi”. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 21(1): 246-273. <http://dx.doi.org/10.31460/mbdd.424178>.
- Elçin, R., Gerekan, B., & Usta, M. (2018). “E-Fatura, E-Defter ve E-Arşiv Uygulamalarına Geçiş Sürecinde Yaşanan Sorunlar: Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Üzerine Bir Araştırma”. *Mali Çözüm Dergisi/Financial Analysis*, (146): 13-42.
- Gönen, S., & Solak, B. (2017). “Maliye Bakanlığı E-Dönüşüm Sürecinin Muhasebe Meslek Mensupları Açısından Değerlendirilmesine İlişkin Bir Alan Araştırması”. *Journal of Accounting & Finance*, (76): 63-80.
- Karasioğlu, F. & Garip, O. (2019). “E-Muhasebe Uygulamaları Kapsamında Güncel Sorunlar ve Çözüm Önerileri: Karaman’da Bir Araştırma”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 22(2): 433-446.
- Öz, E. & Bozdoğan, D. (2012). “Türk Vergi Sisteminde E-Maliye Uygulamaları”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2): 67-92.
- Öztürk, M. S., & Çarıkçı, O. (2019). “Elektronik Muhasebe Uygulamaları Kapsamında Geleceğin Muhasebecileri Üzerine Bir Araştırma”. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(16): 1007-1026.
- Şenççek, F. T. (2013). “Bilişim Teknolojilerindeki Gelişmelerin Muhasebe Uygulamalarına Etkisi: E-Muhasebe”. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5(2): 89-102.
- Tekbaş, İ. (2019). *Muhasebenin Dijital Dönüşümü ve Mali Mühendislik*, Hümanist Kitap Yayıncılık, İstanbul.
- Tektüfekçi, F. (2017). “E-Dönüşüm Sürecinde E-Muhasebe Uygulamaları: Türkiye Örneği”. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 12(1): 79-88.
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı (2019), 509 No’lu V.U.K. Genel Tebliği

ROBONOMİ VE MÜŞTERİ MEMNUNİYETİ: HİZMET ROBOTLARINA İLİŞKİN LİTERATÜR TARAMASI

Bahar GÜRDİN¹

Öz

İnsanların zihinsel veya fiziksel olarak zorlandıkları, yapamadıkları veya yapmak istemedikleri, riskli buldukları işleri yerine getirmek üzere geliştirilen robotlar, yapay zekâyla da desteklendikten sonra çeşitli sektörlerdeki işletmelerce artan bir oranda talep edilir hale gelmişlerdir. Robotlar, günlük hayatın bir parçası olarak havaalanlarında, okullarda, otellerde vs. kullanılarak hizmet sektöründe yerlerini almış ve ekonominin önemli bir parçası haline gelmişlerdir. Ekonomide robotların, yapay zekânın ve otomasyonun etkinleşmesiyle robot temelli ekonomi anlamına gelen robonomi kavramı ortaya çıkmıştır. Türkçe kaynaklarda, robonomi ile hizmet robotlarına ilişkin kavramsal bir alt yapının oluşturulması ve mevcut literatürün taranmasıyla bu konu üzerine çalışacak araştırmacılara ışık tutmak amaçlanmaktadır. Hizmet robotlarına yönelik müşteri memnuniyeti ve tüketici tutumuna ilişkin verilere ulaşmak amacıyla Web of Science (WoS) veri tabanında taranan dergiler incelemeye alınmış ve toplamda 35 adet makale ve bildirinin literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Çalışmada, iç ve dış müşterilerin hizmet robotlarının sunduğu hizmetlerden memnun kaldığı ve hizmet robotlarına yönelik gerek duygusal gerekse hizmet sunumu açısından algı ve tutumlar üzerinde demografik faktörlerin etkili olduğuna ilişkin bulgulara ulaşılmıştır. Hizmet robotlarının, genel olarak müşterileri memnuniyetini artırmasına rağmen benimsenmesi ve daha aktif kullanılarak robonominin daha da gelişmesi için biraz daha zaman ve çabaya ihtiyaç duyulduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hizmet, Robot, Robonomi, Müşteri Memnuniyeti, Tüketici Tutumu

JEL Kodları: M10, M20, M30

ROBONOMICS AND CUSTOMER SATISFACTION: A LITERATURE REVIEW TOWARDS SERVICE ROBOTS

Abstract

The robots, which were developed to perform the jobs that people have mentally or physically challenged, could not or do not want to do and found risky, became increasingly demanded by enterprises in various sectors after being supported with artificial intelligence. Robots have taken their place at airports, schools, hotels etc. in the service sector as part of daily life and have become an important part of the economy. With the activation of robots, artificial intelligence and automation in the economy, the concept of robonomics which means robot-based economy emerged. In this study, it is aimed to shed light to the researchers who will work on this subject with the creation of a conceptual infrastructure for robonomics and service robots in Turkish sources and a literature review of the current literature. The journals scanned in the Web of Science (WoS) database have been taken into consideration in order to reach data on customer satisfaction and consumer attitude towards service robots and a literature review of 35 article and conference paper were carried out. In the study, it has been found that internal and external customers are satisfied with the services provided by service robots and that demographic factors are effective on perceptions and attitudes in terms of both emotional and service delivery for service robots. It is concluded that although service robots increase customer satisfaction in general, they need more time and effort to adopt and use more actively to further develop robonomics.

Keywords: Service, Robot, Robonomics, Customer Satisfaction, Consumer Attitudes

JEL Codes: M10, M20, M30

¹Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Kuyucak Meslek Yüksekokulu, bahar.gurdin@adu.edu.tr, 

Makalenin Geliş Tarihi (Received Date): 04.05.2020

Yayına Kabul Tarihi (Acceptance Date): 07.06.2020

Atıf (Citation): Gürdin, B. (2020), "Robonomi ve Müşteri Memnuniyeti: Hizmet Robotlarına İlişkin Literatür Taraması", Ekonomi Maliye İşletme Dergisi, 3(1):85-100

Giriş

Endüstrinin bilişim teknolojileriyle bütünleşmesinden oluşan ve endüstriyel üretimde 4. sanayi devrimi anlamına gelen Endüstri 4.0; düşük maliyet, yüksek verimlilik, yüksek hız ve yüksek güvenilirlik üzerine kurulmuştur. Bu bağlamda robotlar, yapay zekâ ve otomasyon (RYZO) ekonomik göstergelerde aktif bir rol üstlenmiştir. Ivanov (2017, s. 283-284) robotlara, yapay zekâyâ ve otomasyona (RYZO) dayanan bir ekonomik sistem olan ve robot ekonomisi anlamına gelen “*robonomi*”yi, çeşitli ekonomik sektörlerden şirketlerin; mal/hizmet kapasitesini genişletmek, işlemleri kolaylaştırmak, ek gelir elde etmek, maliyetleri düşürmek, şirketin rekabet gücünü artırmak, tutarlı ürün kalitesi sağlamak için benimsediklerini belirtmektedir. Şirketin rekabet gücü üzerinde önemli payı olan etkenlerden biri de müşteri memnuniyetidir. Bir müşterinin (iç veya dış) hizmet robotundan sağladığı fayda ne kadar yüksek ise memnuniyeti de o derece yüksek olacaktır. Bu da robotların müşteri memnuniyetine dayalı olarak tasarlanması ve gün geçtikçe optimize edilmesini sağlamaktadır.

Robotlara ilişkin en temel fikirler her ne kadar Leonardo da Vinci'nin zamanında ortaya çıksa da modern robot terimi ilk kez, 1921'de bir tiyatro oyununda ortaya çıkmıştır. “Zorla çalıştırılan kölelik” anlamına gelen ve eski Slav bir kilise kelimesi olan “*rabota*”dan gelen robot terimi; oyun yazarı, romancı ve gazeteci olan, 1890-1938 yılları arasında yaşayan Çek asıllı Karel Čapek'in parlak buluşudur. Karel Čapek robotları, 1921'de gözde tiyatro oyunu olan “RUR” veya “Rossum'un Evrensel Robotları” ile tanıtmıştır (ROMT, 2017; www.npr.org, 2011).

“*Avrupa'nın ilk endüstriyel robotu*” olan Unimate, 1959'da George Devol ve Joseph Engelberger tarafından İsveç, Uppsland Väsby, Metallverken'de kuruldu. 1961'de Unimation şirketi tarafından ABD, GM (General Motors)'de de kurulan bu robot; Trenton, New Jersey'deki GM Ternstedt tesisinde, kapı ve pencere kolları, vites kolları, aydınlatma armatürleri ve otomotiv iç mekânları için diğer donanımları yapan bir üretim hattında kullanıldı. 1962'de ilk silindirik robot olan ve çok yönlü transfer kelimelerinden versatran olarak adlandırılan; “ABD 6 Versatran” robotları American Machine and Foundry-Amerikan Makine ve Döküm (AMF-AMD) tarafından Canton, ABD'deki Ford fabrikasında kuruldu (IFR, 2012, s. 1).

Robotik teknolojinin ve pratik ihtiyaçların gelişmesiyle birlikte birden fazla robotlu sistemler, tek robot sistemine kıyasla görevleri daha etkili bir şekilde başarabildiği ve büyük veya karmaşık projelere yetkin olabildiği için insanlar tarafından daha fazla talep edilir hale gelmiştir (Huang ve Lu, 2017, s.1).

Çeşitli sensörler ve duyu-düşünce-eylem dizisi kaynakları tarafından, aldıkları verilere dayanarak otonom karar verme yeteneğine sahip olan, böylece önceki tecrübelerden öğrenebilen ve duruma adapte olan robotlar; karmaşık bir dizi eylem gerçekleştirebilen makineler olarak görülmektedirler. Müşteriyle etkileşim halinde olan ve adeta bir ön saf hizmeti sunan robotlar, sosyal robotlar olarak görülebilirler ve robotların, hizmet alışverişi sırasında bir dereceye kadar otomatik sosyal varlık (OSV) oluşturabilmesi sosyal etkileşim bağlamında önemlidir (Wirtz vd., 2018, s. 909).

Robotların hizmet karşılaştığı sırasında sosyalleşmesiyle hizmet robotları daha fazla ön plana çıkmaktadır. Robotik Endüstri Birlikleri tarafından; “*üretim hattı işlemleri hariç, ticari görevlerin otomasyonu için yarı veya tamamen otonom robotlar*” olarak tanımlanan hizmet robotları; tarım robotları, inşaat robotları, müşteri hizmetleri robotları, savunma robotları, yıkım robotları, dış iskelet robotları, alan robotları, insansız robotlar, denetim robotları, endüstriyel temizlik robotları, lojistik robotları ve tıbbi robotları olmak üzere 12 alanda hizmet vermektedir. Uluslararası Robotik Federasyonu Dünya Robotlar 2018 Hizmet Robotları raporuna göre, profesyonel hizmet robotları için 2019-2021 birleşik pazar değerinin 37 Milyar Dolar olacağı tahmini yapılmıştır. Makine öğrenimindeki yenilikler yapay zekâ, uyarlanabilir bilgi işlem ve görüntü sistemlerindeki robot yeteneklerindeki hızlı artış, robotların piyasada neredeyse üç kat değer kazanmasına neden olmaktadır (RIA, t.y.). Robot yeteneklerindeki hızlı artışla beraber robotların sunduğu avantajlar da robotların değerinin belirlenmesinde etkilidir. Ancak robotların sunduğu avantajların yanında Tablo 1'de de görüldüğü üzere bir takım dezavantajları da bulunmaktadır.

Tablo 1: Robotların Sağladığı Avantajlar ve Dezavantajlar

Avantajlar	Dezavantajlar
<ul style="list-style-type: none"> ✓ 7/24 çalışabilirler. ✓ Robotlar, yazılım ve donanım yükseltmeleriyle çeşitli görevleri yerine getirebilir ve kapsamlarını genişletebilirler. ✓ Robotlar aynı anda çok sayıda iş sunabilirler. ✓ Robotlar çalışmaların sürekliliğini sağlar ve kalitesini sürekli artırırlar. ✓ Robotlar çalışmalarını doğru bir şekilde ve zamanında yerine getirirler. ✓ Robotlar rutin işlemleri defalarca tekrarlayabilirler. ✓ Robotlar iş ayrımı yapmazlar, şikâyet etmezler, hastalanmazlar, grev yapmazlar, söylene yaymazlar, haber vermeden işten ayrılmazlar, olumsuz duygular göstermezler, işten kaytarmazlar. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Robotlar yaratıcılıktan yoksundur. ✓ Robotların iş materyallerini hazırlaması için (en azından öngörülebilir gelecekte) bir yöneticiye ihtiyaçları vardır. ✓ Robotların bireylere ve ihtiyaçlara karşı kişisel bir yaklaşımı olmayabilir. ✓ Robotlar yapılandırılmış durumlarda yönlendirilebilirler (en azından şimdilik). ✓ Robotlar, insan çalışanlar tarafından bir tehdit olarak algılanabilirler (örn., Neo-Luddizm hareketi).

Kaynak: Ivanov, 2016, s. 43-44-45; Ivanov, 2017, s. 285.

Tablo 1’den de görüleceği üzere robotlar insan çalışanlara nazaran neredeyse sınırsız denilebilecek çalışma kapasiteleri, insanlara özgü duygu ve davranışları sergilememesi (kırılma, şikâyet etme, işten kaytarma, hastalanma vs. gibi) ve işleri zamanında doğru ve kaliteli bir şekilde yapabilmeleri gibi ciddi anlamda önem arz eden avantajlara sahiptirler. Bunun yanında; yaratıcılıktan yoksun olma, kendi kendilerine karar verememe, duygusallık gerektiren hallerde bunu sağlayamamaları ve insan çalışanlar için işte rakip olarak görülme gibi dezavantajlara da sahiptirler.

Gelecekte neredeyse tüm hizmet robotlarının, bilgi tabanlı ve bulut tabanlı sistemler vs. aracılığıyla daha büyük bir sisteme bağlanacağını ve yerleştirileceğini vurgulayan Wirtz vd., (2018, s. 909), kameralar, mikrofonlar ve sensörler gibi yerel giriş kanallarına ek olarak, internet, toplu kurumsal bilgi tabanı ve müşteri alt yapısı, tercih ve işlem verilerini içeren müşteri ilişkileri yönetimi sistemi de dâhil olmak üzere çok çeşitli diğer kaynaklardan gelen verilere erişebileceğini belirtmiştir. Araştırmacılara göre, yüz ve ses tanıma sistemleri gibi biyometrik özelliklerle daha da geliştirilen hizmet robotları, bu sayede bir müşteriyi tanımlayabilecek ve ihmal edilebilir marjinal maliyetle, yüksek düzeyde özelleştirilmiş ve kişiselleştirilmiş hizmet sunabilecektir. Özelleştirilmiş ve kişiselleştirilmiş hizmetle karşı karşıya kalan müşteri ise doğal olarak hizmetten yüksek oranda tatmin olacak ve memnuniyeti artacaktır. Bu özellikleri açısından bakıldığında hizmet robotları ile iç müşteriler olan hizmet çalışanlarının sunduğu hizmetler arasında farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bu farklılıklara Tablo 2’de değinilmiştir.

Tablo 2: Hizmet Çalışanlarının Hizmet Robotlarıyla Karşılaştırılması

Boyut	Hizmet Çalışanları	Hizmet Robotları
Mikro: Hizmet Eğitimi ve Öğrenimi	Birey gibi davran Eğitim gerekiyor Bireysel öğrenme Sınırlı bellek ve erişim Gerekli anlama	Bağlı sistemlerin bir parçası olarak hareket et Sistem çapında yükseltilebilir Sistem öğrenimi Neredeyse sonsuz bellek ve erişim Desen tanıma
Mikro: Müşteri Deneyimi	Heterojen çıktı Özelleştirme ve kişiselleştirme çalışanların beceri ve çabalarına bağlıdır İstenmeyen önyargılar Gerçek duygulara sahip olun Derin oyunculuk yapabilir Hazır düşünme ve yaratıcı problem çözme yapabilir Profesyonel hizmet rollerinde iyi.	Homojen çıktı Özelleştirme ve kişiselleştirme, tutarlı kalite ve performansta ölçekte sunulabilir Potansiyel olarak önyargı yok Duyguları taklit edebilir Yüzey etkili olabilir Sınırlı kullanıma hazır düşünme, kurala bağlı sınırlara sahiptir Alt hizmet rollerinde iyi.
Orta Düzey: Pazar Seviyesi	Hizmet çalışanları rekabet avantajı kaynağı olabilir Yüksek artan maliyet Düşük ölçek ve kapsam ekonomileri Hizmette farklılaşma, daha iyi işe alma, seçim, eğitim, motivasyon ve hizmet çalışanlarının organizasyonuna dayanabilir.	Hizmet robotlarının rekabet avantajı kaynağı olması pek olası değildir Düşük artan maliyet Yüksek ölçek ve kapsam ekonomileri Ölçek ve kapsam ekonomileri ile ilgili ağ ve hizmet platformu etkileri önemli rekabet avantajı kaynakları haline gelecektir.
Makro: Toplumsal Düzey	Hizmet çalışanları (örneğin sağlık hizmetleri) tarafından yerine getirilirse önemli hizmetler pahalıdır ve azdır. Birçok hizmet çalışanı çekici olmayan işlerde (ör. Çağrı merkezi temsilcileri ve kasierler) çalışır.	Robot tarafından sunulan hizmetlerin maliyet tasarrufları azaltılacak, bu da daha düşük fiyatlara, artan tüketim ve daha yüksek yaşam standartlarına yol açacaktır. Sıradan ve çekici olmayan hizmet işleri robotlara devredilebilir.

Kaynak: Wirtz vd., 2018, s. 910.

Tabloya genel olarak bakıldığında, hizmet çalışanlarının da hizmet robotlarının da bir takım avantaj ve dezavantajlarının olduğu görülmektedir. Fakat gerek hizmet eğitim ve öğrenimi olsun gerekse müşteri deneyimi, pazar düzeyi veya toplumsal seviyede olsun robotların; hayatı daha da kolaylaştırdığı, maliyetleri düşürdüğü, kapasite sorunlarının olmadığı, insan kaynaklı sıkıntıları ortadan kaldırdığı, yüksek yaşam standardı sunduğu ve avantajlarının dezavantajlarından daha fazla olduğu görülmektedir.

Yapay zekâdaki (YZ) gelişmeler; robotlara açık dünyalarda ve yapılandırılmamış ortamlarda karar vermeleri için daha fazla özerklik imkanı sağladığı gibi her gün algılama, el becerisi, bellek, uyarlanabilirlik ve fiziksel güç ile ilgili daha fazla "insan benzeri" özellikler de kazandırmaktadır. Robonomi akıllı robotların, çeşitli kilit ekonomik faaliyetlerde bazı insan davranışlarını çoğaltma kapasitesine sahip otonom ajanlar olarak hareket ettiği ekonomik bir sistem olacağı, artan özerklik ve insan-robot etkileşim seviyeleriyle akıllı robotların, yakın zamanda insanlarla veya diğer robot meslektaşlarıyla hizmet ve mal alışverişi ve tüketimi gibi çeşitli ekonomik anlaşmalar kurarak insan benzeri yeni yetenekler kazanacağı düşünülmektedir (Arduengo ve Sentis, 2019, s. 1).

Robotlara, yapay zekâya ve otomasyona (RYZO) dayanan ekonomik bir sistem olan robonomi; endüstri, enerji, ulaşım, tarım ve evlerde akıllı robotik üretiminin ve kullanımının önemli bir genişlemesidir (Ivanov, 2017, s. 284; Mazaraki ve Duginets, 2017, s. 42) ve kendine has ilkeleri bulunmaktadır. Bu ilkeler (Ivanov, 2017, s. 286): *“Yüksek düzeyde üretim otomasyonu; Daha az ama daha yoğun bilgi gerektiren işler; İstihdam ve gelirler arasındaki kopukluk; Çeşitli tek ve çok amaçlı endüstriyel, hizmet ve sosyal robotların aktif kullanımı; Yüksek üretim maliyet-etkinliği; Tüketicilere yakın küçük ve dağınık fabrikalar; Hizmetlerin yüksek düzeyde standardizasyonu; Emek ve sermaye bolluğu rekabet avantajlarının kaynağı değilken bilgi ve yaratıcılığın kaynağıdır”*. İlkelerden de görüldüğü üzere robonominin hayatımıza girmesiyle birlikte insanlardan fiziksel emek yerine daha çok, bilgi talep edilir hale gelmiştir. Sadece işgücü üzerinde değil üretim ve üretim hatlarında da birçok sıkıntıyı gideren robonomide, robotlar daha etkin olacağından hane halkı gelirleri hükümetler tarafından karşılanacak ve istihdam-gelir arasında kopukluk oluşacaktır.

Robonominin, üretim süreçleri ve akıllı fabrikalar için; üretim görevinin niceliksel özelliklerde açıkça planlanmasının yanı sıra yapılan çalışmanın doğru değerlendirilmesi, herhangi bir robotik hizmette gerçekleşen verimsizlik durumunda filtreleme ve bu yolla maliyetleri azaltma, üretim ve iş süreçlerini herhangi bir aksamaya yer vermeyecek şekilde doğrudan bağlama yeteneği ve müşterinin nabzını tutmak, mevcut sorunlarının giderilmesi ve gelecek planlarının yapılabilmesi için satışlardan geri bildirim alma gibi bazı avantajları vardır (Kapitonov vd., 2018, s. 80).

Çalışmasında akıllı müşteri hizmetleri sisteminin önemine değinen Wang (2018, s. 374) da benzer şekilde, iç pazarda giderek şiddetlenen küçük ve mikro işletmeler arası rekabetin yanı sıra işletmelerin, işletme maliyetlerini azaltma, personel verimliliği ve iç-dış müşteri memnuniyetini artırarak kendi marka imajını kademeli olarak oluşturmak için bu tür akıllı sistemlerden yararlandıklarını dile getirmiştir.

Robonominin ilkelerinde ve avantajlarında sayılan özelliklere bakıldığında müşteri memnuniyetine odaklanıldığı görülmektedir. Günümüzde işletmelerin başarısının temel unsuru olarak değerlendirilen müşteri memnuniyetini, müşterinin işletmeden aldığı mal ve hizmetler konusunda olumlu düşünmesi olarak tanımlamak mümkündür. Olumlu düşüncenin temelinde ise müşteri beklentilerinin doğru analiz edilmesiyle uygun düzeyde hizmet sunulması ve müşteri memnuniyetinin sağlanması yatmaktadır. Dolayısıyla işletmeler sundukları hizmetleri, kaliteli, etkin ve müşteri beklentilerini karşılayacak şekilde düzenlemek ve hizmet kalitelerini yükseltmek zorundadırlar (Şahin ve Şen, 2017, s. 1176).

Sunulan hizmetin kalitesinin, müşteri memnuniyetini etkileyen en büyük faktörlerden biri olduğunu dile getiren Bilgin ve Kethüda (2017, s. 149) hizmet kalitesini, müşterilerin beklentileri ile elde ettikleri hizmetlere yönelik değerlendirmeleri arasındaki farklılıklar olarak ifade etmiş ve temelde

hizmet kalitesinin, bir işletmenin müşteri beklentilerini karşılaması hatta aşması anlamına geldiğini belirtmiştir.

Tanımlamalardan da görüldüğü üzere robonominin ilke olarak; yüksek üretim otomasyonu daha az ama yoğun bilgi gerektiren işleri, yüksek üretim maliyet-etkinliğini, istihdam sağlanması ve gelirler arası kopukluğun giderilmesi gibi unsurları benimsemesi iç müşteri memnuniyetini artırırken, yüksek düzeyde hizmet standardizasyonu ve tüketicilere yakın fabrikaların olması da dış müşteri memnuniyetini etkileyecektir. Benzer şekilde robonominin avantajlarından; yapılan çalışmaların doğru değerlendirilmesi fire ve maliyetlerin azaltılması, üretim ve iş sürecini doğrudan bağlama yeteneği iç müşteri memnuniyetini artırırken satışlardan alınan geri bildirimler hem iç hem de dış müşteri memnuniyetini etkileyecektir.

1. Metodoloji

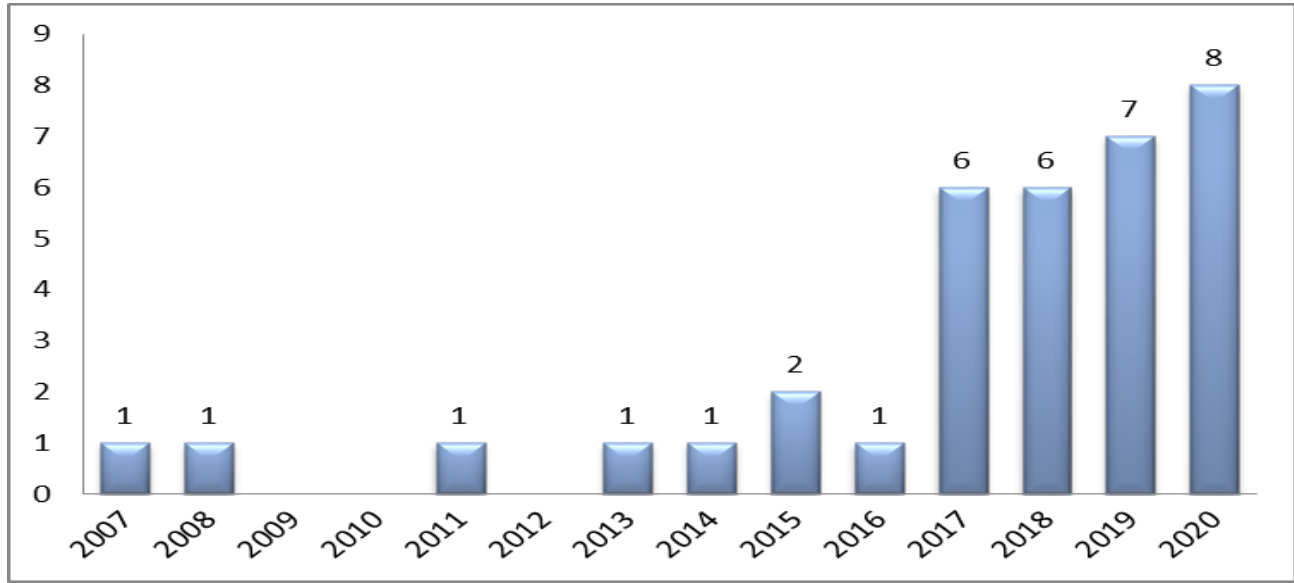
Giderek değer kazanan robonomi, günlük hayatın bir parçası haline gelmektedir. Bu bağlamda hizmet robotlarının günlük hayatta da kendini göstermeye başlaması ve işletmelerce talep edilir hale gelmesiyle birlikte konu, araştırmacıların da ilgisini çekmiştir. Bu doğrultuda yapılan inceleme sonucunda, WoS veri tabanında Türkiye’de hizmet robotlarına yönelik müşteri memnuniyeti çalışmasına rastlanılmamıştır. Hâlbuki Türkiye’de de hava alanlarında, otellerde vs. hizmet robotları az da olsa kullanılmaktadır. Dolayısıyla hizmet robotlarının, hayatlarına dâhil olduğu müşterilerin memnuniyeti de oldukça önemlidir. Buradan hareketle Türkçe kaynaklarda robonomi ile hizmet robotlarına ilişkin kavramsal bir alt yapı oluşturmak ve Türkiye’de hizmet robotlarına yönelik müşteri memnuniyetinin ölçümü üzerine çalışacak olan araştırmacılara ışık tutmak amacıyla mevcut literatüre ait tarama gerçekleştirilmiştir. Daha öncesinde benzer bir çalışmaya rastlanılmamış olması da çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır.

Gerçekleştirilen çalışmada bilimsel bilgi paylaşım araçlarından, Web of Science kullanılmıştır. Fen Bilimleri, Sosyal Bilimler, Sanat ve İnsani Bilimleri konu alan 12.000’den fazla dergi ve 148.000 konferans bildirisini düzenli olarak tarayarak araştırma alanlarıyla en ilgili ve prestijli yayınlara ulaşılmasını sağlayan Web of Science; araştırma alanlarında yayın üreten uzman araştırmacıların çalışmalarındaki referans bilgilerini ve konu ilişkilerini kullanarak birbiriyle ilgili tüm kayıtlara linkler veren veri tabanıdır (Thomson Reuters, 2011).

Çalışmanın gerçekleştirilebilmesi için WoS veri tabanı tarafından taranan dergiler incelemeye alınmış ve hizmet robotlarına yönelik 6.956 adet çalışmaya ulaşılmıştır. İlgili çalışmalara ulaşmak amacıyla WoS veri tabanının arama kısmına hizmet robotları konu tanımlaması yapılmış ve ilk tarama gerçekleştirilmiştir. Ulaşılan hizmet robotu çalışmalarında müşteri memnuniyeti ve tüketici tutumunun yanı sıra birçok teknik çalışmayı da içerdiğinden tarama müşteri memnuniyeti ve tüketici tutumu ile sınırlandırılmış; hizmet robotu ve tüketici tutumu ile hizmet robotu ve müşteri memnuniyeti konu tanımlamalarıyla ikinci tarama gerçekleştirilmiştir. Bu işlem sonucunda 24 adedi makale 11 adedi bildiri olmak üzere 35 adet İngilizce dilinde yayınlanmış hizmet robotlarına yönelik müşteri memnuniyeti ve tüketici tutumu çalışmasına ulaşılmıştır. Belirtilen anahtar kelimeler “konu” adı altında tarandığından hem başlıkta hem anahtar kelimelerde hem de konu özeti içerisinde yer almaktadırlar.

2. Bulgular

WoS veri tabanından elde edilen veriler doğrultusunda 2007-2020 yılları arasında 24’ü makale 11’i bildiri olmak üzere 35 adet hizmet robotlarına ilişkin müşteri memnuniyeti ve tüketici tutumu çalışmasına ulaşılmıştır. Şekil 1’de, WoS veri tabanında taranan, hizmet robotlarına yönelik müşteri memnuniyeti ve tüketici tutumuna ilişkin çalışmaların yıllar itibarıyla dağılımı gösterilmektedir.

Şekil 1: Hizmet Robotlarına Yönelik Müşteri Memnuniyeti ve Tüketici Tutumuna İlişkin Çalışmaların 2007-2020 Yılları İtibariyle Dağılımı

Şekil 1’den de görüldüğü üzere en fazla çalışma 2019 yılında gerçekleşirken onu 2018 ve 2017 yılları takip etmektedir. 2009, 2010 ve 2012 yıllarında ise bu alanda hiç çalışma yapılmamıştır.

Tablo 3’de ise 2007-2020 yılları arasında hizmet robotlarına yönelik müşteri memnuniyetine ilişkin gerçekleştirilen Çalışmalar; yazarlar, yıllar, çalışma türü, yöntem, çalışma konusu ve bulgular şeklinde kategorize edilmiştir.

Tablo 3: 2007-2020 Yılları Arasında Hizmet Robotlarına Yönelik Müşteri Memnuniyetine İlişkin Çalışmalar

YAZARLAR	YIL	ÇALIŞMA TÜRÜ	YÖNTEM	ÇALIŞMA BAŞLIĞI	BULGULAR
Zhu ve Chang	2020	Makale	Anket	İnsansı Ele Sahip Robot Daha İyi Yemek Pişiriyor? Robotik Şef Antropomorfizmanın Gıda Kalitesi Tahminine Etkisi	Robotik şef antropomorfizmasının, sıcaklık ve yetkinlik algısı yoluyla gıda kalitesi tahmini üzerindeki etkisini araştırmayı amaçlayan çalışmanın sonucunda; robot şef antropomorfizmasının, gıda kalitesi tahmininde direkt bir etkisinin olmadığı ancak sıcaklık ve yetkinlik algısı değişkenleri aracılığıyla etkilediği ve cinsiyetin değil de yaşın önemli bir kontrol değişkeni olduğu görülmüştür.
Vinh, Wirtz, Kunz, Paluch, Gruber, Martins ve Patterson	2020	Makale	Literatür Taraması	Hizmet Robotları, Müşteriler ve Hizmet Çalışanları: Akademik Literatürden Ne Öğrenebiliriz ve Boşluklar Nerede?	Araştırmacılar, gelecekteki araştırmaları yönlendirmek amacıyla hizmet robotlarının müşteriler ve çalışanlar üzerindeki etkisi hakkında iş literatürünü sistematik bir şekilde incelemişlerdir. İnceleme sonucunda hizmet robotlarının, <i>müşteriler üzerinde:</i> Hizmet robotlarının kabulü ve kullanımı ile ilgili kapsayıcı çerçeveler; hizmet robotlarının ve antropomorfizmin özellikleri ve gelişmiş ve kötüleşen hizmet deneyimleri potansiyeli gibi ve <i>hizmet çalışanları üzerinde:</i> Düşük iş rutini, artırılmış verimlilik ve iş tatmini gibi çalışanlara sağlanan faydalar; özerklik kaybı ve bir dizi olumsuz psikolojik sonuç gibi potansiyel olumsuz sonuçlar; insan-robot işbirliği fırsatları; iş güvensizliği ve robotla ilgili beceri kazandırmak ve geliştirmek fırsatları gibi olumlu-olumsuz birçok etkisi olduğu görülmüştür.
Morita, Kashiwagi, Yorozu, Suzuki ve Yamaguchi,	2020	Makale	Anket	Çok Robotlu Kafenin Hizmet Kalitesi Boyutlarına Göre Değerlendirilmesi	Çok robotlu kafenin hizmet kalitesini değerlendirerek robotik hizmetlerde müşteri memnuniyetini artırmaya yönelik temel faktörleri belirleme amacıyla gerçekleştirilen çalışma sonucuna göre, PRINTEPS’in (Pratik Akıllı Uygulamalar) kullanışlılığı doğrulanmış ve robot kafe hizmetinde “eğlence faktörü”nün, önemli ve vazgeçilmez bir faktör olduğu görülmüştür.

Wang, Zhan ve Wang	2020	Makale	Kavramsal Yaklaşım	IoT Ortamında Sevkiyat Operasyonlarını Geliştirmek için Akıllı Lojistik Hizmet Sistemi	Müşteri memnuniyetini artırmak için IoT teknolojisi aracılığıyla sevkiyat operasyonlarını verimli bir şekilde koordine etme yeteneğini gösteren çalışmada; müşteriler, sipariş alma robotları ve bulut teknolojisi arasında dinamik koordinasyon sağlayan IoT tabanlı akıllı lojistik dağıtım sistemi önerilmekte ve geleneksel sevkiyat metodolojilerinden daha iyi performans gösterdiği dile getirilmektedir.
Fan, Wu, Miao ve Manila	2020	Makale	Anket	Teknoloji Antropomorfizması Bir Hizmet Arızasından Sonra Müşteri Memnuniyetini Azaltmaya Ne Zaman Yardımcı Olur? - Tüketici Teknolojisinin Birbirine Bağlı Öz-Yeterliliğinin ve Öz-Yapının Denetleyici Rolü	Bir hizmet hatası durumunda tüketicilerin, birbirine bağımlı olan öz-yapı ve teknoloji öz-yeterliklerinin (ikisi birlikte), antropomorfik (insan benzeri özelliklere sahip) hizmet makinelerine tepkilerini nasıl etkilediğini araştıran çalışmanın sonuçları müşterilerin, teknoloji antropomorfizmasının memnuniyetsizliği üzerinde olumsuz etkisi varken birbirine bağımlı öz-yapı ve teknoloji öz-yeterlik düzeylerinin memnuniyetsizlik üzerinde önemli etkilerinin olduğunu ve antropomorfik olmayanlara nazaran antropomorfik bir self-servis makinesinin neden olduğu bir hizmet başarısızlığından dolayı müşterilerin farklı düzeylerde memnuniyetsizlik gösterdiğine işaret etmektedir.
Tussyadiah, Zach ve Wang	2020	Makale	Anket	Gezginler Akıllı Servis Robotlarına Güveniyor mu?	Yolcuların akıllı otonom teknolojilere olan güvenini, kendi kendine giden ulaşım ve robot barmanleri içeren iki çalışmaya dayanarak inceleyen çalışmanın sonuçlarına göre, seyahat ortamlarında sosyal güdümlü etkileşimler için tasarlanmış akıllı robotlara tüketici güveni gerçekleşmiştir ve robotların fiziksel formu güveni etkilememektedir. Ayrıca akıllı makinelere güvenin, teknolojiye karşı olumsuz tutum ve teknolojiye güvenme eğiliminden etkilendiği gözlemlenmiştir. Son olarak çalışma, bilişsel güven oluşturma sürecinin akıllı makinelerin güven nesnesi olduğu bağlamlarda gerçekleştiğini göstermektedir.
Nakanishi, Kuramoto, Baba, Ogawa, Yoshikawa, ve Ishiguro	2020	Makale	Deney	Otelde Sosyal Robotlarla Devamlı Ağırılama	Araştırmacılar, sosyal robotların otel müşterileri ile iç açıcı etkileşimlere girme olasılığını belirlemeyi amaçlamıştır. Çalışma sonucunda, müşterileri için sosyal robotlarla etkileşimin otel iç açıcı bir deneyim sağlayabileceği ve birçok katılımcının bu etkileşimlerden rahatlamış, daha az yalnız, daha canlı ve samimi hissettiklerini belirttikleri görülmüştür.
Chi, Denton ve Doğan	2020	Makale	Kavramsal Yaklaşım ve Literatür Taraması	Hizmet Sunumunda Yapay Zekâ Cihaz Kullanımı: Sistematik Bir Gözden Geçirme, Sentez ve Araştırma Gündemi	Çalışma 7 ana tema altında (1) ağırlıklı olarak AI teknolojisini tartışan, (2) hizmetler bağlamında olan ve (3) AI teknolojisinin sistem tasarımı, algoritmalar, ses tanıma modülleri veya psikolojik bilgi gösterimleri gibi teknik konulardan ziyade kullanımı veya çalışmalarını araştıran yayınları, Yapay Zekâ (YZ) ve YZ'nin hizmet sunumu ve konaklama endüstrisine uygulamalarını sistematik olarak gözden geçirmektedir. Ayrıca, çalışmada özellikle hizmet bağlamında AI araştırmasının hala başlangıç aşamasında olduğu vurgulanmıştır.
Khaksar, Khosla, Singaraju ve Slade	2019	Makale	Anket ve Görüşme Tekniği	Bakıcının, Sosyal Yardım Teknolojisini Kabul ve Uyum Algısı: Algılanan Risklerin Orta Düzeyde Etkileri	Çalışma, sosyal destek teknolojileri olarak sosyal robotların, bakıcıların bakış açısından yaşlı bakımı içinde teknolojik inovasyonu kabul etmeyi ve benimsemeyi amaçlayan ve nasıl kolaylaştırabildiğini gösteren deneysel kanıtlar sunmakta ve benimsemeleri gereken unsurları araştırmakta ve birleştirmektedir. Buna göre sosyal robotlar bakıcının iş özelliklerini değiştirebilecektir.
Ene ve Badescu	2019	Bildiri	Deney	YZ Tabanlı Hizmet Robotlarının Algılanmasına İlişkin Göz İzleme Çalışması	Farklı yapay zekâ (YZ) biçimlerinin tüketiciler tarafından nasıl algılandığını araştıran çalışma sonuçları, toplumun (tüketicilerin), artmış antropomorfik görünüme sahip robotları kabul etmeye henüz hazır olmadığını göstermiştir.
Choi, Choi, Oh ve Kim	2019	Makale	Deney	Otellerde Hizmet Robotları: İnsan-Robot Etkileşiminin Hizmet Kalitesi Algılarını Anlama	Çalışma, insan-robot etkileşiminin otelciler ve konuklar açısından etkisini anlamayı amaçlamakta ve algılanan hizmet kalitesinin üç boyutunu (sadece insan personeli, sadece hizmet robotu ve insan personeli ve hizmet robotunun birleşik hizmetleri arasında) karşılaştırmaktadır. Sonuç olarak insan personel hizmetleri hizmet robotları hizmetlerine nazaran; (1)

ROBONOMİ VE MÜŞTERİ MEMNUNİYETİ: HİZMET ROBOTLARINA İLİŞKİN LİTERATÜR TARAMASI

					etkileşim kalitesi ve (2) fiziksel hizmet ortamı açısından daha olumlu algılanmış ve sonuç kalitesinde de önemli bir fark görülmemiştir.
Jörling, Böhm ve Paluch	2019	Makale	Deney ve 7'li Likert Ölçeği	Hizmet Robotları: Hizmet Sonuçları için Algılanan Sorumluluk Yöneticileri	Çalışmada, müşterilerin hizmet robotlarıyla deneyimleri ölçümlenmiştir. Buna göre: Hizmet robotlarının özerkliğinin, teknoloji üzerinde algılanan davranış kontrolünü manuel teknolojilere kıyasla azalttığı, bunun sonucunda da teknolojinin elde ettiği sonuç için algılanan sorumluluğu azalttığı görülmüştür.
Belanche, Casalo ve Flavian	2019	Makale	Anket	Fintech'te Yapay Zekâ: Müşterilerin Robo-Danışmaları Benimsemesini Anlamak	Çalışma, müşterilerin hem geleneksel öncülleri hem de sosyal etkileri dikkate alan Robo-danışman sistemlerini benimseme kararlarının kilit belirleyicilerini tanımlamayı amaçlayan çalışmada; bankaların ve finans sektöründeki diğer firmaların, geniş bir tüketici kitlesi tarafından kullanılacak robo-danışmanlar tasarlaması ve uygulanan pazarlama taktiklerinde, müşterinin robotlara aşinalık düzeyini göz önünde bulundurulmaları gerektiği görülmüştür.
De Keyser, Köcher, Alkire, Verbeeck ve Kandampully.	2019	Makale	Kavramsal Yaklaşım ve Görüşme Tekniği	Ön Saf Hizmet Teknolojisi İnfüzyonu: Kavramsal Arketipler ve Gelecekteki Araştırma Yönlendirmeleri	Akıllı teknolojilerin ve ilintilerinin, müşteri-ÖSE (Ön Saf Elemanı)- hizmet organizasyonları üçlüsüne odaklanarak hizmet piramidini nasıl etkilediğini anlamayı amaçlayan çalışmada, Ön Saf Hizmet Teknolojisi (ÖSHT) tanımlanmakta ve organizasyonel bağlamda ön safta bir dizi ÖSHT infüzyon arketipi önerilmektedir. Ayrıca araştırmacılar, konuşma araçlarının, XR (genişletilmiş gerçeklik)'nin ve blockchain teknolojisinin hizmeti nasıl etkileyeceğini anlamaya odaklanarak gelecekteki araştırmaların yönlerini geliştirmektedirler.
Yu ve Ngan	2019	Makale	Anket	Baş Eğmenin Gücü: Hizmette İnsana Karşı İnsansı Robotun Gülümsemesinde Algılanan Cinsiyet ve Kültürel Farklılıkları	Çalışmada amaç: Farklı derecelerde baş eğimine sahip robotlarla insan personelin sunduğu hizmetlerde kişilerarası sıcaklık ve müşteri memnuniyeti açısından farklılık olup olmadığının belirlenmesidir. Farklı kültürel geçmişe sahip kadın ve erkek müşterilerin, farklı derecelerde baş eğimli robotu ve insan personeli, kişilerarası sıcaklık açısından çok farklı algıladıkları fakat müşteri memnuniyeti açısından böyle bir farklılığın olmadığı gözlenmiştir.
Ivanov, Webster ve Garenko	2018	Makale	Anket	Genç Rus Yetişkinlerin Otellerde Potansiyel Robot Kullanımına Yönelik Tutumları	Rus konaklama endüstrisinde Rus Gençlerinin robotların kullanımına yönelik tutumlarını araştırmayı ve demografik özellikler ile hangi tutumların bağlantılı olduğunu bulmayı amaçlayan çalışmanın sonuçlarına göre: Otellerde robot sahibi olmayı en çok destekleyenler Moskovalılar, erkekler ve genel olarak hizmet endüstrilerinin kullanımını destekleyenlerdir. Ayrıca erkekler ve kadınlar, robotların otellerde yapabileceği farklı türdeki görevleri algılama konusunda ciddi farklılıklar göstermektedir.
Ivanov, Webster ve Seyyedi	2018	Makale	Anket	Konaklama İşletmelerinde Robotların Tanıtımına İlişkin Tüketici Tutumları	Konaklama ve turizm endüstrilerine robotların ve yapay zekânın tanıtılması üzerine İran halkının algılarına bakılan çalışmaya göre: Cinsiyet, yaş vs. gibi demografik özellikler fark etmeksizin İranlı tüketiciler, insan çalışanları hizmet robotlarına tercih etmektedir.
Li, Jai, Yang, Li, Yuan, Zhang ve Sun	2018	Makale	Deney	Restoranlarda Tüketici Gıda Seçimleri İçin Akıllı Öneri Tekniklerinin Uygulanması	Menü önerisi üretmek için üç faktörlü, çok öznitelikli ilişki matrisi (MARMTF) çerçevesi kullanılan çalışmada, restoranlarda tüketicilere uygun ve etkili bir yemek seçme aracı sağlamak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda uygun ve etkili yeme davranışları ve gıda özellikleri ile ilgili bilgileri içeren bir gıda tavsiye sistemi geliştirilmiştir.
Wang	2018	Bildiri	Kavramsal Yaklaşım	Doğal Dil İşlemeye Dayalı Akıllı Müşteri Hizmetleri Sistemi Tasarımı	Çalışmada, problem yönetimi, bilgi alımı ve cevaplama işlevlerini yerine getiren müşteri hizmetleri sisteminin avantaj ve dezavantajlarının analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaçla piyasadaki ortak müşteri hizmet sistemleri özetlenmiş, sınıflandırılmış ve doğal dil işleme dayalı akıllı müşteri hizmetleri sistemi tasarlanmıştır.
Nakanishi, Kuramoto, Baba, Kohei, Yoshikawa	2018	Bildiri	Anket	İnsansı Bir Robot Otelde Memnun Edici Etkileşime Girebilir mi?	Bir otelde, insansı robotun memnun edici bir etkileşim hizmetine girme olasılığını araştırmak amacıyla hizmet sisteminin ilk insansı robot prototipi geliştirilmiştir. Bu robotun tüm hizmetlerde müşteri memnuniyetini artıran, memnun edici bir etkileşim

ve Ishuguro					hizmeti sağlama potansiyeli olduğu görülmüştür.
Al Dhaheri, Chatterjee ve Farmer	2018	Bildiri	Anket	Bankacılık Müşteri Hizmetlerinde Paradigma Değişimi	Araştırmacılar, bankalarda müşteri hizmetleri memnuniyetini etkileyen etkileri ve araçları içeren faktörleri belirlemeyi amaçlamıştır. Katılımcıların çoğu, Şubesiz Bankacılık konusunda İngiltere'nin dört büyük bankası olan Lloyds, HSBC, Barclays ve İskoçya Kraliyet Bankasının müşterisi olduğu dolayısıyla büyük bankaların benimsemiş olduğu mobil ve online bankacılık hizmetlerinin müşterilerin banka tercihlerinde önemli bir faktör olduğu görülmüştür.
van Doorn, Mende, Noble, Hulland, Ostrom, Grewal ve Petersen	2017	Makale	Kavramsal Yaklaşım	Domo Arigato Bay Roboto: Kurumsal Ön Saf ve Müşteri Hizmet Deneyimlerinde Otomatik Sosyal Varlığın Ortaya Çıkışı	Çalışma, güncel teknoloji örneklerini tartışarak geleceğin teknolojiyle birleştirilmiş deneyimleri öngörmeyi ve yeni bir kavram olan OSV (Otomatik Sosyal Varlık) kavramına odaklanan kavramsal bir çerçeve ve test edilebilir önermeler sunmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, yeni OSV kavramını hizmet literatürüne tanıtmış ve organizasyonel ön saflarda otomatik ve insani sosyal varlığın farklı kombinasyonlarını ve gelecekteki araştırma yollarını vurgulayan, literatürdeki boşlukları belirten bir tipoloji geliştirmişlerdir.
Qi	2017	Bildiri	Kavramsal Yaklaşım	Bot Sistem Tabanlı Müşteri Hizmetleri Sohbet Robotu Uygulama Çalışması	Çalışmada, Microsoft'un YİD ÇERÇEVESİ kullanılarak, müşteri hizmetleri için WeChat'ın kamu hesabı, cep telefonundaki APP, web sayfası sohbet odası, e-posta müşteri hizmetleri, anlık mesajlaşma yazılımı gibi birden fazla kanalda kullanılabilen akıllı bir sesli sohbet robotunun, hızlı ve etkili bir şekilde geliştirebileceği kavramsal olarak gösterilmektedir.
Safianowska, Chang, Wang, Huang ve Huang	2017	Bildiri	Deney	Bir SİS Bilgi İşlem Düzümüne Uygulanan Açık Artırma Bazlı Akıllı Servis Robotu	Web üzerinden gerçek bir mağazadan ürünleri görüntülemeyi ve satın almayı sağlayacak bir hizmet robotu için SİS tabanlı bir platform öneren araştırmacılar, müşteri memnuniyetini, basit önleyici yöntemle karşılaştırıldığında önemli ölçüde iyileştirilebileceği görülen, müşteriler yüksek hizmet kalitesi beklerken ve sınırlı hizmet robotu varken açık artırma yönteminin kullanılmasının iyi bir çözüm olduğu sonucuna varmışlardır.
Spirina, Vaskovskaia ve Sidorov	2017	Bildiri	Deneyisel	Etkileşim Kalitesi Tahmini için Çakışan Konuşma ve Duyguların Analizi	Çalışmada diyalog sistemlerinde, konuşmanın duygular ve örtüşen konuşma gibi bölümlerini temel alarak insan-insan konuşması için otomatik IQ tahmini üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. Daha sonra, elde edilen sonuçlar insan-robot konuşması sonuçlarıyla karşılaştırılmıştır.
Dos Santos, Koothal, Cardenas, Lovell, Collier ve Kim	2017	Bildiri	Kavramsal Yaklaşım	UçuşBotu: Robotik Kullanımı ile Uçak İçi Müşteri Deneyimini Geliştirmeye Doğru	Beklenmedik türbülans gibi acil bir durumda yolcuların güvenliğinin sağlanması için robotun kendini her zaman dengede tutmasını sağlayan istikrarlı bir temel oluşturmayı amaçlayan çalışmada: Uçuş görevlisinin görevlerini geliştiren, yolculara daha keyifli bir seyahat deneyimi sunan ve Uçuş İçi Otonom Müşteri Bakım Sistemi adı verilen yeni bir robotik sistem önerilmiştir.
Tanizaki, Shimmura ve Fujii	2017	Bildiri	Deney	Çalışanların ve Robotların İşbirliği Yaptığı Hizmet İşyerinde Müşteri Memnuniyetini, Çalışan Memnuniyetini ve Yönetim Memnuniyetini Artırmak için Vardiya Planlaması	Çalışmada, çalışanların ve robotların birlikte hizmet sunduğu bir işyerinde; müşteri, çalışan ve yönetim memnuniyetini artırmak için bir vardiya planlama yöntemi önerilmiş; yüksek memnuniyet ve başarıyla sonuçlanmıştır.
Jin, Zhong Quan Li ve Zhang	2016	Bildiri	Deney	Mobil-Robotik Depo Lojistik Sisteminin Dinamik Planlaması	B2C mobil-robotik depoların lojistik sisteminin arka planına karşı dağıtım kurallarına dayanan son derece dinamik bir ortama sahip çok robotlu sisteme bir çözüm sunulmuş ayrıca farklı depo ölçeklerinin ve farklı sayıda robotun birleştirilmiş strateji üzerindeki etkileri incelenmiştir. Sonuç olarak, bu sistemin oldukça avantaj sağladığı (özellikle büyük depolarda) görülmüştür.
Chen, Liu,	2015	Makale	Anket ve	Bilgi Odaklı Bulanık Friend-Q Öğrenme	İnsan-robot etkileşimi için insan amacına uyum sağlayan çok robotlu bir davranış uyarlama mekanizması önerilmiş ve

ROBONOMİ VE MÜŞTERİ MEMNUNİYETİ: HİZMET ROBOTLARINA İLİŞKİN LİTERATÜR TARAMASI

Wu, Dong, ve Hirota			Deney	Kullanarak İnsanların Robot Etkileşim Niyetine Çok Robotlu Davranış Uyarlaması	duygu tanıma ve niyet anlayışı yüksek oranlarda doğruluk sağlamıştır. Anketten de memnuniyet sonucuna ulaşılmış ve bu doğrultuda, müşterilerin bir barda içme niyetine göre hizmet robotlarının davranış adaptasyonu için öneri geliştirilmiştir.
Doering, Poeschl, Gross, Bley, Martin ve Boehme	2015	Makale	Deney	Mobil Alışveriş Robotunun Kullanıcı Odaklı Tasarımı ve Değerlendirilmesi	Çalışmada, ev dekorasyon mağazalarında müşterilere yardımcı olan TOOMAS adlı insansı bir mobil alışveriş robotunun kullanıcı merkezli tasarımı ve değerlendirme süreci açıklanmış ve kullanıcıların cinsiyeti, yaşı, eğitim durumu ve bilgisayar becerileri düzeylerinin robotun kullanılabilirliği ve kabul edilebilirliği üzerindeki etkileri incelenmiştir. Sonuç olarak, robot destekli alışveriş her ne kadar daha yavaş ve daha az verimli olsa bile geleneksel alışveriş kadar etkili ve tatmin edici olduğunu ortaya çıkmıştır.
Kumar vd.	2014	Bildiri	Kavramsal Yaklaşım	Mobil Robotlar Kullanarak Uzaktan Perakende İzleme ve Stok Değerlendirmesi	Çalışma, perakende mağazalarındaki rafların araştırılması (önerilen robotlar ayrı rafları yerlerinden ayırmadan izleyip kontrol edebiliyor), yanlış yerleştirilen rafların tespit edilmesi ve uyarılması için gerçek zamanlı alarmlar üretmek rafların izlenebilmesi için gerçekleştirilmiştir. Böyle bir işlemde insan gücü maliyetinin yüksek olduğu çünkü bu faaliyetlerin sık sık tekrarlanmadığı, bunun da müşteri memnuniyetini ve gelir kaybını azalttığı dile getirilmiş buna çözüm olarak da mobil robotlar kullanan bir perakende mağazasında veri toplamayı ve anketi otomatikleştirmek için Sanal Gerçeklik (VR) tabanlı bir sistem açıklanmıştır.
Dwivedi, Kapoor, Willimas, ve Williams	2013	Makale	Anket	Kütüphanelerde RFID Sistemleri: Sistem Kullanımını ve Kullanıcı Memnuniyetini Etkileyen Faktörlerin Ampirik İncelenmesi	Araştırma, seçilen yapıların RFID (Radyo Frekanslı Tanımlama Teknolojisi) tabanlı sistemlerin kullanımı ve kullanıcı memnuniyeti üzerindeki etkisini anlamayı amaçlamaktadır. Sonuçlar: Sistem kalitesi, bilgi kalitesi, kütüphane kullanıcıları tarafından benimsenip kullanımı ve sistemin kullanımı gibi faktörlerin tüketicilerin RFID destekli hizmetlere yönelik tutumlarını olumlu yönde etkilediğini göstermektedir.
Poeschl, Doering, Gross, Bely, Martin ve Boehme	2011	Makale	Deney ve Anket	Kendin Yap Mağazalarında Robot Destekli Makale Arama Mobil Alışveriş Asistanının Özet Değerlendirme ve Kullanıcı Kabulü Üzerine Bir Çalışma	Ev dekorasyon mağazaları için bir mobil alışveriş robotunun değerlendirmesinin gerçekleştirildiği çalışma sonuçlarına göre, robot yardımı olmadan satın alma ile karşılaştırıldığında hiçbir avantajı olmamasına rağmen robotun kullanılabilirliği oldukça yüksektir. Müşterilerin gelecekte robotu kullanma niyeti yüksektir ayrıca teknolojiyi kullanma performansı, performans beklentisi ve çaba beklentisi de iyi bir seviyededir.
Poeschl, Doering, Boehme ve Martin	2008	Makale	Deney	Kendin Yap Mağazalarında Bilgisayar Destekli Makale Arama - Mobil Alışveriş Robotları için Bir Arama Motorunun Biçimlendirici Değerlendirmesi	Kendin yap mağazaları için etkileşimli, mobil bir alışveriş asistanı için bir arama motorunun iyileştirilmesi, kullanılabilirlik, kabul ve müşterilerin gelecekteki hizmet robotunu kullanma istekliliğinin incelenmesi amacıyla gerçekleştirilen çalışma sonucunda, gelecekteki istekliliğin, müşterilerin kullanılabilirlik kararı ile ilişkili olduğu ancak kullanıcı özelliklerinden bağımsız olduğu sonucuna varılmıştır.
Wong ve Kruse	2007	Makale	Kavramsal Yaklaşım	Çok Sahalı Kurumsal Girişimi Destekleyen Yakınsanmış Hizmet Fırsatları	Araştırmacılar çalışmalarında, kurumsal müşterilere hareket halindeyken hizmet vermede, müşteri taleplerinin karşılanmasına, müşteri memnuniyetinin ve müşteri ilişkilerinin iyileştirilmesine müşterilerin şirketle iş yapmasını kolaylaştırmaya vs. yardımcı olan IM (Instant Message-Anlık mesaj) botlarının kullanımını, sundukları potansiyel değeri ve vaat edilen faydaları nasıl sunabileceklerini tahmin etmeyi araştırmaktadır. Araştırmacılar çalışma sonucunda, mevcut prototip çözümünün, Global Hizmetlerin, Hizmet Güvencesi/Hizmet Sunumu'na ilgi duyduğunu ve geliştirilmekte olan yeni müşteri portalının bir parçası olma potansiyeline sahip olduklarını gözlemlemişlerdir.

Hizmet robotlarına yönelik müşteri memnuniyeti ve tüketici tutumuna yönelik gerçekleştirilen literatür taraması sonucunda bu çalışmaların; 2 tanesinde literatür taraması yapıldığı 7 tanesinde öneri sunulduğu, 7 tanesinde mevcut ve potansiyel sorunlara çözüm geliştirildiği, 19 tanesinde de müşteri memnuniyetine ve tüketici tutumuna ilişkin ölçüm yapıldığı görülmüştür.

Öneri sunan çalışmalardan 1 tanesinde hem kavramsal yaklaşım hem de görüşme yönteminden, 2 tanesinde sadece kavramsal yaklaşımdan, 3 tanesinde deneyden ve 1 tanesinde anketten; çözüm geliştiren çalışmalardan 1 tanesinde deneyden, 6 tanesinde kavramsal yaklaşımdan; müşteri memnuniyeti ve tüketici tutumu ölçümü yapılan çalışmalardan da 6 tanesinde deneyden, 2 tanesinde hem deneyden hem anketten, 1 tanesinde hem anket hem de görüşme tekniğinden 10 tanesinde de sadece anketten yararlanıldığı görülmektedir.

Günlük hayatta gittikçe önem kazanan hizmet robotlarına karşı araştırmacıların da ilgisi gün geçtikçe artmaktadır. Gerçekleştirilen akademik çalışmaların da -Şekil 1'den de görüldüğü üzere- bu doğrultuda yıllar itibariyle arttığı ve 2020'nin ilk dört ayında bile 8 adet çalışma gerçekleştirildiği görülmektedir.

Gerçekleştirilen çalışmalara ilişkin bulgulara bakıldığında; Zhu ve Chang (2020)'in gerçekleştirdiği çalışmada şef robotun gıda kalitesi tahmininde başarılı olduğu; Vinh vd. (2020)'nin gerçekleştirdiği çalışmada hizmet robotlarının müşteriler ve çalışanlar üzerinde birçok olumlu-olumsuz etkisinin olduğu; Morita vd. (2020)'nin gerçekleştirdiği çalışmada kafede sunulan robotik hizmetlerin müşteri memnuniyetini artırdığı ve Tussyadiah vd. (2020)'nin gerçekleştirdikleri çalışmada ise ulaşım robotlarına karşı tüketici güveninin sağlandığı görülmüştür. Nakashi vd. (2020), hizmet robotlarının genel müşteri memnuniyetini artırıcı ve iç açıcı etkileşim sağlama potansiyeline sahip olduklarını gözler önüne sermiştir. Benzer şekilde Yu ve Ngan (2019)'a göre farklı kültürere ait kadın ve erkeklerin robotların sıcaklıklarına ilişkin görüşlerinde farklılık gözlenirken müşteri memnuniyeti açısından bir farklılığa rastlanılmamıştır. Robotların sıcaklık ve samimiyetinden bahsedildiği Nakashi vd (2018)'nin diğer bir çalışmasında; insansı robot örneğinin tüm hizmetlerde müşteri memnuniyetini artırdığı görülmüştür. Doering vd. (2015) de ev dekorasyon robotunun desteklediği alışverişin geleneksel alışveriş kadar etkin ve tatmin edici olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Chen vd. (2015) robotların duyguları ve niyetleri tanımlayabilme özelliğine sahip olmalarının müşteri memnuniyetini artırdığını dile getirmişlerdir. Dwivedi vd. (2013) ise gerçekleştirmiş oldukları çalışmayla kütüphane hizmetlerine yönelik geliştirilen sistemin kalitesi, kullanımı ve müşteri memnuniyeti açısından olumlu sonuçlara ulaşmışlardır. Ivanov, Webster ve Garenko (2018)'in tüketicilerin hizmet robotlarına yönelik tutumlarını değerlendirmeye yönelik gerçekleştirdikleri çalışmada Moskovalıların erkeklerin ve hizmet endüstrisini kullananların hizmet robotu kullanımını destekledikleri görülmektedir. Ivanov, Webster ve Seyyedi (2018)'nin gerçekleştirmiş oldukları çalışmada da tüketicilerin robotlara yönelik tutumları incelenmiş fakat İranlı tüketicilerin demografik özellikler fark etmeksizin bütün tüketicilerin robot hizmet personeli yerine insan hizmet personeli tercih ettikleri görülmüştür. Benzer şekilde Choi vd. (2019) gerçekleştirmiş oldukları çalışmayla yapılan diğer çalışmaların aksine insan personel hizmetlerinin, gerek etkileşim gerekse fiziksel hizmet ortamı açısından robotlardan daha iyi oldukları sonucuna ulaşmışlardır. Poeschl vd. (2011)'nin gerçekleştirmiş oldukları çalışmada da müşteriler yüksek oranda robot kullanmışlar fakat robotsuz alışverişleriyle karşılaştırdıklarında hiçbir yarar görmediklerini ve kendilerine ek bir avantaj sunmadığını ifade etmişlerdir.

Ene ve Badescu (2019)'un gerçekleştirdikleri çalışmaya göre tüketiciler, insan görünümlü (antropomorfik) robotları benimsemeye henüz hazır değildirler. Ayrıca Fan vd. (2020) gerçekleştirdikleri çalışmayla antropomorfik görünümlü robotların başarısızlık durumunun farklı düzeylerde memnuniyetsizlik oluşturduğunu gözlemlemişlerdir. Khaksar vd. (2019) ise gerçekleştirdikleri görüşmelerle sosyal robotların, insan personelin iş, çalışma vs. özelliklerini değiştirebileceğini gözlemlemişlerdir.

Gerçekleştirilen diğer çalışmalar daha kavramsal odaklı olup hizmet robotlarının nasıl daha etkin ve daha başarılı olacağı ile yeni tür hizmet robotlarının neler olabileceği ve ne özelliklere sahip olabileceklerine ilişkin çalışmalardır.

3. Sonuç

Hizmet sektörü birebir insan ilişkilerine dayalı olduğundan oldukça riskli bir yanı vardır ve neredeyse hiç hata kabul etmemektedir. İnsanların bir takım duygu, davranış ve şartlardan etkilenmesinden dolayı müşteri memnuniyetini sağlamak veya artırmak amacıyla insan çalışanların yerine geçebilecek ve her şarta uyum sağlayabilecek olan hizmet robotları geliştirilmiştir. Hatta hizmet robotları yapay zekâ ve otomasyonla daha fazla geliştirilerek müşteri memnuniyetine duygular, niyetler vs. gibi insana özgü unsurlarda da katkı sunmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda ekonomi de robot sektöründen etkilenmekte ve robonominin etkisi günden güne daha fazla hissedilmektedir. Çalışmada robonomi, robotlar ve hizmet robotlarına ilişkin kavramsal bir alt yapı oluşturulmuş ve robonominin temel unsurlarından hizmet robotlarının, müşterilerle olan mevcut veya potansiyel ilişkilerine yönelik daha önce gerçekleştirilen 24 makale, 11 bildiri analiz edilmiştir.

Web of Science veri tabanından ulaşılan 35 adet makale ve bildirinin analizi sonucunda, hizmet robotlarına yönelik müşteri memnuniyeti çalışma alanlarının; ulaşım, çağrı merkezi/telekomünikasyon, perakende mağazacılık hizmetleri, turizm otelcilik, restoran / kafe / bar, finans sektörü (şubesiz bankacılık vs.), ön büro hizmetleri (resepsiyonist vs.) , stok yönetimi olduğu görülmüştür.

Bu alanlarda yapılan çalışmalar sonucunda müşteri memnuniyetine ve tüketici tutumlarına yönelik ya bir takım tasarım önerilerinde bulunulmuş ya gerçekleşen/potansiyel sorunlara çözümler sunulmuş ya da müşteri memnuniyeti ölçümü gerçekleştirilmiştir. Çözüm ve önerilerin geliştirilmesi ve ölçümün gerçekleştirilebilmesi için literatür taraması, kavramsal yaklaşım, anket yöntemi, görüşme tekniği ve deneylerden yararlanılmıştır. Hizmet robotları geliştirilirken prototiplerle ve kullanım/uygulama öncesi denemelerle müşterilerin hizmet robotlarına karşı tepkileri ölçülmüştür. Anketlerle ve likert ölçeğiyle de müşterilerin gelecekte robot kullanma niyetleri ve robotlara karşı tutumları vs. araştırılmıştır. Analiz sonucunda 2 adet literatür taraması yapıldığı, 14 adet öneri ve çözümün geliştirildiği, 19 adet iç ve dış müşteri memnuniyeti ölçümüne yönelik çalışma tespit edilmiştir.

Genel olarak bakıldığında hizmet robotlarına karşı hem iç hem de dış müşterilerin memnuniyet düzeyleri yüksektir. Fakat bazı çalışmalarda her ne kadar müşteriler, hizmet robotlarından memnun kalsalar da robotsuz alışverişe nazaran çok da büyük bir farklılık olmadığını dile getirmişlerdir. Buna rağmen gelecekte hizmet robotlarının hayatlarına girmesi durumunda mutlaka kullanacaklarını ifade etmişlerdir. Çünkü bu alışveriş yöntemini geleneksel alışveriş yöntemleri kadar tatmin edici bulmaktadırlar. Özellikle de hizmet robotlarının, duygu tanıma ve niyetleri anlama kapasitesine sahip olmaları müşteri memnuniyetini artırmıştır. Ayrıca kültür, cinsiyet, coğrafi bölge, etnik köken vs. gibi demografik farklılıkların kullanıcıların hizmet robotlarına yönelik algı ve tutumları üzerinde önemli bir etkisinin olduğu görülmektedir. Benzer şekilde tüketicilerin, hizmet robotlarına yönelik sıcaklık ve samimiyet algı ve tutumlarında da farklılıklar gözlemlenirken müşteri memnuniyeti açısından da büyük farklılıklara rastlanılmıştır.

Elde edilen tüm bu verilerden yola çıkarak; beklenildiği üzere hizmet robotlarının kullanımı, hizmet sunumlarında müşteri memnuniyetini artırmıştır. Yine de robonominin daha aktif hale gelebilmesi ve benimsenmesi için biraz daha zaman ve çabaya ihtiyaç duyulduğu görülmektedir.

Çalışmada doküman taramasının sadece WoS veri tabanı üzerinden gerçekleştirilmiş ve sadece İngilizce dilinde yayınlanan yayınların incelenmiş olması çalışmanın kısıtlarını oluşturmaktadır. Gelecekte yapılacak olan çalışmalarda diğer veri tabanlarında ve diğer dillerde de tarama gerçekleştirilerek daha kapsamlı bir sonuca ulaşılabilir.

KAYNAKÇA

- Al Dhaheri, S. S., Chatterjee, C. ve Farmer, M. (2018). "Paradigm Shift in Banking Customer Service". Soliman, K.S. (Ed.), *32nd Conference of the International-Business-Information-Management-Association (IBIMA)* (5968-5972). Seville, Spain.
- Arduengo, M. ve Sentis, L. (2018). "Robot Economy: Ready or Not, Here it Comes. Erişim: 04.12.2019, <https://arxiv.org/abs/1812.01755>.
- Belanche, D., Casalo, L. V. ve Flavian, C. (2019). "Artificial Intelligence in FinTech: Understanding Robo-Advisors Adoption Among Customers". *Industrial Management ve Data Systems*,7: 1411-1430.
- Bilgin, Y. ve Kethüda, Ö. (2017). "Restoran İşletmelerinde Hizmet Kalitesinin Müşteri Memnuniyetine ve Sadakatine Etkisi: Oba Restoran Örneği". *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7 (2): 147-170.
- Chen, L-F., Liu, Z-T., Wu, M., Dong, F. ve Hirota, K. (2015). "Multi-Robot Behavior Adaptation to Humans' Intention in Human-Robot Interaction Using Information-Driven Fuzzy Friend-Q Learning". *Journal of Advanced Computational Intelligence and Intelligent Informatics*, 19 (2): 173-184.
- Chi, O. H., Denton, G. ve Doğan, G. (2020). "Artificially Intelligent Device Use in Service Delivery: A Systematic Review, Synthesis, and Research Agenda". *Journal of Hospitality Marketing ve Management*: 1-30.
- Choi, Y., Choi, M., Oh, M. ve Kim, S. (2019). "Service Robots in Hotels: Understanding The Service Quality Perceptions of Human-Robot Interaction". *Journal of Hospitality Marketing ve Management*: 1-24.
- De Keyser, A., Köcher, S., Alkire (née Nasr), L., Verbeeck, C. ve Kandampully, J. (2019). "Frontline Service Technology Infusion: Conceptual Archetypes and Future Research Directions". *Journal of Service Management*, 30 (1): 156-183.
- Doering, N., Poeschl, S., Gross, H-M., Bley, A., Martin, C. ve Boehme, H-J. (2015). "User-Centered Design and Evaluation of A Mobile Shopping Robot". *International Journal of Social Robotics*, 7 (2): 203-225.
- Dos Santos, G. Koothal, A., Cardenas, I.S., Lovell, M., Collier, C. ve Kim, J. H. (2017). "Flightbot: Towards Improving In-Flight Customer Experience Through The Use of Robotics". Arabnia, H. R., Deligiannidis, L., Tinetti, F. G., Tran, Q. N. ve Yang, M. Q. (Ed.). *International Conference on Computational Science and Computational Intelligence (CSCI)* (1793-1796). Las Vegas, NV.
- Dwivedi, Y. K., Kapoor, K. K., Williams, M. D. ve Williams, J. (2013). "RFID Systems in Libraries: An Empirical Examination of Factors Affecting System Use and User Satisfaction". *International Journal of Information Management*, 33 (2): 367-377.
- Ene, I ve Badescu, R (2019). "Eye Tracking Study Regarding The Perception of AI-Based Service Robots". Dinu, V. (Ed.). *BASIQ International Conference on New Trends in Sustainable Business and Consumption* (718-723). Bari, Italy.
- Fan, A., Wu, L., Miao, L. ve Manila, A.S. (2020). "When Does Technology Anthropomorphism Help Alleviate Customer Dissatisfaction After A Service Failure? - The Moderating Role of Consumer Technology Self-Efficacy and Interdependent Self-Construct". *Journal of Hospitality Marketing ve Management*, 29 (3): 269-290.

- Huang, G-S ve Lu, Y-J. (2017). "To Build a Smart Unmanned Restaurant with Multi-Mobile Robots". *International Automatic Control Conference (CACCS)*, Pingtung, Taiwan: IEEE.
- International Federation of Robotics – IFR (2012). "History of Industrial Robots- From The First Installation Until Today". *Milestones of Technology and Commercialization*: 1-12.
- Ivanov, S. (2016). "Will Robots Substitute Teachers?" *Yearbook of Varna University of Management*, 9: 42-47.
- Ivanov, S. (2017). "Robonomics - Principles, Benefits, Challenges, Solutions". *Yearbook of Varna University of Management*, 10: 283-293.
- Ivanov, S., Webster, C. ve Garenko, A. (2018). "Young Russian Adults' Attitudes Towards The Potential Use of Robots in Hotels". *Technology in Society*, 55: 24-32.
- Ivanov, S., Webster, C. ve Seyyedi, P. (2018). "Consumers' Attitudes Towards The Introduction of Robots in Accommodation Establishments". *Tourism*, 66 (3): 302-317.
- Jin, X., Zhong, M., Quan, X., Li, S. ve Zhang, H (2016). "Dynamic Scheduling of Mobile-Robotic Warehouse Logistics System". *35th Chinese Control Conference (CCC)* (2860-2865). Chengdu, Peoples R China.
- Jörlling, M., Böhm, R. ve Paluch, S. (2019). "Service Robots: Drivers of Perceived Responsibility for Service Outcomes". *Journal of Service Research*, 22 (4): 404-420.
- Khaksar, S. M. S., Khosla, R., Singaraju, S. ve Slade, B (2019). Carer's Perception on Social Assistive Technology Acceptance and Adoption: Moderating Effects of Perceived Risks. *Behaviour ve Information Technology*: 1-24.
- Kapitonov, A., Bermany, I., Bulatovz, V., Lonshakovx, S. ve Krupenkin, A. (2018). "Robonomics Based on Blockchain as a Principle of Creating Smart Factories". *2018 Fifth International Conference on Internet of Things: Systems, Management and Security (IoTSMS)* (78-85).Valencia, Spain: IEEE.
- Kumar, S., Sharma, G., Kejriwal, N., Jain, S., Kamra, M., Singh, B. ve Chauhan, V.K. (2014). "Remote Retail Monitoring and Stock Assessment Using Mobile Robots". *IEEE International Conference on Technologies for Practical Robot Applications (TePRA)* (1-6). Woburn, MA: IEEE.
- Li, X., Jia, W., Yang, Z., Li, Y., Yuan, D., Zhang, H. ve Sun, M. (2018). "Application of intelligent Recommendation Techniques for Consumers' Food Choices in Restaurants". *Frontiers in Psychiatry*, 9: 1-9.
- Mazaraki, A. ve Duginets, G. (2017). "Sector-Specific Stimulation of Integration into Global Value Chains: Experience for Ukraine". Renata Seweryn ve Tomasz Rojek (Ed.). *Knowledge – Economy – Society Selected Problems of Dynamically Developing Areas of Economy* (37-47). Foundation of The Cracow University of Economics.
- Morita, T., Kashiwagi, N., Yoroza, A., Suzuki, H. ve Yamaguchi, T.. (2020). "Evaluation of a Multi-Robot Cafe Based on Service Quality Dimensions". *Review of Socionetwork Strategies*, 14 (1): 55-76.
- Nakanishi, J., Kuramoto, I., Baba, J., Kohei, O., Yoshikawa, Y. ve Ishiguro, H. (2018). "Can a Humanoid Robot Engage in Heartwarming Interaction Service at A Hotel?" *6th International Conference on Human-Agent Interaction (HAI)* (45-53). Southampton, England.
- Nakanishi, J., Kuramoto, I., Baba, J., Ogawa, K., Yoshikawa, Y. ve Ishiguro, H. (2020). "Continuous Hospitality with Social Robots at A Hotel". *SN Applied Sciences*, 2 (3): 1-13.

- National Public Radio. (2011). “Robot” Kelimesinin Kökeni. Erişim: 11.01.2020, <https://www.npr.org/2011/04/22/135634400/science-diction-the-origin-of-the-word-robot>.
- Poeschl, S., Doering, N., Gross, H. M., Bley, A., Martin, C. ve Boehme, H-J. (2011). “Robot-Assisted Article Search in Do-It-Yourself-Stores A Study On Summative Evaluation and User Acceptance of A Mobile Shopping Assistant”. *Zeitschrift für Evaluation*, 10 (1): 99-132.
- Poeschl, S., Doering, N., Boehme, H-J ve Martin, C. (2008). “Computer-Assisted Article Search in Do-It-Yourself-Stores - Formative Evaluation of A Search Engine for Mobile Shopping-Robots”. *Zeitschrift für Evaluation*, 1: 113-135.
- Qi, C. (2017). “The Application Study on The Customer Service Chatting Robot Based on Bot Framework”. Xu, B. (Ed.). *Proceedings of The 2017 2nd Joint International Information Technology, Mechanical And Electronic Engineering Conference (JIMEC)* (113-115). Chongqing, Peoples R China.
- Robotic Industries Association (RIA). (t.y.). Hizmet Robotları ve Türleri. Erişim: 11.01.2020, <https://www.robotics.org/Service-Robots>.
- Robotics Online Marketing Team (ROMT). (2017). Otomotiv Endüstrisinde Robotik Tarihi. Erişim: 11.01.2020, <https://www.robotics.org/blog-article.cfm/The-History-of-Robotics-in-the-Automotive-Industry/24>.
- Safianowska, M. B., Chang, Y. C. P., Wang, T-J., Huang, C-W. ve Huang, C-Y. (2017). “An Auction Based Smart Service Robot Implemented on a Fog Computing Node”. *IEEE Fog World Congress (FWC)* (7-11). Santa Clara, CA: IEEE.
- Spirina, A. Vaskovskaia, O. ve Sidorov, M. (2017). “Analysis of Overlapping Speech and Emotions for interaction Quality Estimation”. Ronzhin, A., Rigoll, G. ve Meshcheryakov, R. (Ed.). *2nd International Conference on Interactive Collaborative Robotics (ICR)* (239-249). Hatfield, England.
- Şahin, A. ve Şen, S. (2017). “Hizmet Kalitesinin Müşteri Memnuniyeti Üzerine Etkisi”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (52): 1176- 1184.
- Tanizaki, T. Shimmura, T. ve Fujii, N. (2017). “Shift Scheduling to Improve Customer Satisfaction, Employee Satisfaction and Management Satisfaction in Service Workplace Where Employees and Robots Collaborate”. Hara, Y. ve Karagiannis, D. (Ed.). *5th International Conference on Serviceology for Services (ICServ)* (15-25). Vienna, Austria.
- Thomson Reuters. (2011). “Web of Science Nedir?”. 1-8.
- Tussyadiah, I. P., Zach, F. J. ve Wang, J. X. (2020). “Do Travelers Trust Intelligent Service Robots?”. *Annals of Tourism Research*, 81: 1-14
- Van Doorn, J., Mende, M., Noble, S. M., Hulland, J., Ostrom, A. L., Grewal, D. ve Petersen, J. A. (2017). “Domo Arigato Mr. Roboto: Emergence of Automated Social Presence in Organizational Frontlines and Customers' Service Experiences”. *Journal of Service Research*, 20 (1): 43-58.
- Vinh, N. L., Wirtz, J., Kunz, W. H., Paluch, S., Gruber, T., Martins, A. ve Patterson, P. G. (2020). “Service Robots, Customers and service employees: what can we learn from The Academic Literature and Where Are The Gaps?” *Journal of Service Theory and Practice*, Erken Erişim.
- Web of Science. (2020). Erişim: 26.01.2020, www.webofknowledge.com.

-
- Wang, Y. (2018). "Intelligent Customer Service System Design Based on Natural Language Processing". *5th International Conference on Electrical ve Electronics Engineering and Computer Science (ICEEECS)* (374-379). Beijing, Peoples R. China: Francis Acad Press.
- Wang, J. X., Lim, M. K., Zhan, Y. Z. ve Wang, X. F. (2020). "An Intelligent Logistics Service System for Enhancing Dispatching Operations in An IoT Environment". *Transportation Research Part E-Logistics and Transportation Review*, 135: 1-23
- Wirtz, J., Patterson, P. G. Kunz, W. H. Gruber, T. Lu, W. N. Paluch, S. ve Martins, A. (2018). "Brave New World: Service Robots in The Frontline". *Journal of Service Management*, 29(5): 907-931.
- Wong, C.C ve Kruse, G. (2007). "Converged Service Opportunities Supporting The Multi-Site Corporate Enterprise". *BT Technology Journal*, 25 (2): 156-161.
- Yu, C-E ve Ngan, H.F.B. (2019). "The power of head tilts: Gender and Cultural Differences of Perceived Human vs Human-Like Robot Smile in Service". *Tourism Review*, 74 (3): 428-442.
- Zhu, Dong Hong ve Chang, Ya Ping. (2020). "Robot with Humanoid Hands Cooks Food Better? Effect of Robotic Chef Anthropomorphism on Food Quality Prediction". *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32 (3): 1367-1383.

ESPING-ANDERSEN VE REFAH REJİMİ TARTIŞMALARI: TEORİK BİR DEĞERLENDİRME¹

İskender GÜMÜŞ²

Öz

Refah rejimi, bir ülkenin uyguladığı sosyal politikalara siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan ışık tutması nedeniyle önemlidir. Esping-Andersen'in (1990) yaptığı refah rejimi sınıflandırmalarına yönelik çalışma, yaklaşık otuz yıldır sosyal politika araştırmalarının temel tartışma alanlarından birini oluşturmuştur. Esping-Andersen'in çalışması pek çok çalışmaya ilham kaynağı olmuş ve bu doğrultuda yeni araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmaların pek çoğu Esping-Andersen'in sınıflandırmasına hem kapsam hem de yöntem açısından eleştirel yaklaşmaktadır. Ancak, eleştirel yaklaşımların çoğunun Esping-Andersen'in çalışmasını doğruladığı veya katkıda bulunduğu görülmektedir. Bu makalede, refah devletinin gelişim sürecinde ortaya çıkan refah rejimi tartışmaları teorik çerçevede incelenmektedir. Bu doğrultuda, Esping-Andersen'in sınıflandırması ve bu sınıflandırmaya yönelik eleştiriler analiz edilmektedir. Refah rejimi ile ilgili 1990'lardan itibaren yürütülen tartışmaların Esping-Andersen'in çalışması çerçevesinde şekillendiği ve yapılan çalışmaların bunun bir devamı niteliğinde olduğu ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Refah Devleti, Refah Rejimi, Esping-Andersen, Alternatif Sınıflandırmalar

JEL Kodları: D6, I38, N30

ESPING-ANDERSEN AND WELFARE REGIME DISCUSSIONS: A THEORETICAL ASSESSMENT


Abstract

The welfare regime is important because it sheds light on the social policies implemented by a country politically, socially, economically and culturally. The study on the classification of welfare regimes by Esping-Andersen (1990) has been one of the basic discussion areas for social policy research for nearly thirty years. Esping-Andersen's study has inspired many studies and new research have been done in this direction. Many of this researches are critical to Esping-Andersen's classification, both in terms of scope and method. However, most of the critical approaches have been seemed to confirm or contribute to Esping-Andersen's study. In this article, the welfare regime discussions that arise during the development of the welfare state are examined in a theoretical framework. Accordingly, the classification of Esping-Andersen and criticisms of this classification are analyzed. The discussions about the welfare regime have been shaped within the framework of the work of Esping-Andersen since the 1990s and it is revealed that studies, which are carried out, are continuation of this.

Keywords: Welfare state, Welfare regime, Esping-Andersen, Alternative Classifications

JEL Codes: D6, I38, N30

¹Bu makale, yazarın “Devlet Müdahalesi ve Piyasalaşma Kıskaçında Refah Devleti: Türkiye’de Sosyal Güvenlik Reformu” adlı tezinin ilgili bölümü gözden geçirilerek ve yeniden düzenlenerek hazırlanmıştır.

²Dr.Öğr.Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, iskender.gumus@klu.edu.tr, 

Makalenin Geliş Tarihi (Received Date): 15.05.2020

Yayına Kabul Tarihi (Acceptance Date): 21.06.2020

Atıf (Citation): Gümüş, İ. (2020), “Esping-Andersen ve Refah Rejimi Tartışmaları: Teorik Bir Değerlendirme”, Ekonomi Maliye İşletme Dergisi, 3(1):101-117

Giriş

19. yüzyılın sonlarında gelişmeye başlayan ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra özellikle Avrupa'da yaygınlaşan refah devleti politikaları farklı sosyal, siyasal ve kültürel özelliklere sahip ülkelerde farklı biçimlerde ve yoğunlukta uygulanmıştır. Bazı ülkelerde refah sağlayıcı aktör olarak devlet daha fazla ön plana çıkarken bazı ülkelerde ise piyasanın öne çıktığı görülmektedir. Diğer taraftan, bazı ülkeler ekonomik imkanları daha geniş olduğundan yüksek düzeyde harcama yapabilirken bazı ülkelerin daha düşük düzeyde harcama yaptığını söylemek mümkündür.

Refah devletlerinin birbirlerine benzer özellikleri olduğu gibi, birbirlerinden ayrıldıkları noktalar da bulunmaktadır. Bazı refah devletleri arasındaki farklılıklar az iken bazıları arasındaki farklılıklar da mahiyet yönünden büyük olabilmektedir. Bu da her devletin refah rejimi anlayışının diğerlerinden az veya çok farklı olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle, her devletin refah rejiminin -doğal olarak- diğer devletlerin refah rejimleri ile az veya çok benzerlikler taşıdığı görülmektedir.

Refah devletinin kendine has özelliklerinin bulunması, bir yandan refah devletlerinin sınıflandırılmasını zorlaştırırken, diğer yandan da çok sayıda refah devleti sınıflandırmasının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra da sınıflandırmanın çok kolay olmaması, hatta mükemmel bir sınıflandırma yapmanın imkânsız olması sebebiyle, aynı grup altında bulunan ülkeler arasında da -doğal olarak- az veya çok farklılık bulunmaktadır. Her ülkenin refah rejiminin zaman içinde az veya çok dönüşmesi de mevcut sınıflandırmaların doğruluk derecesinin, dönüşüme paralel olarak zamanla azalmasına sebep teşkil etmektedir.

Bu çalışmada, refah devletinin gelişim sürecinde refah rejimine ilişkin sınıflandırmalar teorik perspektifte incelenmektedir. Bu çerçevede, ilk olarak geleneksel refah rejimi sınıflandırmaları ele alınmaktadır. Ardından refah rejimi sınıflandırmalarında bir dönüm noktası olan Esping-Andersen'in sınıflandırması incelenerek bu sınıflandırmanın temel özelliklerine değinilecektir. Ayrıca, Esping-Andersen'in sınıflandırmasına yönelik getirilen eleştiriler ve yeni refah rejimi tartışmaları irdelenmektedir.

1. Geleneksel Refah Rejimi Sınıflandırmaları

Refah devletlerine yönelik sınıflandırma çalışmaları; Wilensky ve Lebaux'a (1958) kadar götürülebilir (Abrahamson, 1999: 395). Wilensky ve Lebaux, 1958 yılındaki makalelerinde, refah anlayışları arasında bir ayrım yapmışlar ve bu çerçevede kalıntı ve kurumsal refah devleti anlayışlarından bahsetmişlerdir. Buna göre, kalıntı refah devleti anlayışında, refah uygulamaları ancak piyasa ve aile yeterli gelmediğinde devreye sokulmaktadır. Yani, refah uygulamaları bu anlayışta başvurulacak son mercidir. Kurumsal refah devleti anlayışında ise, refah uygulamaları modern endüstriyel toplumun ilk sırada gelen fonksiyonudur (Wilensky ve Lebaux, 1958: s.138).

Sınıflandırma çalışmaları daha sonra Titmuss'la (1974) devam etmiştir. Titmuss (1974), Sosyal Politika isimli eserinde refah devletlerini; Kalıntı Refah Modeli, Endüstriyel Başarı Modeli ve Kurumsal Yeniden Dağıtımcı Model olmak üzere üçlü tasnife tabi tutmuştur (Abrahamson, 1999: s.396). Kalıntı refah modeline göre; normalde toplumdaki bireylerin ihtiyaçları piyasa ve aile tarafından karşılanmaktadır ve sadece bu kanallar çalışmadığı zaman, refah kurumları -o da geçici olarak- devreye girmelidir. Endüstriyel Başarı Modelinde ise; sosyal refah kurumları önemli bir tamamlayıcılık rolüne sahiptir. Bu modele göre, sosyal ihtiyaçlar; vasıf, performans ve üretkenlik ölçüsünde karşılanmalıdır. Kurumsal Yeniden Dağıtımcı Modelde ise; sosyal refah toplumun temel bir kurumu olarak görülmektedir. Devlet, bu modelde yeniden dağıtım yoluyla geliri yeniden paylaşır ve sosyal refah oluşturmada ve böylece kısmen sosyal eşitliği sağlamaktadır.

Diğer yandan refah devleti modelleri Bismarck Modeli ve Beveridge Modeli olmak üzere de ikiye ayrılmaktadır. Bismarck Modelinde sosyal politikalar sosyal sigorta temellidir. Bu sistemde imkânların sağlanması veya seviyesi katkı paylarının düzenli biçimde yatırılmasına ve çalışanların gelir düzeylerine bağlıdır. Bismarck Modeli çalışanların mevcut gelir düzeylerini korumalarını sağlamaya çalışmaktadır. Beveridge Modelinde ise evrensellik ön plandadır. İmkânlar ihtiyacı

olanlara sağlanır ve tipik olarak temel seviyededir. İmkânların finansmanı ise genel gelirler yoluyla sağlanır. Beveridge Modeli de yoksulluğun önlenmesini sağlamaya çalışmaktadır (Bonoli, 1997: s.359).

Refah devletleri sınıflandırmalarında bir diğer boyut da yapılan refah harcamalarının yapısına ilişkindir. Refah devletleri, hizmet yaklaşımına veya transfer yaklaşımına sahip olmalarına göre ikiye ayrılmaktadır. Bu çerçevede, transfer ülkeleri uygulamalarında transfer harcamalarına ağırlık verirken, hizmet ülkeleri ise sosyal harcamalara ağırlık vermektedir (Kautto, 2002: s.54). Farklı refah devletlerini tanımlama ve refah devletlerini sınıflandırma çalışmaları 1980’li yıllarda hızlanmaya başlamıştır. Bu süreçte; örneğin İskandinav modeli, Fransız tarzı ve Alman tecrübesi gibi farklı refah devleti modellerinden bahsedilmiştir (Abrahamson, 1999: s.400).

2. Esping-Andersen’in Klasik Sınıflandırması

Refah devletlerinin sınıflandırılması çalışmalarında, Gosta Esping-Andersen’in 1990 yılında yayınladığı “The Three Worlds of Welfare Capitalism” (Refah Kapitalizminin Üç Dünyası) isimli eseriyle önemli bir atılım sağlanmıştır. Bu eser sınıflandırma çalışmalarına yeni bir soluk getirmiştir. Zira önceki sınıflandırma çalışmalarının çoğu, tercih edilen sınıf ile diğerlerini karşılaştırırken Esping-Andersen, daha merkezî bir tutum benimsemiştir. Ayrıca, Esping-Andersen önceki çalışmaların aksine, devletin basitçe sosyal güvenlik aygıtına vurgu yapmak yerine refahın politik ekonomisine odaklanmıştır. Diğer yandan, bu çalışma yeni istatistiksel kaynakların tam olarak kullanıldığı ilk çalışmalardan biridir (Pierson, 1998: s.779). Ayrıca, Esping-Andersen’in (1990) sınıflandırmasında, Marshall (1950; 1963; 1965; 1981) ve Titmuss’un (1958; 1974) söz konusu çalışmalarının önemli bir etkisinin olduğu düşünülmektedir (Arts ve Gelissen, 2002: s.138).

Esping-Andersen (1990: s.3) refah rejimlerini sınıflandırırken, Marshall’ın sosyal vatandaşlık³ kavramını ve Titmuss’un üçlü sınıflandırmasını birleştirmiştir (Boje, 1996: s.19). Ayrıca, Esping-Andersen’in sınıflandırmasındaki liberal, muhafazakâr/kurumsal ve sosyal demokrat refah devleti rejimleri ile Titmuss’un sırasıyla; kalıntı, endüstriyel başarı ve kurumsal yeniden dağıtımcı modelleri arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Tablo 9’da Esping-Andersen’in (1990: s.74) söz konusu klasik üçlü refah devleti sınıflandırması görülmektedir. Diğer yandan, Esping-Andersen 1999 yılındaki yayınladığı “Social Foundations of Post-Industrial Economies” isimli eserinde de refah devletlerini; evrensel, kalıntı ve sosyal sigorta refah rejimleri olmak üzere üçe ayırarak daha farklı bir sınıflandırma yapmıştır. Tablo 1’de bu sınıflandırma görülebilir.

Tablo 1: *Esping-Andersen’in Refah Devleti Sınıflandırması*

Liberal	Muhafazakâr	Sosyal Demokrat
ABD	Almanya	İsvec
İsviçre	Fransa	Norvec
Japonya	İtalya	Danimarka
Kanada	Avusturya	Finlandiya
Avustralya	Belçika	Hollanda

Kaynak: Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, UK: Polity Press.

Liberal refah rejimlerine kalıntı refah rejimleri de denilmektedir. Bunun yanı sıra da muhafazakâr/kurumsal refah rejimleri sosyal sigorta yapıları ile dikkat çekerken sosyal demokrat refah rejimlerinin de göreceli olarak evrensel bir yapıya sahip olduğu düşünülmektedir. Bu

³ Marshall’ın vatandaşlık kavramına yüklediği anlam çok boyutludur. Marshall, vatandaşlığı refah devleti temelinde sivil, siyasi ve sosyal haklar, toplumsal hakları olan birleşik bir kavram olarak ifade etmektedir. Marshall’a göre refah devleti sadece gelir dağılımı, eğitim, sağlık gibi sosyal sorunlara çözümü değil, ayrıca sivil toplumu güçlendirmeye de çalışmalıdır (Şenkal, 2005: 237).

çerçevede, Esping-Andersen'in 1999 yılında yaptığı ikinci sınıflandırmanın yapısı ile 1990 yılındaki ilk sınıflandırmasının yapısının birbiriyle az veya çok örtüştüğü söylenebilir. Söz konusu eşleştirmeler yapıldığında da refah rejimlerinin büyük ölçüde örtüştüğü görülmekle birlikte birtakım farklılıklar da mevcuttur. Örneğin, Japonya ilk sınıflandırmada liberal refah rejimi sınıfında görülürken ikinci sınıflandırmasında sosyal sigorta sınıfında yer almaktadır. Diğer göze çarpan farklılık ise ilk sınıflandırmada liberal refah rejimi altında sınıflandırılan Britanya'nın ikinci sınıflandırmada kısmen kalıntı refah rejimi altında kısmen de evrensel refah rejimi altında sınıflandırılmasıdır (Esping-Andersen, 1990: s.74; 1999: ss.85-86).

Tablo 2: Esping-Andersen'in İkinci Refah Devleti Sınıflandırması

Kalıntı	Sosyal Sigorta	Evrensel
ABD	Almanya	İsveç
Avustralya	Fransa	Norveç
Kanada	İtalya	Danimarka
Yeni Zelanda	Avusturya	Finlandiya
Britanya*	Belçika	Hollanda
	Japonya	Britanya*

Kaynak: Esping-Andersen, G. (1999). *Social Foundations of Post-Industrial Economies*, Oxford: Oxford University Press.

*Bir düzeye kadar

Esping-Andersen'in (1990) refah rejimlerini sınıflandırmasında, dekomodifikasyon (metadışlaştırma, metadan arındırma, piyasa dışına çıkarma), katmanlaşma ve kamu-özel sektör karışımı olmak üzere üç temel kriter göze çarpmakla (Abrahamson, 1999: s.401; Castles ve Mitchell, 1991: s.9; Bamba, 2006: s.77; Bamba, 2007: s.1098) birlikte sınıflandırmanın kalbinde dekomodifikasyon bulunmaktadır (Holden, 2003: s.304). Katmanlaşma ise Esping-Andersen'in sınıflandırmasında ikinci, kamu-özel sektör karışımı ise üçüncü dereceden öneme sahiptir (Powell ve Barrientos, 2004: s.84).

Sosyal korumanın sağlanmasında kamu-özel sektör payları, dekomodifikasyonun, sosyal hakların ve katmanlaşmanın yapısını belirlemektedir. Sosyal korumada kamu-özel sektör paylarını emeklilik imkânları verilerinden hareketle inceleyen Esping-Andersen'e (1990: ss.85-86-87) göre, muhafazakâr/kurumsal sisteme sahip olan ülkelerde emeklilik programlarının yapısında ve sağlanan imkânların seviyesinde statü ve yapılan iş anahtar bir role sahiptir ve özel sektörün payı marjinal ölçülerdedir. Ayrıca, bu sistemde kamu çalışanlarının ayrıcalığı bulunmaktadır. Kalıntı refah rejimi anlayışına sahip olan ülkelerde ise emeklilik imkânları konusunda piyasa hâkim konumda bulunmaktadır ve kamu çalışanlarının herhangi bir ayrıcalığı bulunmamaktadır. Evrensel bir refah rejimi anlayışına sahip olan ülkelerde ise sosyal haklar tüm topluma yayılmakta ve büyük ölçüde devlet tarafından sağlanmaktadır. Diğer yandan, statüden kaynaklanan farklılıklar ve kamu çalışanlarının herhangi bir ayrıcalığı bulunmamaktadır.

Esping-Andersen'e (1990: s.55) göre refah devletleri; sınıfların ve sosyal düzenin yapılandırılmasında anahtar bir role sahiptir. Refah devleti sosyal harcama ve yeniden dağıtım enstrümanları sayesinde sınıf ayrımı ve statü farklılıkları noktasında belirleyici bir role sahip bulunmaktadır. Bu çerçevede refah devletleri toplumdaki katmanlaşmayı etkilemekte, sosyal programların niteliği ölçüsünde dönüştürmekte ve nihayetinde de katmanlaşma üzerinde belirleyici olmaktadır.

Esping-Andersen'in (1990) sınıflandırmasında katmanlaşma; kurumsallık, devletçilik, gelir-testi, özel sağlık harcamaları, evrensellik ve sağlanan imkânların eşitlik düzeyi açısından ölçülmektedir

(Powell ve Barrientos, 2004: s.85). Esping-Andersen (1990) gelişmiş ülkeler arasında üç farklı sosyal katmanlaşma sistemi belirlemiştir. Bu çerçevede liberal sistem, sosyal sigortanın minimum seviyede fakat evrensel ölçekte devlet tarafından, kapsamlı bir şekilde de piyasa tarafından sağlandığı iki boyutlu bir yapıya sahiptir. Muhafazakâr sistemde ise farklı sınıflara önemli ölçüde farklı sosyal imkânlar sağlanmaktadır. Sosyal demokratik sistemde ise evrensel bir refah programı uygulanmaktadır (Schustereder, 2010: s.20).

Dekomodifikasyon kavramının tarihi Karl Polanyi'ye (1957) kadar uzanmaktadır. Esping-Andersen (1990: s.3) de bu kavramdan bahsederken Polanyi'den (1957) ilham aldığını belirtmektedir. Polanyi'ye (1980: s.73) göre, kapitalizm işgücünü alınıp satılan diğer ürünler gibi bir meta olarak görmek zorunda kalmıştır, fakat bu fiktif bir anlayıştır ve bu anlayışı ısrarlı bir şekilde sürdürmek toplumu yok oluşa götürecektir. Bu çerçevede, Holden'e (2003: s.303) göre, toplumun ayakta kalabilmesi için işgücünün bir ölçüde dekomodifikasyonu zorunlu hale gelmiştir. Dekomodifikasyonun modern refah devletlerini anlama noktasında önemli bir kavram haline gelmesi ise yaptığı etkili sınıflandırmanın temelinde dekomodifikasyon bulunan Esping-Andersen'le birlikte gerçekleşmiştir (Holden, 2003: s.303).

Kapitalizm öncesi dönemde bireyin bir şekilde yetersiz kalması durumunda, yaşamını idame ettirebilmesi için gerekli olan sosyal ihtiyaçlarının karşılanması çoğunlukla piyasaya değil; aileye, loncaya, vakıflara, kiliseye ve marjinal seviyede de olsa devlete bağlı idi. Yani sosyal koruma çoğunlukla piyasa haricindeki kurumlarca sağlanıyordu. Bu çerçevede, kapitalizm öncesi dönemde metalaşma düzeyi oldukça düşük seviyelerde idi. Kapitalizm ile birlikte klasik kurumların sosyal koruma sağlama fonksiyonları önemli ölçüde aşındı ve bireylerin yaşamlarını devam ettirebilmeleri için ihtiyaçlarının karşılanması noktasında piyasa en büyük ve hatta tek aktör olarak ön plana çıktı. Böylece işgücü önemli ölçüde metalaşmış oldu. İşte refah devleti de metalaşmanın önemli boyutlara ulaştığı bir toplumsal düzende daha önce aile ve diğer sosyal kurumlar tarafından sağlanan, fakat artık çok da geçerli olmayan sosyal korumayı sağlamak üzere ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede, Esping-Andersen'e (1990: s.3) göre, dekomodifikasyon refah devletinin gelişmişlik seviyesinin ölçülmesinde anahtar kriterdir.

Dekomodifikasyonun derecesini bireylerin edindikleri sosyal haklarla yaşamlarını piyasa güçlerinden bağımsız bir şekilde kazanabilme seviyesi göstermektedir. Bu manada sosyal haklar bireylerin metalik seviyesini azaltmaktadır (Esping-Andersen, 1990: s.3). Esping-Andersen, dekomodifikasyonun işgücünün metalik özelliğinin tamamıyla ortadan kaldırılması olarak anlaşılmasını gerektiğini, zira bunun ya hep ya hiç durumu olmadığını; dekomodifikasyonun piyasaya katılımdan bağımsız bir şekilde bireylerin veya ailelerin sosyal olarak kabul edilebilir bir yaşam standardına kavuşabilme derecesine atıfta bulunduğunu belirtmektedir. Yine Messner ve Rosenfeld'e (1997: s.1393) göre de dekomodifikasyon insanları piyasanın boyunduruğundan kurtarmaktadır.

Esping-Andersen (1990: s.47) dekomodifikasyon derecesinin bulunabilmesi için üç kriteri göz önünde bulundurmuştur. İlki imkânlara erişimde hak ediş kuralları ve sınırlamaların derecesidir. Bir refah rejiminde, sosyal imkânlara ulaşım kolaylaştıkça ve yeterli bir yaşam standardının sağlanması; önceki iş performansından, gelir testinden veya sisteme katkı yapılıp yapılmadığından bağımsızlaştıkça dekomodifikasyon derecesi artmaktadır. Ayrıca, sosyal imkânların sağlanma süresi azaldıkça da dekomodifikasyon derecesi azalmaktadır.

İkinci kriter ise gelir ikamesinin derecesidir. Buna göre, sosyal imkânlar çerçevesinde sağlanan maaşın seviyesi önceden alınan ücretin altına düştükçe gelirin ikame derecesi de düşmektedir. Gelirin ikame derecesi düştükçe de dekomodifikasyon derecesi azalmaktadır.

Üçüncü kriter ise sağlanan imkânların kapsamının, yani sosyal korumanın seviyesi ve derecesidir. Buna göre; işsizlik maaşı, sakatlık maaşı, hastalık sigortası, emeklilik maaşı gibi çeşitli ve kapsayıcı sosyal imkânların bulunup bulunmaması dekomodifikasyonun derecesini belirlemektedir.

Bu çerçevede Esping-Andersen (1990: s.52) en önemli sosyal refah uygulamaları olan emeklilik, işsizlik ve hastalık imkânlarının dekomodifikasyon derecesini 18 gelişmiş ülke için belirlemiş ve daha sonra da söz konusu dekomodifikasyon derecelerini toplayarak her ülke için bir dekomodifikasyon skoru oluşturmuştur.

Tablo 3: Seçilmiş Ülkelerin Dekomodifikasyon Skorları

Ülke (Liberal)	Dekomodifi-	Ülke	Dekomodifi-	Ülke (Sosyal)	Dekomdifi-
Avustralya	13.0	İtalya	24.1	Avusturya	31.1
ABD	13.8	Japonya	27.1	Belçika	32.4
Yeni Zelanda	17.1	Fransa	27.5	Hollanda	32.4
Kanada	22.0	Almanya	27.7	Danimarka	38.1
İrlanda	23.3	Finlandiya	29.2	Norveç	38.3
Britanya	23.4	İsviçre	29.8	İsveç	39.1
Ortalama	27.2				
St. Sapma	7.7				

Kaynak: Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, UK: Polity Press.

Yukarıdaki tabloya göre, dekomodifikasyon skorlarının ortalaması ve standart sapması hesaba katıldığında, ülkelerin üç ayrı grupta toplandığı görülmektedir. Esping-Andersen'e (1990: s.52) göre Anglo-Sakson ülkeleri en düşük dekomodifikasyon skorlarına sahipken, İskandinav ülkeleri en yüksek skorlara sahiptir. Bu iki kutup arasında ise Kıta Avrupası ülkeleri bulunmaktadır. Bu çerçevede, Esping Andersen'in üçlü liberal, muhafazakâr/kurumsal ve sosyal demokrat refah rejimleri sınıflandırması çerçevesinde, güçlü bir liberalizm geçmişi bulunan ülkelerin dekomodifikasyon skorları çok düşükken, sosyal demokrat ülkelerin skorları ise oldukça yüksektir. Bunun yanı sıra da muhafazakâr/kurumsal/devletçi ve/veya Katolik bir tarihe sahip olan ülkelerin ise orta seviyelerde dekomodifikasyon skorlarına sahip oldukları görülmektedir.

2.1. Liberal Refah Rejimleri

Liberal refah rejimi; kalıntı refah rejimi ve Anglo-Sakson modeli olarak da isimlendirilmektedir. Esping-Andersen'e (1990: s.27) göre bu refah rejimi modelinin temel örnekleri ABD, Kanada ve Avustralya'dır. Liberal refah devletinin genel karakteristiği; sosyal yardımların temel seviyede olması (Abrahamson, 1999: s.402), sosyal sigortanın kapsamının ve düzeyinin düşük olması ve sağlanan sosyal imkânların gelir-testine tabi olmasıdır (Pierson, 2001: s.432). Bu çerçevede, liberal refah rejimlerde dekomodifikasyon seviyesi düşüktür (Esping-Andersen, 1990: s.27) ve refah rejimi evrensel değil, seçici bir yapıya sahiptir (Castles ve Mitchell, 1991: s.10). Diğer yandan sağlanan imkânlara erişim kuralları sıkıdır ve yapılan yardımlar kalıntıcı (Leibfried ve Mau, 2008) ve damgalayıcıdır (Pierson, 1998: s.778; Bamba, 2007: s.1098).

Liberal refah rejiminde devlet, bireylerin ortaya çıkan sosyal ihtiyaçlarını karşılama noktasında öncelikli olarak piyasaya başvurmasını beklemektedir. Eğer sosyal ihtiyaçlar piyasadan karşılanamıyorsa liberal refah devleti son merci olarak sosyal imkânları kısa süreli olarak temel seviyede ve kalıntıcı biçimde sağlayacaktır ve sağlanan sosyal imkânlar da yardım alanları ihtiyaç sahibi olarak damgalayacaktır.

Liberal rejimde, sosyal risklerin piyasa başarısızlıkları nedeniyle ortaya çıktığı ve devlet tarafından uygulanan refah programlarının da sadece söz konusu piyasa başarısızlıklarını refah imkânları yoluyla temel seviyede telafi etmesi gerektiği düşünülmektedir. Liberal rejimlerde böylece refah imkânlarını sağlama noktasında devletin kalıntıcı bir refah rejimi modeli çerçevesinde kısıtlı bir

role sahip olması ve bu konuda daha çok piyasa çözümlerinin devreye girmesi beklenmektedir (Powell ve Barrientos, 2004: s.86).

Bu çerçevede, liberal rejimde emeklilikte ve sosyal hizmetlerde özel sektörün ağırlığı diğer rejimlere oranlara daha yüksek olma eğilimindedir (Pierson, 2001: s.432; Hicks ve Kenworthy, 2003: s.32). Diğer taraftan liberal refah devletlerinin sosyal harcamaları ve kamu harcamaları da düşük olma eğilimindedir (Pierson, 2001: s.432).

2.2. Muhafazakâr Refah Rejimleri

Muhafazakâr refah rejimi; kurumsal refah rejimi, devletçi refah rejimi, sosyal sigorta modeli, Kıta Avrupası modeli ve Bismarck modeli olarak da isimlendirilmektedir. Bu sınıfın altında bulunan ülkelerin kurumsal/devletçi/muhafazakâr bir tarihi mirası bulunmaktadır. Bu ülkelerde liberalizm ve metalaşma hiçbir zaman etkili olmamıştır. Esping-Andersen'e (1990: s.27) göre bu modelin örnekleri arasında Avusturya, Fransa, Almanya ve İtalya bulunmaktadır. Pierson'a (2001: s.445) göre ise Hollanda da bu grubun altında bulunmaktadır.

Muhafazakâr refah rejimleri, yüksek seviyede sosyal harcama seviyesine sahiptir. Bu harcamaların önemli bir kısmı ise sosyal transferlere ve daha özeldede emeklilik harcamalarına gitmektedir. Diğer yandan bu rejimlerde kamu istihdam seviyesi düşüktür ve erken emeklilik imkânları, işsizlik ve sakatlık programları ile de işgücünden erken ayrılma teşvik edilmektedir (Pierson, 2001: s.445). Bunun yanı sıra da sosyal sigorta programlarının vergi yükü daha çok işverenlerin üzerinde bulunmaktadır (Hicks ve Kenworthy, 2003: s.52).

Muhafazakâr rejimlerde, geleneksel aile yapısının korunmasına büyük önem atfedildiğinden açık veya zımnî olarak aile temelli bir sosyal politika yürütülmekte ve aile kurumu refah rejiminin merkezine oturtulmaktadır. Sosyal riskler de aileyi etkileyen riskler olarak tanımlanmakta ve devlet ile piyasanın refah imkânları aile başarısızlıklarına cevap verecek şekilde tasarlanmaktadır (Powell ve Barrientos, 2004: s.86). Bu çerçevede, sosyal sigorta ev hanımları için geçerli değildir ve aile yardımları anneliği özendirici bir yapıya sahiptir (Esping-Andersen, 1990: s.27). Yine, bu rejimde çocuk bakımı imkânları bulunmamakta ve hizmet sektörü istihdam artışı da zayıf bir şekilde desteklenmektedir. Söz konusu aile politikası da böylece kadınların işgücüne katılımını zayıflatmaktadır (Pierson, 2001: s.445).

Diğer yandan, muhafazakâr refah rejimleri önemli oranda sosyal sigorta programları eksenlidir ve bu programların sağladığı imkânlar da çalışanların işgücü piyasasındaki durumlarına yani statülerine göre değişmekte ve böylece de statü farklılıkları korunmaktadır (Leibfried ve Mau, 2008). Örneğin, çoğu durumda emeklilik ve hastalık fonlarının düzeyi iş durumuna ve statüsüne bağlı olarak değişmekte, bu fonların yönetiminde de sendikalar ve işverenler önemli bir rol oynamaktadırlar (Pierson, 2001: s.445). Sağlanan imkânlarda mevcut statüleri koruyan Bismarckçı bir yapı söz konusu (Abrahamson, 1999: s.402) olduğundan, sosyal imkânların yeniden dağıtımçı etkisi de ihmal edilebilir düzeyde bulunmaktadır (Bambra, 2007: s.1098). Ayrıca, muhafazakâr refah rejiminde çalışanlar güçlü bir şekilde korunmaya çalışılmaktadır (Powell ve Barrientos, 2004: s.86). Yine, işsizlik imkânları da göreceli olarak uzun süreli ve cömerttir (Hicks ve Kenworthy, 2003: s.52).

2.3. Sosyal Demokrat Refah Rejimleri

Sosyal demokrat refah rejimi İskandinav modeli olarak da isimlendirilmektedir. Bu modelin en önemli örnekleri İsveç ve Norveç'tir. Esping-Andersen'in (1990: s.27) bu modeli sosyal demokrat olarak isimlendirmesinin arka planında ise yapılan sosyal reformların arkasındaki itici gücün sosyal demokrasi olmasıdır. Zira sosyal demokratlar temel seviyede eşitliğin değil, yüksek standartlarda eşitliğin sağlanmaya çalışıldığı bir refah devleti peşinde olmuşlardır. Bu çerçevede, mavi yakalılara da beyaz yakalılara sağlanan imkânlar verilmiş ve toplumun tüm kesimleri tek bir evrensel sigorta sistemine dâhil edilmiştir. Diğer yandan, bu model muhafazakâr modelin aksine sosyal yardım konusunda bireyleri aileden de özgürleştirme amacı gütmekte (Esping-Andersen,

1990: s.28) ve piyasayı dışlamaktadır. Bu çerçevede, devlet refah harcamalarında ağırlıklı bir role sahiptir ve özel sektörün refah harcamalarındaki payı çok zayıftır (Pierson, 2001: s.440).

Sosyal demokrat refah rejimleri ise karakteristik olarak, yüksek dekomodifikasyon seviyesine, (Esping-Andersen, 1990: s.28) gayet eşitlikçi ve evrensel bir yapıya (Hicks ve Kenworthy, 2003: s.27; Powell ve Barrientos, 2004: s.87) sahiptir ve bu çerçevede imkânlar vatandaşlık temeline göre sağlanmaya çalışılmakta olup (Leibfried ve Mau, 2008) göreceli bir şekilde cömerttir. Ayrıca çalışanlar için gelir garantisi ve tam istihdamın sağlanması refah rejiminin hedefleri arasındadır (Bambra, 2007: s.1098). Zira birlik ve bütünlüğe sahip, evrensel olan ve dekomodifikasyon seviyesi yüksek bir refah devleti ancak çalışabilecek kadar çok insanın çalışması ile hayata geçirilebilir. Bu çerçevede, tam istihdam hedefi sosyal demokrat refah devleti için bir gerekliliktir (Pierson, 1998: s.779). Buna paralel olarak sosyal demokrat refah rejimlerinde, bireyi aileden de özgürleştirme prensibi (Esping-Andersen, 1990: s.28) gereği, aileyi ve işgücünü destekleyici politikaların katkılarıyla kadınların ve erkeklerin işgücüne katılım oranları hayli yüksektir (Pierson, 2001: s.440).

Sosyal eşitlik ve evrensellik prensiplerine bağlı olan sosyal demokrat refah devleti için, sosyal imkânların büyük ölçüde devlet eliyle sağlanması (Powell ve Barrientos, 2004: s.87; Bambra, 2007: s.1098) ve yeniden dağıtım (Castles ve Mitchell, 1991: s.10) sosyal politikada temel prensip olmuştur. Zira yüksek standartlarda sosyal eşitliğin sağlanabilmesi için, bir taraftan sosyal imkânların finansmanının genel kamu gelirlerinden karşılanması (Leibfried ve Mau, 2008) diğer taraftan da sosyal güvenlik sisteminin yeniden dağıtımcı bir yapıya sahip olması gereklidir (Bambra, 2007: s.1098). Diğer taraftan, sosyal demokrat refah rejimine sahip ülkelerin, diğer refah rejimlerine nazaran en yüksek seviyede sosyal harcama düzeyine sahip olduğunu söylemek mümkündür (Taşçı, 2013: ss.8-10).

3. Alternatif Sınıflandırmalar

Daha sonraki dönemlerde, Esping-Andersen'in klasik üçlü sınıflandırması karşılaştırmalı refah rejimleri alanında en çok atıfta bulunulan ve en çok tartışılan çalışma haline gelmiştir (Leibfried ve Mau, 2008:). Hatta Esping-Andersen'le (1990) birlikte refah rejimlerini sınıflandırma çalışmaları ya da Abrahamson'ın (1999: s.394) deyişiyle refah rejimi modelleme işi önemli ölçüde yaygınlaşmıştır. Pierson'a (1998: s.779) göre de Esping-Andersen'den (1990) sonra ortaya atılan sınıflandırma çalışmalarının çoğu Esping-Andersen'le hesaplaşma çabası olarak görülebilir. Bu çerçevede, bir taraftan 1990'lı ve 2000'li yıllarda Esping-Andersen'in (1990) sınıflandırması ile rekabet eden birçok refah devleti sınıflandırma çalışması ortaya çıkarken diğer yandan da Esping-Andersen'in sınıflandırmasındaki dekomodifikasyon kriterinin yeterli olmadığı ve ek sınıflandırma kriterlerine ihtiyaç duyulduğu iddia edilmiştir.

Tablo 4: *Alternatif Refah Devleti Sınıflandırmaları*

Çalışma	Sınıflandırma			
Leibfried (1992)	Anglo-Sakson	Bismarck	İskandinav	Latin Bölgesi
Castles ve	Liberal	Muhafazakâr	Sol Hegemonya	Radikal
Kangas (1994)	Liberal	Muhafazakâr	Sosyal Demokrat	Radikal
Ragin (1994)	Liberal	Muhafazakâr	Sosyal Demokrat	Tanımsız
Ferrera (1996)	Anglo-Sakson	Bismarck	İskandinav	Güney
Shalev (1996)	Liberal	Muhafazakâr	Sosyal Demokrat	Tanımsız
Bonoli (1997)	İngiliz	Kıta Avrupası	Kuzey	Güney
Korpi ve Palme	Temel	Kurumsal	Kapsayıcı	Hedef/Gönüllülük
Obinger ve W.	Liberal ve	Melez	Muhafazakâr	Sosyal Demokrat

Pitzurello (1999)	Liberal ve	Bismarckçı	Sosyal Demokrat	Muhafazakâr
Navarro ve Shi	Anglo-Sakson	Hristiyan	Sosyal Demokrat	Eski Faşist
Schut ve diğerleri	Liberal	Muhafazakâr	Sosyal Demokrat	Tanımsız
Kautto (2002)	Transfer	Hizmet	Düşük Yaklaşım	
Bambra (2005)	Liberal	Muhafazakâr	Sosyal Demokrat	Alt Gruplar

Kaynak: Arts, W. ve J. Gelissen. (2002). “Three Worlds of Welfare Capitalism or More? A State-of-the-Art Report”, *Journal of European Social Policy*, 12(2):143-144; Bambra, C. (2007). “Going Beyond the Three Worlds of Welfare Capitalism: Regime Theory and Public Health Research”, *Journal of Epidemiol Community Health*, Vol. 61, 1099.

3.1. Güney Avrupa Modeli

Refah rejimi sınıflandırmalarında ilk ortaya atılan alternatif sınıflandırmalardan birisi Stephan Leibfried’a aittir. Leibfried’a (1992) göre, İspanya, Portekiz, Yunanistan ve bir dereceye kadar da İtalya ile Fransa bulunmaktadır. Bu model çeşitli yönlerden kalıntı refah rejimi anlayışına ve düşük dekomodifikasyon seviyesine sahip olan Anglo-Sakson refah devletlerine benziyor olsa da aile ve dinin oynadığı rol açısından önemli ölçüde ayrılmaktadır. Öte yandan, Türk refah rejimi ile ilgili yapılan çalışmalarda Türkiye’nin de Güney Avrupa refah rejimi içerisinde sınıflandırıldığı ve bu devletlerin refah özellikleri bağlamında ele alındığı görülmektedir (Ferrera, 1996; Sharkh ve Gough, 2010; Aysan, 2012).

Bu ülkelerin işgücü piyasasının yapısı, Kuzey Avrupa refah devletlerine göre radikal biçimde farklıdır ve güçlü bir tarım sektörü bulunmaktadır. Ayrıca, İskandinav ülkelerinde olduğu gibi bu ülkelerde tam istihdam geleneği bulunmamaktadır. Bu ülkelerin anayasalarında modern refah devletine yönelik güçlü vaatler yapılmakta, fakat bu sözler çok da fazla hayata geçirilememektedir. Bu da Güney Avrupa refah devletlerini kurumsal vaatler rejimleri yapmaktadır (Leibfried, 1992). Bu çerçevede Güney Avrupa ülkeleri daha gelişmiş Kuzey komşularını refah devleti uygulamalarında yakalamaya çalışmakta ve sosyal destek noktasında tipik olarak aile ve kilise önemli bir rol oynamaya devam etmektedir (Pierson, 1998: s.780).

Ferrera (1996: s.20) da Leibfried gibi Güney Avrupa ülkelerinin ayrı bir refah rejimine sahip olduğu iddia etmiş ve bu rejimi Güney Modeli olarak isimlendirmiştir. Zira Ferrera’ya göre bu sınıfı oluşturan ülkeler olan Yunanistan, İtalya, Portekiz ve İspanya’nın kendine has özellikleri bulunmaktadır. Bu çerçevede, söz konusu ülkelerde gelir ikamesi sistemi ciddi biçimde parçalı ve bozuk bir yapıya sahiptir ve bu da önemli derecede kutuplaşmaya neden olmaktadır. Örneğin emeklilik maaşları yüksek seviyeden ihmal edilebilir düzeye kadar inmektedir. Diğer yandan da söz konusu ülkeler sağlık hizmetlerinde muhafazakâr gelenekten ayrılmışlar ve en azından bir parça da olsa evrensel bir sağlık sigortası sistemi kurmuşlardır. Ayrıca refah uygulamalarında devletin müdahalesi azdır ve kamu ile özel sektör arasında bu konuda üstü kapalı bir iş birliği vardır (Ferrera, 1996: s.19).

3.2. Diğer Sınıflandırmalar

1990’lı yıllar boyunca Esping-Andersen’in refah rejimi sınıflandırmasına yönelik pek çok yeni yorum getirilmeye başlamıştır. Bu eleştirilerin pek çoğunun Esping-Andersen’in yaptığı sınıflandırmaya bir katkı sağlama amacı güttüğünü söylemek mümkündür. Diğer taraftan, Esping-Andersen ve onu takip eden refah rejimi tartışmalarının pek çoğu genellikle Avrupa ülkelerini içine alırken, son yıllarda özellikle Doğu Asya ve Ortadoğu ülkeleri ile ilgili çalışmaların yapıldığı da görülmektedir.

3.2.1. Radikal Refah Rejimi Tartışmaları

Castles ve Mitchell (1991: s.15) de çalışmalarında Esping-Andersen'in klasik sınıflandırmasını yeniden yorumlamışlar ve sınıflandırmada dördüncü olarak radikal refah rejiminin de bulunması gerektiğini iddia etmişlerdir. Bu çerçevede onlara göre; Esping-Andersen'in sınıflandırmasında liberal refah rejiminin altında bulunan Avustralya, Yeni Zelanda ve Britanya aslında kendilerine özgü bir radikal refah rejimine sahiptir. Çünkü bu ülkeler diğerlerinden ayrı olarak düşük harcama seviyelerine ve artan oranlı vergileme rejimleri sayesinde de yüksek yeniden dağıtım düzeylerine sahiptir. Fakat söz konusu radikal refah rejiminin artık geçmişte kaldığı iddia edilmektedir. Zira bu üç ülkedeki vergi rejimleri, söz konusu sınıflandırma için kullanılan verilerin alındığı dönemdeki yapılarına oranla önemli ölçüde daha az artan oranlı bir hale gelmişlerdir (Pierson, 1998: s.779) ki bu da bu ülkelerin yüksek yeniden dağıtımcılık özelliklerinin büyük oranda aşınmasına neden olmuştur.

Kangas (1994: s.346) da sınıflandırma yapmak amacıyla OECD ülkelerinin sağlık sigortası uygulamalarını 1950 ilâ 1985 yılları arasında incelemiş ve Castles ve Mitchell'in (1991) sınıflandırmasıyla büyük oranda uyumlu bir şekilde liberal refah rejiminden ayrı olarak dördüncü bir radikal refah rejiminin olduğu sonucuna ulaşmıştır. Fakat onlara göre Avustralya, Yeni Zelanda ve Britanya'nın yanı sıra İrlanda da radikal refah rejimine sahiptir (Arts ve Gelissen, 2002: s.151).

Diğer yandan, Esping-Andersen'in klasik sınıflandırmasını küme analizi yöntemiyle ve katmanlaşma kriterine göre test eden Obinger ve Wagschal (1998) üçlü sınıfa ek olarak Radikal ve Melez olmak üzere iki ayrı sınıfın daha bulunması gerektiği sonucuna ulaşmışlardır. Sınıflandırmalarına göre, radikal sınıfın altında bulunan ülkeler Avustralya ve Yeni Zelanda iken, melez sınıfın altında bulunan ülkeler ise Belçika, Almanya, Finlandiya, İrlanda, Britanya ve Hollanda'dır (Arts ve Gelissen, 2002: ss.152-153).

Pitruzello (1999) da 18 ülkeyi dekomodifikasyon kriterine göre yine küme yöntemiyle test etmiş ve Obinger ile Wagschal (1998) gibi klasik üçlü sınıfın yanı sıra, Muhafazakâr-Bismarckçı ve Radikal olmak üzere iki ayrı sınıfın daha olması gerektiği sonucuna ulaşmışlardır. Bu çerçevede, Pitruzello'nun (1999) sınıflandırmasında da radikal sınıfın altında Avustralya ve Yeni Zelanda bulunurken, Bismarckçı sınıfın altında ise Avusturya, Finlandiya, Fransa, İtalya ve Japonya bulunmaktadır (Bambra, 2007: s.1099).

3.2.2. Refah Rejimi Tanımsız Ülke Tartışmaları

Ragin (1994) de Esping-Andersen'in klasik üçlü sınıflandırmasını test etmek amacıyla refah devletlerinin emeklilik sistemlerinin yapılarını analiz etmiştir. Bu çerçevede, Ragin (1994: s.335) sosyal demokrat ve kurumsal refah rejimlerine sahip olan ülkelerin bulunduğunu, fakat geri kalan ülkelerin herhangi bir sınıf altında gruplanamayacağını iddia etmiştir. Ragin'in (1994: s.335) çalışmasında refah rejimi tanımsız olan ülkeler Almanya, İrlanda, Japonya, Hollanda, Yeni Zelanda ve Britanya'dır.

Shalev (1996) de Esping-Andersen'in (1990) sınıflandırmasını faktör analizi ile test etmiş ve Ragin'le (1994) benzer sonuçlara ulaşmıştır. Ona göre de liberal, muhafazakar ve sosyal demokrat sınıflar bulunmakla birlikte, bazı ülkeleri bu sınıflara girmemektedir. Ragin'e (1994) göre bu üç sınıfa da girmeyen ülkeler; Almanya, Hollanda, Britanya, Avustralya ve Yeni Zelanda'dır (Arts ve Gelissen, 2002: ss.151-153).

Wildeboer Schut ve diğerleri (2001: ss.25-32) de Esping-Andersen'in sınıflandırmasını; işgücü piyasaları, vergi rejimleri ve sosyal koruma sistemlerini inceleyerek test etmişler ve Esping-Andersen'in klasik sınıflandırması doğrulamakla birlikte Hollanda'nın söz konusu üç sınıfa da girmediğini iddia etmişlerdir (Wildeboer Schut vd., 2001: s.31).

3.2.3. Politik Geleneğe Göre Refah Rejimi Sınıflandırması

Navarro ve Shi (2001: s.481) ise politik geleneğe göre bir refah devleti sınıflandırması yapmıştır. Bu çerçevede, Liberal-Anglo Sakson, Hıristiyan Demokrat, Sosyal Demokrat ve Eski Faşist olmak üzere dört farklı politik rejim belirlemiştir.

Sosyal Demokrat gruptaki ülkeler olan İsveç, Finlandiya, Norveç, Danimarka ve Avusturya'da 1945-1980 döneminin çoğunda sosyal demokrat partiler ya tek başlarında ya da koalisyonun büyük partisi olarak hükümette bulunmuşlardır. Söz konusu dönemde sosyal demokrat partiler ortalama yirmi yıl kadar yönetimde görevde kalmışlardır. Bu ülkelerin karakteristik özellikleri; yüksek sendika yoğunluğuna, yüksek sosyal harcama düzeyine ve sağlık hizmetlerinde, eğitimde ve refah uygulamalarında da yüksek kamu istihdamına sahip olmalarıdır. Diğer yandan da bu ülkeler tam istihdam politikasını benimser ve refah uygulamaları evrensel bir nitelik arz etmektedir (Navarro ve Shi, 2001: s.482).

Hıristiyan Demokrat gruptaki ülkeler olan Belçika, Hollanda, Almanya, Fransa, İtalya ve İsviçre'de ise Hıristiyanlık geleneğinden gelen muhafazakâr partiler söz konusu 1945-1980 döneminde uzun süre hükümette kalmışlardır. Hıristiyan demokrat partiler; yaşlılara, engellilere ve çocuklara sosyal hizmetlerin sağlanmasında aile temelli bir anlayışa sahiptirler. Bu çerçevede, ailenin yaşam standardı ağırlıklı biçimde, ailenin reisi olarak görülen ekmeğini kazanan erkeğin maaşına ve emeklilik imkânlarına bağlıdır. Diğer yandan Hıristiyan demokrat ülkelerde sendikalaşma göreceli olarak zayıftır. Ayrıca, sosyal harcama düzeyi bu ülkelerde, sosyal demokrat ülkelerden daha az ve liberal ülkelerden daha fazla olmak üzere, oldukça yüksektir (Navarro ve Shi, 2001: ss.486-488).

Eski faşist gruptaki ülkeler olan İspanya, Yunanistan ve Portekiz'de ise 1945-1980 döneminin tamamında veya çoğunda faşist rejimler hüküm sürmüştür. Bu ülkeler söz konusu dönemde, baskıcı bir doğaya sahip olmuşlardır ve bu baskı özellikle işçi sınıfına yöneliktir. Ayrıca, bu ülkelerde refah rejimleri az gelişmiş bir yapıya sahiptir. Örneğin İspanya'da 1980 yılında sosyal harcamaların GSYH'ya oranı % 9'la sosyal demokrat ülkelerin % 21.6'lık oranının çok gerisinde kalmıştır (Navarro ve Shi, 2001: s.489).

Liberal gruptaki ülkeler olan ABD, Kanada, İrlanda ve Britanya'da sınıfsal açıdan işgücü zayıfken, sermaye güçlüdür. Söz konusu ülkeler, Britanya kısmi bir istisna olsa da çoğunlukla liberal anlayışa sahip ülkeler tarafından yönetilmişlerdir. Bu ülkelerde kamu sosyal harcamaları ihtiyaç sahibi olan kişilere odaklanmıştır. Bu çerçevede, refah devleti minimum seviyede koruma sağlarken refah fonksiyonu bu ülkelerde çoğunlukla özel sektöre devredilmiştir (Navarro ve Shi, 2001: s.489).

3.2.4. Doğu Asya Refah Rejimi Tartışmaları

Diğer yandan Doğu Asya ülkelerinin kendine has yapısı da refah devleti sınıflandırmalarında 1990'lı yıllara kadar kendini pek fazla gösterememiştir. Goodman ve Peng'e (1996: s.192) göre bunun çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Öncelikle Doğu Asya ülkelerinin refah rejimlerine yönelik çok fazla bir şey bilinmemekteydi. Bunun sebepleri arasında muhtemelen en önemlisi konuyla ilgili İngilizce'de yazılmış çok az eserin bulunmasıydı. İkinci olarak da sosyal refah uygulamaları sonradan sanayileşmiş Doğu Asya ülkelerinde nispeten yeni bir gelişmeydi. Bütün Doğu Asya ülkeleri içinde en ileri sosyal refah sistemine sahip olan Japonya'da bile konu ile ilgili akademik ve toplumsal tartışmalar 1970'lerden sonra gelişmeye başlamıştır. Konunun Doğu Asya için göreceli olarak yeni olmasından ötürü Doğu Asyalı akademisyenler, refah rejimleri konusunda kendi içsel analizlerini yapmaktansa Batılı akademisyenlerin analizlerine dayanma meylinde olmuşlardır.

1990'lı yıllarla birlikte ise Doğu Asya sınıflandırma çalışmalarında ayrı bir kategori olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Örneğin, Jones (1990: s.446) söz konusu Doğu Asya ülkelerinin

kendilerine has yapılarını ve kurumlarını göz önünde bulundurarak Singapur, Güney Kore, Hong Kong ve Tayvan'ı Oikonomik Refah Devletleri olarak sınıflandırmış, Jones (1993: s.184) da söz konusu Doğu Asya ülkelerine Japonya'yı da ekleyerek Konfüçyen Refah Devleti sınıflandırması yapmıştır. Bu refah rejiminin karakteristik özellikleri arasında; devlet müdahalesinin fazla olmaması, kamunun refah imkânlarının fazla gelişmemiş olması, sosyal güvenlik ağının sağlanmasında ailenin ve gönüllü kuruluşların önemli bir konumda bulunması sayılabilir. Bu özelliklerin yanı sıra çekirdek aile üyelerine karşı sorumluluk, tutumlu olma, çalışkanlık, güçlü bir eğitim ve iş ahlakının bulunması gibi Konfüçyen özellikler de bu refah rejiminin özellikleri arasında bulunmaktadır. Bu çerçevede; Konfüçyen refah rejiminin, liberal, muhafazakâr ve Güney Avrupa refah rejimlerinin bir karışımına sahip olduğu iddia edilmiştir (Bambra, 2007: s.1100).

3.2.5. Ortadoğu Refah Rejimi Tartışmaları

Son yıllarda ayrıca Ortadoğu Refah Rejimi'nden de söz edilmektedir. 2000'lere kadar Ortadoğu'daki refah rejimlerinin analizi sistematik olarak ihmal edildiği görülmektedir. Karshenas ve Moghadam (2006), Ortadoğu sosyal politika rejimini Kuzey Avrupa'daki "sosyal haklara dayalı yaklaşım" ve Doğu Asya'daki "kalkınma refah devleti" ile birlikte inceleyerek bölgesel bir karşılaştırma yapmıştır. Bu konuda bir diğer öncü çalışma da Grossman'a (2007) aittir. 1950-1980 dönemini çalışmasına konu edinen Grossman (2007), Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkeleri'ni üç gruba ayırmıştır. Bunları, yeniden dağıtımcı cumhuriyetçi model (Mısır, Tunus, Suriye, Cezayir, Libya ve Irak), kalıntı çoğulcu model (Ürdün, Lübnan ve Fas) ve dağıtıcı petrol zengini monarşik model (BAE, Kuveyt, Suudi Arabistan, Umman ve Bahreyn) olarak ifade etmek mümkündür (Abrahamson, 2017: s.58). Sinanoğlu (2013) ise bir kümeleme analizinden yola çıkarak korumacı petrol zengini rejimler (Kuveyt, Umman, Bahreyn, Katar), korumacı olmayan petrol zengini rejimler (Libya, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri), korporatist rejimler (Fas, Tunus, Cezayir, Mısır, Suriye, İran, Yemen) ve karma rejimler (Ürdün, Lübnan, Türkiye) şeklinde bir sınıflandırmaya gitmiştir.

3.2.6. Diğer Alternatif Refah Rejimi Tartışmaları

Bonoli (1997: s.351) de Esping-Andersen'in çalışmasında sadece dekomodifikasyon kriterini göz önüne alması dolayısı ile tek boyutlu bir sınıflandırma yaptığını ve bunun da sınıflandırmanın temel zayıflıklarından birisi olduğunu iddia etmekte ve iki boyutlu bir sınıflandırma önermektedir. İlk boyut sosyal harcama düzeyiyle ölçülen refah miktarıdır. İkinci boyut ise refah harcamaları finansmanının, katkı payı ödemeleriyle ya da genel vergi gelirleriyle yapılmasına göre baskın refah modelinin Bismarck Modeli ya da Beveridge Modeli olmasıdır.

Bonoli'nin (1997: s.361) iki boyutlu sınıflandırmasında dört refah devleti grubu bulunmaktadır. Buna göre, yüksek sosyal harcama düzeyine sahip olan ve sosyal harcamalarının katkı payı ödemeleriyle finansman oranı düşük olan Bismarck Modeline sahip refah devletleri; Hollanda, Fransa, Belçika, Almanya ve Lüksemburg olmak üzere Avrupa sınıfını oluşturmaktadır. Düşük harcama düzeyine sahip olan ve finansmanda katkı payı ödemelerinin oranı düşük olan Beveridge Modeline sahip olan ülkeler ise Britanya ve İrlanda olmak üzere Britanya sınıfını oluşturmaktadır. Yüksek harcama düzeyine sahip olan ve finansmanda katkı payı ödemelerinin oranı düşük olan Beveridge Modeline sahip olan ülkeler ise İsveç, Danimarka, Finlandiya ve Norveç olmak üzere bunlar da Kuzey sınıfını oluşturmaktadır. Son olarak, düşük harcama düzeyine sahip olan ve finansmanda katkı payı ödemelerinin oranı da düşük olan Beveridge Modeline sahip olan ülkeler de İtalya, İsviçre, İspanya ve Yunanistan olmak üzere Güney sınıfını oluşturmaktadır. Böylece Bonoli (1997: s.361) Esping-Andersen'in sınıflandırmasından göreceli olarak farklı bir sınıflandırma yapmış olsa da Kuzey sınıfı, sosyal demokrat sınıfla; Avrupa sınıfı da muhafazakâr sınıfla büyük oranda örtüşmektedir.

Korpi ve Palme'nin (1998: s.674) sınıflandırma çalışması ise bir tarafta refah devletinin kurumsal yapısını etkileyen faktörleri incelemeye yönelikken, diğer taraftan da söz konusu kurumsal yapının; çıkarların, tercihlerin ve kimliklerin oluşumundaki etkisi ile toplumdaki fakirliğin ve

eşitsizliğin seviyesi üzerindeki rolünü değerlendirmeye dönüktür. Bu çerçevede, Korpi ve Palme refah devletlerini kurumsal yapılarına göre sınıflandırmışlardır ve bunu yaparken de kriter olarak emeklilik imkânlarının ve hastalık yardımlarının seviyesini kullanmışlardır.

Korpi ve Palme (1998: ss.675-676) refah devletlerinin kurumsal yapılarını; hedefli, gönüllü, kurumsal, temel güvence ve kapsayıcı model olarak sınıflandırmışlardır. Hedefli modelde imkânlara hak kazanmak gelir testine tabidir ve fakirlik seviyesinin altındakiler ile ihtiyaç sahibi olarak tanımlanan kişilere minimum seviyede ve göreceli olarak benzer imkânlar sağlanmaktadır. Gönüllü modelde ise bireyler, katkı payları ödemelerinden sağlanan gelirden faydalandırılmakta ve gönüllü kuruluşlar üyelerine gelir kaybına karşı güvence oluşturmaktadırlar. Kurumsal modelde ise sosyal programlar toplumun ekonomik olarak aktif olan kısmına yönlendirilmektedir. İmkânlara erişim katkı temellidir ve imkânların seviyesi yapılan işin yapısına göre değişiklik göstermektedir. Temel güvence modelinde ise imkânlara erişim katkı seviyesi veya vatandaşlık temellidir ve imkânların temel seviyede karşılanması prensibi vardır. Kapsayıcı modelde ise imkânlar vatandaşlık temelli ve işgücüne katılım temellidir. İmkânlar ise temel seviyede ve gelire bağlı olmak üzere iki boyutludur.

Kautto (2002: s.53) da refah devletlerini hizmet yaklaşımı ve transfer yaklaşımına göre sınıflandırmaya çalışmıştır. Bu çerçevede, hizmet yaklaşımına sahip olan ülkelerin karakteristik özelliği; yüksek hizmet ve ortalama veya yüksek transfer harcaması düzeyine sahip olmalarıdır. Bu yaklaşıma sahip olan ülkeler ise İsveç, Danimarka, Norveç, Finlandiya, Fransa ve son zamanlarda da Almanya ve Britanya'dır (Kautto, 2002: s.62). Transfer yaklaşımına sahip olan ülkeler ise yüksek transfer ve ortalama veya düşük hizmet harcaması düzeyine sahiptir. Bu gruptaki ülkeler ise Belçika, Hollanda, Avusturya ve İtalya'dır. Kautto'nun (2002) sınıflandırmasında üçüncü grup ise düşük yaklaşımdır. Bu gruptaki ülkeler olan İrlanda, Yunanistan, Portekiz ve İspanya'nın hem transfer hem de hizmet harcamaları düzeyi düşüktür (Kautto, 2002: s.62).

Bambra (2005a, 2005b) ise refah devletlerini sağlık hizmetlerinin ve sosyal harcamalarının dekomodifikasyon düzeylerine göre sınıflandırmaya çalışmıştır. Sağlık hizmetleri boyutunda Bambra'nın dekomodifikasyon düzeyi kriterleri sağlık imkânlarının kamu - özel sektör payları, imkânlara erişim kolaylığı ve sağlık sisteminin toplumun ne kadarını kapsadığıdır (Bambra, 2005a: s.33). Sosyal harcamalarda ise emeklilik, işsizlik maaşları ve hastalık imkânları dekomodifikasyon kriterleri olarak alınmıştır (Bambra, 2005b: ss.201-202).

Çalışmanın sonucunda ise refah devletleri; liberal, muhafazakâr, sosyal demokrat, muhafazakâr alt grup ve liberal alt grup olarak beş sınıfa ayırmıştır. Bu çerçevede, liberal grubun hem sağlık hizmetleri hem de sosyal harcama düzeyi düşüktür. Bu grupta Avustralya, Japonya ve ABD bulunmaktadır. Liberal alt grubun ise sosyal harcama düzeyi düşükken sağlık hizmetleri düzeyi yüksektir. Bu grupta İrlanda, Britanya, Yeni Zelanda bulunmaktadır. Diğer yandan, sosyal demokrat grubun hem sosyal harcama hem de sağlık hizmetleri düzeyi yüksektir. Bu grupta ise İsveç, Norveç ve Finlandiya bulunmaktadır. Muhafazakâr grubun ise sağlık hizmetleri düzeyi sosyal demokrat gruba oranla düşükken, sosyal harcama düzeyi yüksektir. Bu grupta da Avusturya, Belçika, Kanada, Danimarka, Fransa ve İtalya bulunmaktadır. Son olarak, muhafazakâr alt grubun sağlık hizmetleri düzeyi muhafazakâr gruba oranla düşükken, sosyal harcama düzeyi ise yüksektir. Bu grupta da Almanya, İsviçre ve Hollanda bulunmaktadır (Bambra, 2005a: s.36; Bambra, 2005b: s.210; Bambra, 2007: s.1099).

4. Sonuç

Bu makalede, refah rejimine ilişkin literatür değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede, refah rejimi ile ilgili tartışmaların temelinde Esping-Andersen'in "The Three Worlds of Welfare Capitalism" (Refah Kapitalizminin Üç Dünyası) başlıklı çalışmasının olduğu görülmüştür. Her ne kadar sıklıkla eleştirilere uğrasa da Esping-Andersen'in bu öncü çalışması refah rejimi tartışmalarında hâlâ önemini korumaktadır. Esping-Andersen'in bu çalışması özellikle, sosyolojik teori

geliştirmek için tündengelinin önemini vurgulamakta ve refah tipolojisi ile ilgili ampirik araştırmalar için de bir başlangıç noktası oluşturmayı sürdürmektedir.

Özellikle dünyada siyasi ve ekonomik gelişmeler refah rejimi ile ilgili tartışmaların devam ettiğini göstermektedir. 1990'larda sosyalist blokun çözülmesiyle birlikte Doğu Avrupa ülkelerinin piyasa ekonomisine geçişi yeni refah rejimi sınıflandırmalarını beraberinde getirmiştir. Öte yandan, ekonomik açıdan 1990'lı yıllarda yükselişe geçen Doğu Asya ülkeleri için de yeni tipolojiler geliştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Yine, Orta Doğu ülkelerinin refah rejimi ile ilgili çalışmaların da yapıldığı görülmekle birlikte bunların henüz sınırlı olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, refah devleti ile ilgili tartışmaların günümüzde hâlâ sıklıkla tartışma konusu olduğunu belirtmek mümkündür. Özellikle devlet müdahalesine yönelik eleştirilerden sonra piyasalaşmaya geçiş, ardından piyasa başarısızlıklarının ortaya çıkmasıyla devlet müdahalesine duyulan ihtiyaç refah devleti ile ilgili tartışmaların süreceğini de göstermektedir. Refah devleti ile ilgili tartışmalar devam ettikçe refah rejimleri ile ilgili tartışmaların da devam edeceği söylenebilir. Özellikle, 2008 küresel finans krizi ve Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde yaşanan Arap Baharı süreci yeni siyasi oluşumlar göz önünde bulundurulduğunda refah politikaları açısından da bir dönüşümün meydana geleceği iddia edilebilir. Diğer taraftan, bu konuda yürütülen tartışmaların büyük çoğunluğu Esping-Andersen'in "The Three Worlds of Welfare Capitalism" eserinde yer alan sınıflandırmaların bir eleştirisi niteliğinde olsa da bugün yapılan çalışmaların hemen hemen tamamının söz konusu sınıflandırmanın bir devamı olduğu ileri sürülebilir.

KAYNAKÇA

- Abrahamson, P. (1999). "The Welfare Modelling Business", *Social Policy & Administration*, 33(4): 394-415.
- Abrahamson, P. (2017). "Future Welfare: An Uneven Race to the Top and/or a Polarized World", ed. Christian Aspalte, *The Routledge International Handbook to Welfare State Systems*, Routledge.
- Arts, W. ve J. Gelissen. (2002). "Three Worlds of Welfare Capitalism or More? A State-of-the-Art Report", *Journal of European Social Policy*, 12(2): 137-158.
- Aysan, M. F. (2012). "Pension Regimes, Gender and Generational Inequalities: The Persistence of Institutional Differences in Ageing Postindustrial Democracies," *Ageing Populations in Post-Industrial Democracies*. Editörler P. Vanhuysse ve A. Goerres, London: Routledge, 106-126.
- Bambra C. (2005b). "Cash Versus Services: 'Worlds of Welfare' and the Decommodification of Cash Benefits and Health Care Services", *Journal of Social Policy*, 34(2): 195–213.
- Bambra, C. (2005a). "Worlds of Welfare and the Health Care Discrepancy", *Social Policy Society*, 4(1): 31-41.
- Bambra, C. (2006). "Decommodification and the Worlds of Welfare Revisited", *Journal of European Social Policy*, 16(1): 73-80.
- Bambra, C. (2007). "Going Beyond the Three Worlds of Welfare Capitalism: Regime Theory and Public Health Research", *Journal of Epidemiol Community Health*, 61: 1098-1102.
- Boje, T. (1996). "Welfare State Models in Comparative Research: Do the Models Describe the Reality?", B. Greve (Ed.). *Comparative Welfare Systems: the Scandinavian Model in a Period of Change* içinde. London: Macmillan Press, 13–27.
- Bonoli, G. (1997). "Classifying Welfare States: A Two-dimension Approach", *Journal of Social Policy*, 26(3): 351–372.
- Castles, F. G. ve D. Mitchell. (1993). "Worlds of Welfare and Families of Nations", F. G. Castles (Ed.). *Families of Nations: Patterns of Public Policy in Western Democracies* içinde. Aldershot: Dartmouth Chapman, 93–128.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, UK: Polity Press.
- Esping-Andersen, G. (1999). *Social Foundations of Post-Industrial Economies*, Oxford: Oxford University Press.
- Ferrera, M. (1996). "The Southern Model of Welfare in Social Europe". *Journal of European Social Policy*, 6(1): 17-37.
- Goodman R. ve I. Peng. (1996). "The East Asian Welfare States: Peripatetic Learning, Adaptive Change, and Nation Building," G. Esping-Andersen (Ed.). *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies* içinde. London: Sage Publications, 192-224.
- Grossman, G. (2007). *Towards a Typology of Welfare Regimes in the Arab World: The Middle East and North Africa in Historical and Comparative Perspective*, New York: Columbia University Graduate Students Conference.
- Hicks, A. ve Kenworthy, L. (2003), "Varieties of Welfare Capitalism", *Socio-Economic Review*, 1: 27-61.
- Holden, C. (2003), "Decommodification and the Workfare State", *Political Studies Review*, 1: 303-316.

- Jones, C. (1990), “Hong Kong, Singapore, South Korea and Taiwan: Oikonomic Welfare States”, *Government and Opposition*, 25: 446–462.
- Kangas, O. (1994), “The Politics of Social Security: On Regressions, Qualitative Comparisons and Cluster Analysis”, T. Janoski ve A. M. Hicks (Ed.). *The Comparative Political Economy of the Welfare State* içinde. Cambridge: Cambridge University Press, 346–365.
- Karshenas, M., ve Moghadam, V. M. (2006). “Social Policy in the Middle East: Introduction and Overview”. In: M. Karshenas, and V. M. Moghadam, eds. *Social Policy in the Middle East: Economic, Political, and Gender Dynamics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1-30.
- Kautto, M. (2002), “Investing in Services in West European Welfare States”, *Journal of European Social Policy*, 12(1): 53–65.
- Korpi, W. ve J. Palme, (1998), “The Paradox of Redistribution and Strategies of Equality: Welfare State Institutions, Inequality and Poverty in the Western Countries”, *American Sociological Review*, 63(5): 661–687.
- Leibfried, S. (1992). “Towards a European Welfare State? On Integrating Poverty Regimes into the European Community”, Z. F. ve J. E. Kolberg (Ed.). *Social Policy in a Changing Europe*, Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Leibfried, S. ve S. Mau (2008). “Introduction: Welfare States: Construction, Deconstruction, Reconstruction,” S. Leibfried ve S. Mau (Ed.). *Welfare States: Construction, Deconstruction, Reconstruction Volume I*, London: Edward Elgar Publishing Limited.
- Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and Social Class and other Essays*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Marshall, T. H. (1963). *Sociology at the Crossroads and other Essays*, London: Heinemann.
- Marshall, T. H. (1965). *Social Policy*, London: Hutchinson.
- Marshall, T. H. (1981). *The Right to Welfare and other Essays*, London: Heinemann.
- Messner, S. F. ve R. Rosenfield (1997), “Political Restraint of the Market and Levels of Criminal Homocide: a Cross-National Application of Institutional-Anomie Theory”, *Social Forces*, 75(4): 1393–1416.
- Navarro, V. ve L. Shi (2001), “The Political Context of Social Inequalities and Health”, *International Journal of Health Service*, 31(1): 1-21.
- Obinger, H. ve U. Wagschal. (1998). “Das Stratifizierungskonzept in der Clusteranalytischen Überprüfung’, S. Lessenich ve I. Ostner (Ed.). *Welten des Wohlfahrtskapitalismus: Der Sozialstaat in vergleichender Perspektive* içinde. Frankfurt-Main: Campus Verlag, 109–35.
- Pierson P. (2001). “Coping with Permanent Austerity: Welfare State Restructuring in Affluent Democracies”, P. Pierson (Ed.). *The New Politics of the Welfare State* içinde. Oxford: Oxford University Press, 410-456.
- Pierson, C. (1998), “Contemporary Challenges to Welfare State Development”, *Political Studies*, 46: 777–794.
- Pitruzello, S. (1999). *Decommodification and the Worlds of Welfare Capitalism: A Cluster Analysis*, Florence: European University Institute.
- Polanyi, K. (1980). *The Great Transformation*, New York: Octagon.
- Powell, M. ve Barrientos, A. (2004), “Welfare Regimes and Welfare Mix”, *European Journal of Political Research*, 43: 83-105.

-
- Ragin, C. A. (1994). “Qualitative Comparative Analysis of Pension Systems”, T. Janoski ve A. M. Hicks (Ed.). *The Comparative Political Economy of the Welfare State*, Cambridge: Cambridge University Press, 320–345.
- Schustereder, I. J. (2010). *Welfare State Change in Leading OECD Countries: The Influence of Post-Industrial and Global Economic Developments*, Heidelberg: Gabler Research.
- Sharkh, M. A. ve Gough, I. (2010).”” Global Welfare Regimes: A Cluster Analysis”. *Global Social Policy*, 10(1): 27-58.
- Sinanoglu, S. (2013). “*The Road not Taken: A Typology of the Welfare Regimes in the Middle East and North Africa*”, Student Essay, <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/676dbcee-d887-4467-935c-2ea610a70742.pdf> (13.10.2019)
- Şenkal, A. (2005). “Sosyal Politika ve Sosyal Vatandaşlık: Kölelikten Sosyal Vatandaşlığa Avrupa Birliği Sosyal Vatandaşlık Örneği,” *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 50, 225-258.
- Taşçı, F. (2013). “Refah Devleti Modelleri İçinde Türkiye’nin Pozisyonu: “Yaşlı Algısı” Üzerinden Değerlendirmeler” *İnsan & Toplum*, 3 (5), 5-35.
- Titmuss, R. M. (1958). *Essays on the Welfare State*, London: Allen & Unwin.
- Titmuss, R. M. (1974). *Social Policy: An Introduction*, Pantheon Books.
- Wildeboer Schut, J.M., Vrooman, J.C. ve de Beer P. T. (2001). *On Worlds of Welfare: Institutions and Their Effects in Eleven Welfare State*, The Hague: Social and Cultural Planning Office.
- Wilensky, H. ve C. Lebaux. (1958). *Industrial Society and Social Welfare: The Impact of Industrialization on the Supply and Organization of Social Welfare Services in the United States*, New York: Russell Sage Foundation.